

česko-slovenská historická ročenka

26/2

2024

Vydavatel/Published by

Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha
Masarykova univerzita, Brno
Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava

Redakce/Editorial Office

Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk

česko-slovenská historická ročenka 26/2

KONCEPT ELIT
V ČESKO-SLOVENSKÉM
KONTEXTU

NA ROZCESTÍ:
ALTERNATIVY VÝVOJE
MODERNÍCH DĚJIN

2024

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR
MASARYKOVA UNIVERZITA
HISTORICKÝ ÚSTAV SAV

Česko-slovenská historická ročenka
Recenzovaný vědecký časopis
Roč. 26, 2024, č. 2
ISSN 1214-8334

Česko-slovenská historická ročenka
Peer-reviewed scientific journal
Vol. 26, 2024, nr. 2
ISSN 1214-8334

www.cskh.sk

OBSAH

STUDIE

Koncept elit v česko-slovenském kontextu

Na rozcestí: Alternativy vývoje moderních dějin

CONTENTS

PAPERS

The concept of elites in the Czech-Slovak context

At the crossroads: Alternatives of the development of modern history

STUDIE

Koncept elit v česko-slovenském kontextu

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 11–34

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.1

STUDIE

Lídři venkovské modernizace před I. světovou válkou Rurální prostředí Moravy a měnící se společnost

PAVEL KLADIWA

Leaders of rural modernization before the First World War. Rural environment of Moravia and changing society

The study recapitulates the most important results of research into the modernization of the rural environment of Moravia in the last roughly half a century before the First World War. In this period, there was a civic and national activation of the countryside, and both of these components need to be studied simultaneously, as they were inseparably linked. The study focuses primarily on local transfer links, i.e. initiators and implementers of the rural modernization process. Such transfer links were, on the one hand, local leaders, then the institutions in which they operated (schools, associations), and, last but not least, social processes that were established mainly, though not exclusively, through these individuals and institutions in the rural environment (political activation, secularization). Specific examples are selected mainly from the region of East Moravian Wallachia. The research included not only villages, but also towns - the seats of rural districts, as they were the key channels, the „forerunners“ through which the phenomenon of social change reached the villages.

Keywords: Moravia; countryside; modernization; civil society; national movement; social life

V období mezi zrušením poddanství (1848) a první světovou válkou proběhly zásadní společenské, ekonomické a kulturní změny, jež byly součástí procesu modernizace.[1] Podstata dlouhodobé, a zvláště pro prostředí venkova dosud nedoceněné politické a společenské modernizace tkví v začleňování jednotlivců i celých sociálních skupin do nadregionálních i nadtřídních struktur, a to převážně na úkor tradičních místních, stavovských nebo konfesních sociálních vazeb. Před několika lety jsme se s kolegy v rámci grantového výzkumného projektu zabývali zásadními společenskými změnami posledního předválečného půlstoletí, i konflikty, které je provázely, a to právě z pohledu venkova. Venkov jsme si vymezili jako prostředí, v němž je pro obživu obyvatelstva klíčový primární sektor ekonomiky. Rozhodující pro nás tedy nebylo formální dělení podle statusu obce (město versus vesnice). I proto jsme do výzkumu zahrnuli nejen vesnice, ale i „venkovská města". Města nacházející se v pozici sídla „venkovského" – tj. převážně či zcela agrárního – soudního okresu vnímáme jako klíčové kanály, „předjezdce", kterými se do vesnic dostávala sociální změna, a postupně se v nich uchycovala a etablovala. Začaly v nich vycházet lokální noviny informující i o životě ve vesnicích, zakládaly se tam nejstarší hospodářská družstva a záložny, rozšiřoval se z nich spolkový život, sídlily v nich nejnižší instance státní správy, jež svými nařízeními dávala důležité modernizační impulzy (školství, infrastruktura atd.).

Z projektu vzešla řada studií a zejména finální monografie.[2] Podrobnou čtyřsetstránkovou monografii plnou detailních údajů a podrobně rozepsaných zjištění si pročte spíše takový čtenář, jenž se tématikou moravského venkova přímo zabývá. Proto považuji za smysluplné, zrekapitulovat formou několikastránkové studie základní zjištění, ke kterým jsme v projektu dospěli a která, jak pevně doufáme, vyplnila určitou mezeru v historiografii. Ta po mém soudu vznikla zejména z toho důvodu, že se česká historiografie doposud věnovala modernizačním procesům spjatým s průmyslovou revolucí, principy volného

1 V české historiografii představil modernizaci jako téma zahraniční historiografie v posledních letech zejména Milan Hlavačka. Viz HLAVAČKA, Milan: Co je Modernizace? In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace*. Ostrava 2009, s. 13–19; HLAVAČKA, Milan: Modernizace. In: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha 2014, s. 451–460. Z nepřeberného množství definic modernizace vybírám tu, kterou jsem si oblíbil pro její jednoduchost a komplexnost: „*Komplex vzájemně souvisejících strukturálních, kulturních, psychických a fyzických změn, které vykrystalizovaly v minulých stoletích a formovaly svět, ve kterém dnes žijeme.*" LOO, Hans van der – REINEN, Willem van: *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München 1992.

2 CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny. Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021.

trhu, občanskou společností a národní ideologií takřka výlučně z pohledu městského prostředí.[3] Oproti tomu je venkov v tomto ohledu spíše onou příslovečnou *terrou incognitou*. Podrobnější nástin stavu bádání o modernizaci venkovského prostředí je k dispozici v naší monografii,[4] na tomto místě ho pouze zrekapitulujme. Daleko lépe než česká historiografie je na tom v tématu dějin vesnice, včetně její modernizace v 19. století, historiografie polská, což zjevně souvisí s mimořádným podílem zemědělství a rolnictva v minulém i současném Polsku, a tím i jeho větší politickou váhou.[5] Cizojazyčné práce vznikly o dnešním polském regionu, jenž však byl od konce 18. století do roku 1918 součástí Předlitavska, a sice o Haliči. Studována byla proměna venkova v Haliči,[6] mobilizace tamní společnosti prostřednictvím novin[7] i význam aktivit rusínských čtenářských spolků.[8] Zemědělské spolky v procesu modernizace zemědělské výroby a emancipace venkovské společnosti rakouských zemí ve druhé polovině a na počátku 20. století zkoumal pro prostor Předlitavska, primárně pro rakouské země, Ernst Bruckmüller.[9] Řada prací existuje pro Francii, což

3 Např. KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace*. Ostrava 2009; FASORA, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007; FASORA, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010; FASORA, Lukáš – MALÍŘ, Jiří a kol.: *Dějiny Brna 4. Modernizace města 1790–1918*. Brno 2020; KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914*. 2. díl. 1. svazek. *Muži z radnice*. 2. díl. 2. svazek. *Finance a infrastruktura*. Ostrava 2008, 2009; POKLUDOVÁ, Andrea: *Obecní rada Opavy 1850–1912. Komunální samospráva zemského hlavního města a její reprezentanti*. Opava 2007; RŮŽIČKA, Jan: *Maloměšťáci s otevřenou myslí. Obecní reprezentace Bučovic a Slavkova (1850–1914)*. Brno 2016; GOMOLOVÁ KOVAŘÍKOVÁ, Tereza – MAREK, Pavel – PUŠ, Ivan: *Starostové – vůdcové, nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století*. Olomouc 2016.

4 CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny*, s. 12–18.

5 Např. KARCZEWSKA, Anna: *Czemu ten nasz chłop ciemny. Inteligenckie dyskusje o czytelnictwu ludowym w Królestwie Polskim w XIX. wieku*. Warszawa 2017; MOLENDA, Jan: *Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski*. Warszawa 1999.

6 STRUVE, Kai: *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen 2005.

7 HIMKA, John Paul: *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the 19th Century*. New York 1988.

8 ZAYARNYUK, Andriy: *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914*. Edmonton 2003.

9 BRUCKMÜLLER, Ernst: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Wien 1973; TÝŽ: Bäuerliche Mobilisierung und nationale Fra-

souvisí s tradičním významem zemědělství v této zemi a s existencí rozsáhlých agrárních regionů v 19. století, které měly naprosto jiný charakter a rytmus života než mondénní Paříž, což historiky fascinuje už od doby Eugena Webera .[10]

Česká historiografie k tématu doposud příliš bohatá není. Jmenujme alespoň starší práce vyzdvihující zásadní roli hospodářských spolků v modernizaci moravského rolnictva v padesátých až sedmdesátých letech 19. století.[11] V posledních dvou desetiletích vznikla řada studií k dějinám agrarismu a agrárních elit. Agrarismu, zejména ve vztahu k peněžnictví a k politickým dějinám, se soustavně věnují Eduard Kubů a Jiří Šouša.[12] Zvláštní pozornost si zaslouží nejaktuálnější počin tohoto renomovaného dua autorů, realizovaný ve spolupráci s Barborou Štolleovou a dalšími historiky, komplexně mapující německé agrární hnutí v českých zemích (zejména v Čechách).[13] Obzvláště bych vyzdvihl čtvrtou kapitolu knihy, „Spolky: tkanivo koncentrujícího se agrárního zájmu".

---

ge in der Habsburgermonarchie. Zur Genese und Struktur von politischen Organisationen der Bauern. In: SCHULTZ, Helga – HARRE, Angela, (eds.): *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Wiesbaden 2010, s. 71–87.

10 WEBER, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford 1976; SINGER, Barnett: *Village Notables in Nineteenth-Century France. Priests, Mayors, Schoolmasters*. Albany 1983; FORD, Caroline: *Creating the Nation in Provincial France. Religion and Political Identity in Brittany*. Princeton 1993; McPHEE, Peter: *The Politics of Rural Life. Political Mobilization in the French Countryside 1848–1852*. Oxford 1992; PÉCOUT, Gilles: La politisation des paysans au XIXe siècle. Réflexions sur l'histoire politique des campagnes françaises. In: *Histoire et Sociétés Rurales*, 1994, No 2, s. 91–125.

11 VERBÍK, Antonín: Hospodářský spolek v Dolních Kounicích. In: *Jižní Morava*, 1969, roč. 6, s. 98–104; TÝŽ: Počátky zemědělských spolků na Moravě. *Časopis Matice moravské*, 1970, roč. 89, č. 3–4, s. 226–252; TÝŽ: Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století. *Hospodářské dějiny*, 1978, roč. 1, s. 89–120; TÝŽ: Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století. In: *Časopis Matice moravské*, 1977, roč. 96, č. 1–2, s. 116–128; KRAVÁČEK, František: Nástin organizační a podnikatelské činnosti českého rolnictva na střední Moravě ve 2. polovině 19. století. In: *Z historie vesnice střední Moravy (= Sborník prací PF University Palackého, Historie 3)*. Praha 1976, s. 5–58.

12 KUBŮ, Eduard – LORENZ, Torsten – MÜLLER, Uwe – ŠOUŠA, Jiří: *Agrarismus und Agrareliten in Ostmitteleuropa*. Praha – Berlin 2013; KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: Podnikatelské a manažerské elity českého agrárního hnutí v období sklonku Rakouska-Uherska a za Československé republiky. (Úvahy o možnostech prohloubení a inovace badatelských přístupů). In: TÍŽ (eds.): *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 24.–25. května 2006*. Uherské Hradiště 2006 s. 21–31; ŠOUŠA, Jiří – KAHUDA, Jan: *Mezi brázdou a bankovním úvěrem. O agrárních a peněžních dějinách 19. a 20. století. Výbor prací k 60. narozeninám*. Praha – Pelhřimov 2012.

13 KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ŠTOLLEOVÁ, Barbora a kol.: *Za německou hroudu a zrno. Agrární hnutí Němců v českých zemích období habsburské monarchie. Od hospodářských společností, odborných i politických spolků a exkluzivních politických reprezentací k agrárnímu stranictví (1848–1918)*. Praha – Pelhřimov 2023.

Velmi zajímavým a pro sociální aktivizaci a politizaci venkova důležitý tématem je sekularizace a s ní související antiklerikalismus.[14]

Pramenná základna pro poznávání politického a společenského života na venkově je nesrovnatelně chudší ve srovnání s tím, co máme k dispozici pro větší města. Nalezneme ji primárně ve státních okresních archivech. Zápisy ze zasedání obecních samospráv, materiály k obecním volbám, k obecnímu hospodaření, ke spolkovému životu nebo školství a další jsou mnohde zachovány jen zcela torzovitě či v lepším případě nekompletně. Také denní tisk či prezidiální spisy příslušného okresního hejtmanství přinášely mnohem více informací o městech než o venkovském prostředí. Máme k dispozici velmi málo ego-dokumentů, jež by umožnily antropologický přístup. Jako vhodná metoda se proto jeví sbírání střípků z více lokalit a různých oblastí formou mikrosond, přičemž mentální nastavení badatele musí být specifické. Zatímco v případě větších měst je badatel doslova „zavalen" archivním materiálem i tištěnými prameny a čas mu zabere zejména jejich „vytřídění", výběr relevantních informací, v případě venkova je časově náročné spíše dohledání vůbec nějakých informací. Má-li badatel ambici komparovat údaje z různých regionů, což byl i náš případ (do výzkumu jsme zahrnuli deset moravských a dva slezské okresy), záhy zjistí, že stav zachovalosti typologicky stejných pramenů se archiv od archivu významně liší. Co je v jednom archivu k dispozici, bylo v jiném už dávno skartováno. Badatel se rázem mění v detektiva hledajícího různé okliky, jak se dostat aspoň k náznaku potřebných informací, a to prostřednictvím jiných typů pramenů. Někdy uspěje více, někdy méně. Nezřídka dospěje spíše k hypotézám než k nezvratným faktům podloženým řadou pramenných důkazů. Nicméně i hypotézy jsou nezbytným krokem, který je na novém poli bádání legitimní učinit.

V následujícím textu se chci zaměřit na základní zjištění týkající se role místních lídrů, tedy „médií" neboli iniciátorů a realizátorů procesu venkovské modernizace. Takovými „médii" byli jednak vůdčí jedinci, lidé sami o sobě, jednak instituce, v nichž působili (školy, spolky), jednak společenské procesy, které se zejména, byť ne výlučně, prostřednictvím těchto institucí a jedinců na venkově etablovaly (politická aktivizace, sekularizace). Konkrétní příklady jsem vybral primárně z oblasti východomoravského Valašska, podhorského, tedy spíše odlehlého, nijak zvláště vyspělého regionu, napojeného na železnici až v polovině 80. let 19. století. K této volbě mne vedly zejména dva důvody. Tím prvním je

14 FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009; BALÍK, Stanislav – FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – VLHA, Marek: *Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*. Praha 2015.

nadprůměrný stav zachovalosti potřebných archivních materiálů ve Státním okresním archivu Vsetín, tím druhým pak potřeba nepřesáhnout v případě studie únosnou délku. Chci však podotknout, že základní závěry prezentované v následujícím textu, byť spočívají zejména na reáliích ze dvou valašských okresů (vsetínského a valašskomeziříčského), se v ničem zásadním neodlišovaly od situace zjištěné pro zbývajících deset okresů. Celé portfolio[15] bylo přitom vybráno tak, aby typologicky reprezentovalo úrodné nížinaté i podhorské pasekářské okresy, okresy na počátku 20. století stále ryze zemědělské, i takové, z nichž část obyvatelstva docházela za prací do okolních továren, okresy jazykově převážně či zcela české, německé i polské.[16] V každém okrese jsme se podrobně zaměřili na okresní město působící jako informační hub a na tři vesnice. Domnívám se tedy, že základní závěry, byť v budoucnu určitě doznají dílčích upřesnění, mají vypovídací hodnotu pro Moravu jako celek. Odlišnosti vyvstalé v meziokresním srovnávání byly spíše detailnějšího rázu a jsou zmíněny v citované monografii.

Lidé

Jak popsat průkopníky a lídry společenských změn na venkově? Vcelku očekávatelným rysem je ten, že venkovské prostředí se vyznačovalo nízkou úrovní formální vzdělanosti a až v poslední třetině 19. století se rapidně snížila míra jeho komunikační a sociální izolace. Změny související s modernizací byly na venkově iniciovány a prosazovány nejprve tlakem státu (například zdravotní a hygienická opatření) prostřednictvím úřadů jako okresní hejtman, okresní lékař či okresní zvěrolékař, respektive působením dalších vzdělaných jedinců přicházejících zvnějšku – mám na mysli zejména úřednictvo velkostatků. Typickým příkladem byl nadlesní Jan Bernard působící na Valašsku v obci Hovězí. Byl hlavním iniciátorem založení Hospodářského spolku v Hovězí v roce 1878, přednášel o potřebě správného hnojení, zalesňování, o důležitosti vzdělávání rolníků.[17] Edmund Hawerland, lékař působící v Novém Hrozenkově, to

15 Kromě dvou již zmíněných jsme zahrnuli soudní okresy Jablunkov, Jaroslavice, Místek, Příbor, Skočov, Uherský Brod, Uherské Hradiště, Uničov, Velké Meziří a Zábřeh.

16 Polskojazyčné byly Jablunkovsko a Skočovsko, nacházející se od roku 1919 v Polsku. Německojazyčné či převážně německojazyčné byly okresy Jaroslavice a Uničov. Je nutno mít na paměti, že německojazyčná populace na Moravě se, ve srovnání se sousedními Čechami, daleko více koncentrovala do středních a větších měst a v menší míře se zabývala zemědělstvím. Proto byl německý politický agrarismus na Moravě oproti Čechám v podstatě bezvýznamný.

17 BERNARD, Jan: *Přednášky konané v hospodářském spolku na Hovězí a konečný návrh na zřízení rolnické školy v okresu Vsetínském. Na památku věnuje svým krajanům Jan Bernard, nadlesní, majitel zlatého zásl. kříže s korunou a předseda spolku*. Brno 1886.

dotáhl na pozici starosty obce. Značně se zasloužil o její modernizaci, hlavně v oblasti školství.[18]

Tito přistěhovalci byli postupně doplněni o mladé jedince, kteří se do rodného rurálního, zejména maloměstského, prostředí (na vesnici by neměli pracovní uplatnění) vrátili po studiích na univerzitě. Dali k dispozici své znalosti, a také patřili k prvním iniciátorům spolkového života, na nějž si navykli během studií v městském prostředí. Nepodceňujme ani roli sebeiniciativních rolníků – autodidaktů, kteří se stali přirozenými lídry venkovského společenství, aniž by dosáhli vyššího vzdělání. V 70. letech 19. století byl starostou Nového Hrozenkova Josef Orság-Vrančovský. Vypracoval se na zámožného rolníka, měl značné vědomosti o zemědělství, k nimž dospěl kupováním knih a odborných časopisů, které vřazoval do své osobní knihovny.[19] Rolník Čeněk Kroupa byl dlouholetým starostou Zubří (1892–1920). V obci zakládal a vedl dobrovolný hasičský spolek, raiffeisenku i pojišťovnu hovězího dobytka, spoluzakládal Sokol a Hospodářský spolek. Ludvík Kubala se stal starostou obce Fryčovice v pouhých devětadvaceti letech. Ve Fryčovicích a okolních obcích byl tento mladý sedlák znám zaváděním inovací v rostlinné výrobě a chovu dobytka na své usedlosti.[20]

Ve středomoravských Záhlinicích (dnes místní části Hulína) po celý život působil František Skopalík, který je dlouhá desetiletí vedl z pozice starosty. Jako jediný rolník byl pozván na slavnost položení základního kamene Národního divadla v Praze 16. května 1868. Inicioval komasaci (scelení pozemků), prosadil investici obce do modernizace cihelny, sehrál vůdčí úlohu v založení Hospodářské jednoty záhlinicko-kvasické. Byl propagátorem zvelebování obce a zvyšování vzdělanosti a kulturní úrovně jejích obyvatel: „*Jmění obce vynakládejme k účelům k všeobecnému dobru směřujícím, k udržování v dobrém stavu a pořádku ústavů církevních, kostelů, škol, pohřebišť, starejme se o vzdělání budoucího pokolení a to, co předkové naši na pití vynakládali, vynakládejme my k našemu vzdělání, na časopisy, knihovny, starejme se o zámožnost v obci, podporujme štěpařství, cesty přiveďme do dobrého stavu, vysaďme každé prázdné místečko ovocným neb lesním stromovím, jak to kde půda dovolí, slovem: proměňme naše pole a louky v utěšený ráj.*“[21]

---

18 KAZMÍŘ, Silvestr: *Nový Hrozenkov. Poohlédnutí za historií rázovité valašské dědiny 1649–2009*. Nový Hrozenkov 2009, s. 245.

19 *Valašské noviny*, 27. 7. 1907, s. 9.

20 CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny*, s. 39.

21 FIŠER, Zdeněk: František Skopalík ve svém životě a díle. In: FIŠER, Zdeněk a kol.: *Záhlinice a František Skopalík*. Brno 2016, s. 191–216, citát ze s. 203; FIŠER, Zdeněk: Nové časy. Záhli-

Vzdělaní jedinci měli teoreticky největší potenciál být nositeli společenské změny. Nicméně na vesnicích žilo hlavně zemědělské obyvatelstvo, ve venkovských městech zemědělsko-řemeslnická populace. Jedinců s formálním vyšším vzděláním bylo minimum. Pokud se dochovaly potřebné archiválie, snadno to zjistíme z volebních seznamů pro obecní volby, neboť vzdělaní muži jsou jako tzv. honorační voliči v těchto seznamech snadno identifikovatelní, jelikož jsou zapsáni před voliče volící na základě platby daní. Pokud byla ve vesnici fara a škola, byli to učitel a farář, případně úředník zaměstnaný na velkostatku. Například v lidnatých Velkých Karlovicích, jež měly v roce 1910 stejně obyvatel jako Valašské Meziříčí, byli v roce 1873 jen čtyři honorační voliči (farář, dva učitelé, lékař) a v roce 1887 pět honoračních voličů (dva učitelé, farář, kooperátor, poštmistr) a další čtyři voliči s prokazatelně vyšším vzděláním (tři úředníci, nadlesní).[22]

Způsob obživy i myšlení obyvatel vesnice se mohl pozměnit, pokud ji zasáhla urbanizace ve smyslu hospodářské, sociální i kulturní expanze městského způsobu života za hranice městského katastru. Zřejmě nejnázornější příklad shledáváme v případech, kdy je přímo ve vesnici či v jejím okolí postavena továrna, jež se stane významným zaměstnavatelem. Výsledkem je rychlá změna socioprofesní struktury části místní society (jako ve Sviadnově u Místku, ve vesnicích okolo Zábřehu, kde mnoho lidí pracovalo v textilkách, nebo ve Velkých Karlovicích a Novém Hrozenkově, kde vznikly větší sklárny). Pokud vznikl průmyslový podnik přímo na vesnici, jako ve valašských Karlovicích a Hrozenkově, úředníci a kvalifikovaní mistři pracující v továrně byli významnými hybateli místního spolkového života. Například ve Velkých Karlovicích působil v Mariánské huti pěvecký spolek Květoslav (byť se brzy rozpadl), ve Františčině huti čtenářský spolek Palacký, pěvecký kroužek a smyčcová kapela. Skláři se tam aktivně podíleli na vzniku Sokola. V roce 1880 vznikl v Mariánské huti tovární hasičský sbor.[23]

Vesničtí obyvatelé, byť často nedůvěřiví k novotám a uznávající „staré pořádky“, začali postupně oceňovat přínos nových znalostí a dovedností, zvláště v případech, které vedly k materiálnímu užitku, ke zvyšování výnosnosti rostlinné i živočišné výroby, ke schopnosti napsat žádost o subvenci, o náhradu po přírodní katastrofě, vést účetnictví a další agendu hospodářského spolku či venkovské záložny. Za klíčovou v tomto ohledu považujeme roli hospodářských (zemědělských) spolků.

---

nice Skopalíkovy (1848–1891). In: tamtéž, s. 99–128; *František Skopalík a jeho doba. Sborník příspěvků z odborné konference. Hulín a Záhlinice, 15.–16. června 2022*. Kroměříž 2022.

22 Státní okresní archiv (SOkA) Vsetín, f. Archiv obce Velké Karlovice, i. č. 106, sign. I/2, k. 1.

23 *Velké Karlovice 1714–2014*. Velké Karlovice 2014, s. 131.

Hospodářské spolky[24]

Pochopení významu zemědělské osvěty pro pozvednutí životní úrovně i daňových příjmů vedlo osvícenský stát k založení moravské Společnosti pro zvelebení orby, přírodoznalectví a vlastivědy (1770). K její transformaci došlo v 50. letech 19. století, kdy na Moravě vzniklo prvních devět filiálních hospodářských spolků. Od přelomu 60. a 70. let 19. století nastal rychlý přerod spolkových filiálek do samostatných hospodářských jednot. V rozvinuté podobě poslední třetiny 19. století se stal základní organizační jednotkou zemědělského spolčování okresní zemědělský (hospodářský) spolek s místními pobočkami na jednotlivých vesnicích. Doplňovaly je úžeji specializované zemědělské spolky, kupříkladu lesnické, zahradnické, ovocnářské, včelařské atd. Seznamovaly hospodáře s technologiemi pěstování nových a výnosných plodin, s racionalizací chovu užitkových zvířat a se zahraničními zkušenostmi, jichž by rolníci individuálně nemohli nabýt.

V roce 1868 bylo na Moravě 28 okresních zemědělských spolků, v roce 1884 celkem 54 spolků s 12 777 členy. V devadesátých letech již existovaly zemědělské spolky ve všech soudních okresech, do roku 1896 jejich počet vzrostl na 102.[25] Podle Antonína Verbíka mobilizovaly tyto spolky v 60. letech 19. století, tedy ještě před jejich přetvářením do hospodářských jednot, okolo 12 000 moravských rolníků.[26] V roce 1912 se ve sto dvaceti českých a německých hospodářských spolcích na Moravě organizovalo 39 938 mužů.[27] Ve vedení zemědělských spolků nacházíme – vedle hospodářských úředníků a zaměstnanců vel-

24 K tematice nejnověji POPELKA, Petr: Rolník nové doby. Hospodářské spolky a jejich role v hospodářské a společenské modernizaci moravského venkova ve druhé polovině 19. století. In: *Moderní dějiny* 27, 2019, s. 1–29; CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny*, s. 181–210; POKLUDOVÁ, Andrea: Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu. Významný aktér v modernizačním procesu rolnictva Pobeskydí v letech 1862–1914. In: *Časopis Matice moravské*, 2020, roč. 139, č. 1, s. 107–127.

25 VERBÍK, Antonín: Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století. In: *Časopis Matice moravské*, 1977, roč. 96, č. 1–2, s. 116–128, zde s. 117–118; VERBÍK, Antonín: Počátky zemědělských spolků na Moravě. In: *Časopis Matice moravské*, 1970, roč. 89, č. 3–4, s. 226–252, zde s. 251–252; VERBÍK, Antonín: Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století. In: *Hospodářské dějiny*, 1978, sv. 1, s. 89–120, zde s. 99.

26 K početní základně i k základní charakteristice přehledně *Hospodář moravský*, roč. 2, č. 5, květen 1864; VERBÍK, Antonín: *Počátky zemědělských spolků*, s. 226–252.

27 *Verzeichnis der Landeskulturräte, Landwirtschaftsgesellschaften und der land- und forstwirtschaftlichen Vereine in dem im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern*. Wien 1914, s. 224–233.

kostatku – nezanedbatelné zastoupení kněží a učitelů. V členské základně postupně přibývalo „řadových" rolníků.

Nejefektivnější aktivizační metodou všech hospodářských spolků byla praktická prezentace. Filiální hospodářské spolky proto organizovaly prakticky zaměřené besedy, přednášky či výstavy. Častým tématem byla, zejména v 60. a 70. letech 19. století, problematika hnojení, neboť se od něj odvíjelo citelné zvýšení produktivity polního i lučního hospodářství.

Na Valašsku fungovaly na konci 19. století hned čtyři významné zemědělské spolky. V roce 1897 měla Hospodářská jednota pro okres valašskomeziříčský v Zašové 347 členů, Hospodářsko-průmyslový spolek pro Vsetín a okolí se sídlem ve Vsetíně 183 členů, Hospodářský spolek „Přemysl" pro okres vsetínský v Jablůnce 517 členů, a Hospodářský spolek hovězský se sídlem v Hovězí také 517 členů.[28] K prominentním členům posledně jmenovaného spolku náleželi starostové několika obcí, ředitelé škol, učitelé, faráři, lékaři či okresní soudce. V roce 1897 uspořádal Hospodářsko-průmyslový spolek pro Vsetín a okolí sedm výborových a osm veřejných schůzí, na nichž se odbývalo 13 přednášek, a to ve městě i v okolních vesnicích. Zařídil ovocnou školku, prodejní skladiště umělých hnojiv a družstvo pro místní pojišťování hovězího dobytka.[29] Okresní hospodářská jednota ve Vsetíně (vznikla v roce 1900 splynutím spolků vsetínského, hovězského a jablůneckého) konala v roce 1902 pět veřejných schůzí s deseti přednáškami v různých obcích okresu, pořádala pícninářsko-dobytkářský kurz a zahájila odvodňování pozemků ve Vsetíně (jež bylo dokončeno v roce 1903).[30]

Dalším příkladem významného zemědělského spolku, tentokrát jednoho z nejstarších, je Filiální hospodářský spolek paskovský / Hospodářská jednota pro severovýchodní Moravu (zal. 1862). Ke klíčovým aktérům tohoto spolku – vedle fryčovického starosty, sedláka Ludvíka Kubaly – náležel palkovický farář P. Ferdinand Baar. Byl to muž znalý rolnické problematiky, jenž na spolkových schůzích vedl horlivé debaty o minimální výměře pozemků a dalších sociálních otázkách venkova, jako např. příčinách hospodářského úpadku rolnických usedlostí. Na výjezdních schůzích šířil mezi rolníky praktické rady ohledně zavádění preventivních opatření zamezujících šíření nákaz v chovech dobytka.[31] Jednatelem spolku byl po jistou dobu řídící učitel ve Frýdlantu Josef Mnohoslav Kadlčák.

Již v průběhu 60. a 70. let 19. století hospodářské spolky masivně podporovaly zakládání rolnických záložen, které měly venkovanům umožnit dosáhnout

28 SOkA Vsetín, f. Okresní úřad Valašské Meziříčí, k. 428, sign. N–1.
29 Tamtéž.
30 Tamtéž.
31 POKLUDOVÁ, Andrea: *Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu*, s. 106.

na úvěr bez nutnosti vysokého zadlužení u lichvářů. Na Valašsku byly raiffeisenky zakládány především na konci 19. století – v Halenkově (1896, v čele stál kaplan Jan Vévoda), v Jablůnce (1896, evangelický vikář J. Drobný), v Poličné (1897, učitel Vojtěch Chlebovský), v Novém Hrozenkově (1898 přičiněním halenkovského kaplana),[32] v Hovězí (1899, farář J. Daněk a učitel J. Dokulil), ve Vsetíně (1900 pod názvem Spořitelní a záloženský spolek Zádruha, kaplan Fr. Světlík) či ve Valašském Meziříčí (farář František Skrbecký).[33]

Školství jako modernizační faktor[34]

Mezi lídry venkovského společenství se koncem 19. století zařadil i učitel. Byl významným sloupem, o nějž se opíral stát ve svém modernizačním úsilí. Nová školská soustava vznikla prostřednictvím předlitavských školských zákonů z let 1868–1869. Zákon (tzv. Hasnerův) ze 14. května 1869 vytvářel příznivé podmínky pro profesionalizaci učitelského povolání, neboť zbavil učitele nejtíživějších existenčních starostí. Učitelé se stali veřejnými úředníky „pod penzí" a s takovým platem, „*aby se mohli ze vší síly povolání svému věnovat, osvobozeni od omezujících vedlejších povolání*", jak uváděl § 55 zákona. Veřejná škola měla být podle tohoto zákona zřízena všude tam, kde v jedné osadě nebo několika osadách nacházejících se v obvodu jedné hodiny pěší chůze bydlelo alespoň 40 školou povinných dětí, které dosud musely navštěvovat školu přes čtyři kilometry vzdálenou.

Školní docházka byla teoreticky všeobecná a povinná, avšak po celé 19. století zůstávala, hlavně ve venkovském prostředí, nepravidelná a zanedbávala se ve prospěch dětské práce. Příspěvek odrostlejších dětí do rodinné ekonomiky nebyl jediným faktorem – v zimních měsících bylo z odlehlých podhorských osad prakticky nemožné do nejbližší školy docházet. Ještě v roce 1890 bylo negramotných 34,5 % obyvatel soudního okresu Vsetín, byť celomoravský průměr už tehdy činil pouhých 6,9 %. O stavu školství na Valašsku přináší zajímavé údaje dotazníková akce ze školního roku 1875/76. Škol bylo dosud málo a třídy byly značně přeplněné. Například jednotřídní škola v Hovězí měla

32 SOkA Vsetín, Pamětní kniha Nového Hrozenkova od roku 1784, s. 11.

33 PETRUS, Jan: *Okresní hejtmanství Valašsko-Meziříčské na Moravě. Stav v roce 1900–1902*. Krásno 1903.

34 Podrobněji viz KLADIWA, Pavel: Obecné školy a jejich učitelé jako základní kultivační faktor rurálního prostředí (Valašsko v posledním půlstoletí před I. světovou válkou). In: *Moderní dějiny*, 2019, roč. 27, č. 1, s. 23–48; CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny*, s. 143–180.

460 dětí, jednotřídka u kostela ve Velkých Karlovicích 420 dětí, do dvojtřídek bylo zapsáno 349 dětí v Zubří a 269 dětí v Zašové. Nemalá část dětí do školy nechodila či chodila velmi nepravidelně. Výuku značně zanedbávalo 60 % dětí ve Velkých Karlovicích, 40 % žáků v Hovězí, 32 % v Novém Hrozenkově. Ve výkazu karlovické školy bylo přímo uvedeno, že důvodem je velká vzdálenost bydliště od školy a nedostatek místa ve škole.[35] Ve školním roce 1886/87 byl roční průměr absence žáků školy v Novém Hrozenkově 41 %, v Zašové 26,5 %.[36]

V roce 1878 měl soudní okrese Vsetín 14 škol, o deset let později 20 škol v 18 obcích (Velké Karlovice tehdy ještě patřily do jiného okresu).[37] V roce 1910 bylo v okrese Vsetín (už včetně Velkých Karlovic) 41 obecných škol.[38] Už z tohoto bezprecedentního nárůstu za jeden a půl generace jasně vyplývá, že kdyby do škol pravidelně chodily všechny děti, původní kapacita budov a tříd nemohla dostačovat. Školní absence nebyly konstantní v průběhu celého školního roku, nýbrž kolísaly v závislosti na zaměstnání dětí při zemědělských pracích a na počasí. Při ročním průměru absence v I. třídě v Hovězí 51,5 % byla ve školním roce 1882/83 měsíční absence v únoru a v březnu „pouze" 21 %, respektive 27 %, kdežto v květnu 71 %, červnu 69 % a červenci 68 %. Ve II. třídě byla situace ještě horší, neboť roční průměr absence činil 77 %, přičemž v červnu a v červenci nebyl ve třídě téměř nikdo (94 % a 96 %).[39] Z dílčích měsíčních výkazů (souhrnné údaje se nedochovaly) zameškané výuky pro poslední předválečné roky jednoznačně vyplývá, že se školní docházka značně zlepšila.[40]

Zaměstnávání zejména odrostlejších dětí, a to nejen při neplacených domácích pracích, ale i formou výdělečné činnosti, patřilo k běžné praxi a nevyplývalo nutně jen z negativního vztahu rodičů ke vzdělání, nýbrž bylo především výsledkem tlaku ekonomické reality v chudých dolních vrstvách. K postupnému snižování absence vedl, kromě rostoucího povědomí o významu gramotnosti, zejména disciplinační tlak státu na rodiče, vykonávaný prostřednictvím učitelů. Učitelé měli povinnost vést výkazy neomluvené absence, za niž měli být rodiče pokutováni. Obecní samosprávy však v řadě případů vybíraly pokuty liknavě – mohly se bát poklesu voličských hlasů anebo jen prostě sdílely s rodiči názor na zbytečnost školních vědomostí a na potřebu pomoci dětí doma. Učitelé se nezřídka dostávali do konfliktu s rodiči, které kvůli neomluveným

35 SOkA Vsetín, f. Okresní úřad Valašské Meziříčí, k. 159, dotazníková akce o stavu školství 1875–76.

36 SOkA Vsetín, f. Okresní školní výbor (OŠV) Valašské Meziříčí, k. 6. Dotazníkovou akci zorganizovalo okresní hejtmanství na popud zemského výboru.

37 Tamtéž.

38 SOkA Vsetín, f. OŠV Vsetín, k. 10, sign. 57-3.

39 SOkA Vsetín, f. OŠV Valašské Meziříčí, k. 6.

40 SOkA Vsetín, f. OŠV Valašské Meziříčí, k. 160, školní docházka 1910.

hodinám „udávali". Někteří naštvaní rodiče si pak vymýšleli lživá obvinění, aby se učiteli pomstili, nejčastěji z údajného bití dětí.[41]

Na zahušťování sítě škol, jakož i na výstavbu nových, dobovým standardům odpovídajících školních budov, tlačil stát, který podle zákona z 25. května 1868 vykonával nejvyšší správu a dohled nad vyučováním. Nicméně podle předlitavského obecního zákona patřily výstavba a provoz obecných škol do gesce obcí, takže stát nařizoval něco, co následně sám nefinancoval. V letech, kdy musely venkovské obce realizovat výstavbu školy, došlo v rozpočtu ke značnému nárůstu výdajů. Tomu musely odpovídat i zvýšené příjmy získané výběrem daní nebo půjčkou, jejíž splácení však také musely v budoucnu pokrýt daňové výnosy. Stát tedy v podstatě modernizoval na cizí účet.

Navzdory dílčím konfliktům se popularita a společenská vážnost učitele ve venkovské komunitě nakonec významně zvýšily, za což vděčil své praktické využitelnosti, multikompetenčnosti a mimoškolním aktivitám. Na počátku období existence obecních samospráv byl učitel vedle faráře při tehdejším stavu gramotnosti často jediným člověkem v obci, který pochopil nařízení a oběžníky přicházející z okresu a uměl na ně napsat odpověď.[42] Později učitelé velmi aktivně působili v hospodářských, spořitelních a záloženských spolcích (často vedle farářů). Okresní školní rady nařizovaly v 90. letech 19. století, aby učitelé zřizovali místní hospodářské spolky.[43] Učitelé přispíval do novin a časopisů. Stáli v čele hospodářských jednot a rozvíjejícího se družstevního hnutí, které mělo pro zemědělce ohromný praktický význam. Například v obci Poličná (dnes místní část Valašského Meziříčí) nadučitel Horák s učitelem Randýskem založili spolek Valašská beseda, jenž pořádal zemědělské přednášky, hrál poučná divadla, objednal pro rolnictvo vzorové luční brány, nabádal rolníky ke stavění vzorných chlévů.[44]

Učitelé byli i u zrodu čtenářských spolků, místních odborů národních jednot a Sokola, pokud tyto spolky ve vesnici byly. Kupříkladu ve výboru Tělocvičné jednoty Sokol v Novém Hrozenkově v roce 1912 byli tři z jedenácti členů učiteli, ve výboru Tělocvičné jednoty Sokol ve Velkých Karlovicích šlo v roce 1913 o sedm učitelů z celkem jedenácti osob. Aktivity v nacionálních spolcích typu národních jednot či Sokola ukazují, že učitelé byli ve venkovském prostře-

41 Celá řada příkladů je dochována pro Valašsko v SOkA Vsetín, f. OŠV Valašské Meziříčí, k. 98.

42 PETRÁŇ, Josef: *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha 2012, s. 317.

43 MACHOVÁ, Barbora – ŠIPÖCZOVÁ, Eva: Reflexe vztahu venkovského učitele a lokálního společenství na pozadí událostí zaznamenaných ve školních kronikách na Moravě na přelomu 19. a 20. století. In: *Národopisná revue Strážnice*, 2014, roč. 24, č. 2, s. 117–127, zde s. 118.

44 SOkA Vsetín, Kronika národní školy obce Poličná, s. 79.

dí předními národními aktivisty, kteří svou činností a svým příkladem rozšiřovali ideje národního hnutí. Propojení činnosti národní a občansky a ekonomicky emancipační (tj. souběžná činnost v národních spolcích a v dalších typech spolků) bylo typické i pro lokální rolnické lídry, jak už jsme si ukázali na několika příkladech v úvodní části. Ostatně tyto různé typy činnosti se nezřídka prolínaly i v rámci aktivit jednoho a téhož spolku, a tedy i recipienti spolkové činnosti (což nebyli jen samotní členové) je vnímali jako propojené.

Řada učitelů sympatizovala s pokrokářským hnutím, které mělo blízko k Sokolu a k husitství. Ústřední spolek jednot učitelských na Moravě, vyznávající podporu pokrokářských ideálů volné interkonfesijní školy a názorové svobody, měl v roce 1912 6 061 členů.[45] Takoví učitelé se dostávali do konfliktu s konzervativními elementy místního prostředí, zejména s faráři, protože odmítali autoritativně dozorující vystupování místních církevních hodnostářů. Ne vždy vyšel učitel ze sporů jako vítěz. V klerikálních oblastech tomu často bylo obráceně.[46] Navíc ke sporům ani nemuselo dojít, protože část učitelstva názorově souzněla s konzervativci. Proti pokrokářskému proudu v učitelstvu se vymezil Katolický spolek českých učitelů na Moravě. V roce 1909 měl 600 členů.[47]

Politická aktivizace moravského venkova

Podle Milana Řepy byl proces politické a společenské aktivizace moravského obyvatelstva dovršen na přelomu 19. a 20. století, kdy přestala existovat „bílá" místa v podobě regionů či obcí, jež by zůstávaly lhostejné vůči politickému dění v zemi. Stěžejní posun měl nastat ve dvou vlnách, a sice za táborového hnutí v letech 1868–1873 se zesílenou agitací národního hnutí, respektive s politickým rozrůzňováním na přelomu 19. a 20. století spjatým s rozšiřováním volebního práva a vyhroceným nacionálním antagonismem (demonstrace a bouře v souvislosti s odvoláním Badeniho jazykových nařízení, hilsneriádou a hnutím za všeobecné a rovné volební právo). Dva faktory přitom sehrály ústřední roli a představovaly společný jmenovatel všech uvedených mezníků: fenomén voleb a národní hnutí.[48]

45 *Věstník Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě*, 1912, roč. 11, s. 1126.

46 MACHOVÁ, Barbora – ŠIPÖCZOVÁ, Eva: *Reflexe vztahu venkovského učitele*, s. 117–127; FASORA, Lukáš: Sekularizace a „klerikální bašty" na Brněnsku a Vyškovsku. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009, s. 253–266.

47 *Katolický učitel. Orgán Katolického spolku českých učitelů na Moravě*, 1909, roč. 1, č. 1.

48 CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny*, s. 247–269.

Začněme u táborového hnutí, vyvolaného nezohledněním významu zemí Koruny české při reorganizaci státu po porážce v prusko-rakouské válce, avšak artikulujícího i sociální a ekonomické požadavky. Tábory lidu neměly svou masovostí obdoby – těch největších se účastnily až desítky tisíc obyvatel. První mítink se uskutečnil v roce 1868 a toto období pořádání táborů na Moravě trvalo šest let, byť s kolísající intenzitou, kulminovalo pak v letech 1869 a 1871. Moravské táborové hnutí se od hnutí v Čechách lišilo ve dvou základních aspektech. Zaprvé: vycházelo z místních inciativ a mezi iniciátory a organizátory převažovali lokální činitelé, kupříkladu okresní hospodářské spolky. Zadruhé: většina moravských táborů měla silně religiózní ráz.[49]

V roce 1899 došlo současně ke zrušení Gautschových jazykových nařízení (už tak oslabujících oproti Badeniho nařízením pozici češtiny ve vnitřní úřední řeči) a k procesu s Leopoldem Hilsnerem. Bouře zasáhly kromě Brna zejména východní polovinu Moravy, tj. Hanou, Valašsko a Slovácko. Hlavním dějištěm byla města s židovskými obyvateli, avšak konflikty byly hlášeny rovněž z menších měst a obcí, jako například z Liptálu, Nového Hrozenkova či Bystřice pod Hostýnem. Ve Vsetíně vedly protižidovské excesy z večera 24. října 1899 k vytlučení oken synagogy, výloh obchodů a k rabování obchodů. Po střelbě četníků zůstalo pět mrtvých a několik těžce zraněných. Odsouzeno bylo celkem 43 lidí.[50] Události roku 1899 dokládají zrychlující se intenzitu společenské komunikace, podrobně o nich referovaly noviny.

Na počátku 20. století si psal deníkové zápisky vsetínský rolník a hostinský evangelického vyznání Josef Lukotka. Deník je psán úhledným rukopisem dokládajícím „vypsanou ruku" pisatele. Je zřejmé, že i maloměstský obyvatel z podhorské oblasti se už zajímal o řadu věcí a považoval se za součást národního organismu. V roce 1905 a 1907 si Lukotka kupříkladu zapsal pochvalná slova o zdařilých představeních sehraných ve Vsetíně brněnským národním divadlem. V roce 1908 zachytil informace o úmrtí Jana Palackého a Svatopluka Čecha. V roce 1909 si zapsal zprávu o zatýkání členů pokrokářského hnutí v Praze, zaujaly ho tzv. vlastizrádný proces v Záhřebu, vytlučení oken českých hostinců ve Vídni a uzavření české školy v Poštorné (náležející do roku 1919 k Dolním Rakousům). „*V nejbližším zasedání říšské rady,*" zaznamenal si, „*budou-li jen chtíti slovanští poslanci, budou mít dost materiálů, ale aby jen byli všichni poctiví, si přeje národ.*" V roce 1911 jej rozhněvalo úřední zapečetění budovy české školy spolku Komenský ve Vídni. Záznam z roku 1912 dosvědčuje jeho kladný vztah k Sokolu: „*Sokol vsetinský pořádal veřejné cvičení (ženy*

49 Tamtéž.

50 PAVLÍK, Richard: *Retrospektivní kronika města Vsetína z let 1500–1930*. Vsetín 1960, s. 223–226.

prostná a na nářadí, muži to samé a pochodové). Viděli jsme v malém, co v Praze na 6. sletu bude asi 6 000 cvičiti. Škoda že nemožu do Prahy.“[51]

Politická aktivizace veřejnosti na přelomu 19. a 20. století dokázala vtáhnout do dění i městský a maloměstský proletariát a nemajetné obyvatele vesnic,[52] tedy ty sociální skupiny, které byly nejpozději zasaženy a zároveň znejistěny společenskou modernizací. Společensky nezakotvení jedinci z jejich řad hledali svou sociální a kulturní identitu.

K aktivizaci obyvatelstva a polarizaci názorů přispívaly spolky a noviny. Krátce před první světovou válkou v politickém okrese Valašské Meziříčí, který byl tvořen 48 obcemi, na vesnicích působilo třináct hasičských spolků, devět besídek a hospodářsky vzdělávacích spolků, osm náboženských, sedm spořitelních a záloženských, pět čtenářských a čtenářsko-pěveckých spolků, čtyři sdružení rolnické omladiny, tři odbory Národní jednoty pro východní Moravu. Uvedeme-li si příklady konkrétních vesnic, v Novém Hrozenkově fungoval pěvecký a hudební spolek skláren, hasičský spolek, hospodářská besídka, Sokol, Orel, Omladina. V Hovězí nalézáme kromě Hospodářského spolku katolický pěvecký spolek, hasičský spolek, Omladinu, katolický spolek. Ve Velkých Karlovicích mohli obyvatelé vstoupit do spolku továrního hasičského, obecního hasičského, živnostenského židovského, továrního pěveckého, učitelského, pěveckého, čtenářského, národní jednoty, zemědělského, hospodářské besídky a kasina.[53] V Zašové existovalo k roku 1893 už osm spolků: hasičský spolek, spořitelní a záloženský spolek, spolek vojenských vysloužilců, hospodářská jednota, spolek sv. Terezie, čtenářsko-pěvecký spolek, občanská beseda, sdružení venkovské omladiny.[54]

Na Valašsku vycházely počátkem 20. století Valašské noviny (později pod názvem Palacký), mající blízko k pokrokářskému hnutí, klerikální Noviny z Pod-Radhoště a sociálnědemokratický list Boj Valašska. Zprávy z novin dokládají, že v té době pořádali pokrokáři i sociální demokraté poučné přednášky a schůze, a to i na vesnicích. Jejich četnost stoupala v době před zemskými či říšskými volbami. Na Valašsku kandidoval Tomáš Garrigue Masaryk v roce 1907 a 1911. V obou případech Masaryk uspěl, a to s podporou pokrokářů a v užší volbě i sociálních demokratů. Následně „svůj“ volební obvod pravidelně navštěvoval a pořádal setkání s obyvateli.

---

51 SOkA Vsetín, f. Archiv města Vsetín, deník Josefa Lukotky, kniha 132, 132b.

52 Srov. STROBACH, Vít: *Židé: národ, rasa, třída. Sociální hnutí a židovská otázka v českých zemích 1861–1921*. Praha 2015, s. 24–33.

53 VÁCLAVEK, Matouš: *Vlastivěda moravská. II. Místopis, Vsatský okres*. Brno 1909.

54 SVOBODOVÁ, Jitřenka a kol.: *Zašová*. Zašová 2003, s. 11.

Klerikálové vedli proti Masarykovi velmi intenzivní a tvrdou předvolební kampaň, například první dvě strany zvláštního volebního vydání Novin z Pod-Radhoště lze bez nadsázky označit za házení špíny na Masaryka.[55] Masaryk uspěl v městském volebním obvodu, okolní dva venkovské volební obvody byly doménou klerikálů, Kadlčáka a Valouška. Poslanec Kadlčák vykonal před volbami 1911 v zimním období 40 schůzí ve svém volebním okresu. Kadlčák i Valoušek působili v rámci struktur Katolického spolku moravského rolnictva.

Sekularizace

Pojednání o sekularizačním procesu zahájíme dvěma konkrétními ilustrativními příklady. V roce 1897 se odehrál konflikt mezi představenstvem obce Zubří a tamním kooperátorem Františkem Dvořáčkem. Příčinou byla kooperátorova ingerence, z pohledu obecní samosprávy nepatřičná, do voleb do poslanecké sněmovny říšské rady. Kooperátor se totiž vyjádřil o Krupovi, starostovi obce, že je socialistou, a také uvedl, že volitelé zaprodali volby za tři zlaté. Kooperátor agitoval z kazatelny i poté, co se dozvěděl, že byla na jeho chování podána stížnost. Starostovi spílal, že přivedl do obce neznaboha a že odebírá bezbožné listy. Dvořáček byl za urážku na cti odsouzen k pokutě 20 zlatých anebo ke čtyřem dnům vězení.[56]

O třináct let později se do konfliktu s farou v Novém Hrozenkově dostal tamní sedlák a obecní radní Joža Ország-Vranecký, a to kvůli své velmi aktivní roli při založení Sokola. Farář proti němu začal brojit, načež Ország-Vranecký zaslal otevřený dopis do novin *Palacký*, adresovaný „*pobožným zlodějům do Nového Hrozenkova*“: „*Dne 18. 8.* [1910] *byl zdejší obecní výbor přítomen službám božím a pak slavnostní výborové schůzi, do které jsem se jako radní dostavil, ne však do kostela. Na otázku, proč nebyl jsem v kostele, odpověděl jsem: Nepovažuji náš kostel za dům modlitby ani faráře za sluhu božího, a sice proto, že z domu božího udělal politickou arenu a na kazatelně místo evangelia vykládá politiku. Nepoctivá politika i dle názoru některých politiků je prý ‚svinstvo‘ a pro takovou věc nepotřebuji chodit do kostela. Tolik jsem řekl, to dnes opakuji veřejně v novinách a nemohu z toho slevit ani písmenky. Někteří Hrozenkovjané na to reptali, že dyť aj ti židáci byli v tom kostelíčku a já ne. Já nic proti tomu nemám, když se chce někdo přetvařovati, ale také si od nikoho nedám předpisovati, abych se přetvařoval já…*“[57]

55 *Noviny z Pod-Radhoště*, 21. 5. 1907, s. 1–2.
56 SOkA Vsetín, f. Okresní úřad Valašské Meziříčí, k. 10, pres. 1897/41.
57 *Palacký*, 26. 8. 1910, s. 5.

Co uvedené příklady dokladují? Jednak je patrné, že se už i na venkovské komunální úrovni odehrával místy poměrně intenzivní ideový souboj klerikálů s pokrokáři, což se zrcadlilo v lokálním tisku. A jednak je zjevné, že katolická církev s velkým znepokojením vnímala nástup sekularizačních tendencí a snažila se jim čelit politickou aktivitou, čímž však stále více získávala ráz jedné z veřejných institucí v rámci občanské společnosti a oslabovala sakrální rozměr své moci. Na Valašsku se klerikální tábor naplno zformoval v roce 1912 se vznikem Katolicko-politické jednoty pro politický okres vsetínský. V osmičlenném výboru tohoto politického spolku nalézáme mj. faráře z Hovězí a z Halenkova a katechetu ze Vsetína.[58]

Klerikální tábor se na Valašsku ostře vymezil, mj. formou novinových polemik, vůči pokrokářům a sociálním demokratům. Zároveň klerikálové hodnotili negativně organizace, které byly s pokrokovým hnutím personálně a ideově propojené. Místní organizace národních jednot proto nevnímali, alespoň ne primárně, jako české národní organizace, ale jako výbojné průkopníky pokrokářských zásad. Z podobného důvodu klerikálové odsuzovali Sokol, a to pro jeho v podstatě bezkonfesijní charakter, který se navíc inspiroval antickým ideálem souznění ducha a těla.[59] Katolická periodika tento spolek, který podle nich nebyl primárně spolkem tělocvičným, nýbrž kulturně-politickým, napadala.

V těch vesnicích, na jejichž katastru či v bezprostřední okolí vznikl tovární průmysl, sílil vliv sociálnědemokratického hnutí (Velké Karlovice, Nový Hrozenkov). Na Valašsko zajížděli, zvláště v rámci předvolebních kampaní, přednášet sociálnědemokratičtí agitátoři. Například známý prostějovský redaktor Josef Krapka pořádal koncem roku 1907 na Valašsku čtyři schůze s programem „O klerikalismu a socialismu“.[60] Rostoucí politický vliv sociálních demokratů na Valašsku lze dokumentovat například výsledky voleb. Ve všeobecné kurii zemských voleb 1913 zvítězil na převážně rurálním Vsetínsku nám již známý klerikál J. M. Kadlčák, avšak sociální demokrat Merta příliš nezaostal.

Závěr: Venkov a fenomén společenské změny

V posledních desetiletích 19. století a na počátku 20. století se značně zmírnila izolace rurálního prostředí. Venkov se více a více propojoval s městským pro-

58 *Noviny z Pod-Radhoště*, 24. 2. 1912, s. 5.

59 BALÍK, Stanislav – FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – VLHA Marek: *Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*. Praha 2015, s. 58.

60 *Valašské noviny*, 23. 11. 1907, s. 3.

středím, kulturně, hospodářsky a politicky (občansky i národně). V procesu modernizace nebyl pouze pasivním příjemcem. Prvotní impulzy sice přicházely především zvnějšku, nicméně postupně, v rostoucí intenzitě, venkovské prostředí začalo vyvíjet i vlastní iniciativu a jeho lídři vstoupili do celospolečenského diskurzu. Také na venkově se rozvinul poměrně bohatý a intenzivní spolkový život. V souvislosti s rozšiřováním volebního práva do předlitavského parlamentu nastala společenská a politická aktivizace, tedy intenzivnější účast stále širšího okruhu obyvatel na veřejném dění, a jejich identifikace s určitými politickými idejemi, stranami nebo osobnostmi. Na venkově se uplatnily zejména strany agrární a křesťansko-sociální, jež na rurálního voliče cílily svým programem, kterým v městském průmyslovém prostředí příliš nebodovaly. V prostředí venkovských měst se dílčím způsobem uplatňovalo – k nevoli konzervativních kruhů – pokrokářské hnutí, a v obcích s větším zastoupením továrního dělnictva získávala stoupence sociální demokracie. Politické strany, přinejmenším ty masové, vpisovaly do svých ideových a volebních programů od zavedení všeobecného volebního práva (1897) i body týkající se venkovského prostředí. Venkov se společensky aktivizoval a občansky emancipoval. Týkalo se to zejména jeho vyšších a středních společenských vrstev, což však platí i pro městské prostředí.

Neoddělitelnou součástí komplexu společenských změn byla nacionalizace. Domnívám se, že dosavadní česká historiografie sice správně vyzdvihla zejména sociálně emancipační význam nacionalismu pro dolní vrstvy společnosti, avšak málo zdůraznila velmi pevnou a komplexní provázanost nacionalizace s občanskou, kulturní a ekonomickou modernizací. Ideje spjaté s národním hnutím získaly obzvláštní průraznost a přitažlivost tím, že do veřejného prostoru nevstupovaly pouze izolovaně, tj. nepropagovaly uvědomělé národovectví jen jako ctnost stojící samu o sobě. Byly totiž, a to považuji za klíčové, zakomponovány do celé řady aktivit, které přinášely hmatatelné benefity. Zemědělské, záloženské, školské, čtenářské a další spolky získávaly popularitu pro svůj praktický užitek. Zároveň se profilovaly, stejně jako jejich stěžejní činovníci, jako národní. Ani nacionalistické spolky typu národních jednot a Svazu Němců (Bund der Deutschen) nevykonávaly jen národně agitační činnost. Národní jednoty měly kupříkladu živnostenský či národohospodářský odbor. Bund der Deutschen Südmährens zdůrazňoval i své aktivity v hospodářské činnosti, především ve zvelebování zemědělských a živnostenských poměrů a v pomoci malovýrobcům a rolníkům.[61]

61 MARKEL, Martin: Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století. In: *Časopis Matice moravské*, 2000, roč. 119, č. 2, s. 403–421.

Nacionalizace a občanská emancipace šly týmiž kanály, tj. osobami, novinami, spolky, stranami; byly spolu neoddělitelně spjaty. Lídři vedli venkovské společenství, primárně svým osobním příkladem, do lůna občanské společnosti vnímané jako národní společnost.

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

Archivní prameny

Státní okresní archiv Vsetín
f. Archiv města Vsetín, deník Josefa Lukotky
f. Archiv obce Velké Karlovice
f. Okresní školní výbor Valašské Meziříčí
f. Okresní školní výbor Vsetín
f. Okresní úřad Valašské Meziříčí
Kronika národní školy obce Poličná
Pamětní kniha Nového Hrozenkova od roku 1784

Dobový tisk

Hospodář moravský, 1864
Katolický učitel, 1909
Noviny z Pod-Radhoště, 1907
Palacký, 1910
Valašské noviny, 1907

Tištěné prameny

BERNARD, Jan: *Přednášky konané v hospodářském spolku na Hovězí a konečný návrh na zřízení rolnické školy v okresu Vsetínském. Na památku věnuje svým krajanům Jan Bernard, nadlesní, majitel zlatého zásl. kříže s korunou a předseda spolku*. Brno 1886
PAVLÍK, Richard: *Retrospektivní kronika města Vsetína z let 1500–1930*. Vsetín 1960
PETRUS, Jan: *Okresní hejtmanství Valašsko-Meziříčské na Moravě. Stav v roce 1900–1902*. Krásno 1903
VÁCLAVEK, Matouš: *Vlastivěda moravská. II. Místopis, Vsatský okres*. Brno 1909

Verzeichnis der Landeskulturräte, Landwirtschaftsgesellschaften und der land- und forstwirtschaftlichen Vereine in dem im Reichsrate vertretenen Königreichen und Ländern. Wien 1914
Věstník Ústředního spolku jednot učitelských na Moravě, 1912, roč. 11

Literatura

BALÍK, Stanislav – FASORA Lukáš – HANUŠ Jiří – VLHA Marek: *Český antiklerikalismus. Zdroje, témata a podoba českého antiklerikalismu v letech 1848–1938*. Praha 2015
BRUCKMÜLLER, Ernst: *Landwirtschaftliche Organisationen und gesellschaftliche Modernisierung. Vereine, Genossenschaften und politische Mobilisierung der Landwirtschaft Österreichs vom Vormärz bis 1914*. Wien 1973
BRUCKMÜLLER, Ernst: Bäuerliche Mobilisierung und nationale Frage in der Habsburgermonarchie. Zur Genese und Struktur von politischen Organisationen der Bauern. In: SCHULTZ, Helga – HARRE, Angela, (eds.): *Bauerngesellschaften auf dem Weg in die Moderne. Agrarismus in Ostmitteleuropa 1880 bis 1960*. Wiesbaden 2010, s. 71–87
CIBULKA, Pavel – KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – POPELKA, Petr – ŘEPA, Milan: *Čas změny. Moravský a slezský venkov od zrušení poddanství po Velkou válku*. Praha 2021
FASORA, Lukáš: Sekularizace a „klerikální bašty" na Brněnsku a Vyškovsku. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009, s. 253–266
FASORA, Lukáš: *Svobodný občan ve svobodné obci? Občanské elity a obecní samospráva města Brna 1851–1914*. Brno 2007
FASORA, Lukáš: *Dělník a měšťan. Vývoj jejich vzájemných vztahů na příkladu šesti moravských měst 1870–1914*. Brno 2010
FASORA, Lukáš – MALÍŘ, Jiří a kol.: *Dějiny Brna 4. Modernizace města 1790–1918*. Brno 2020
FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří (eds.): *Sekularizace venkovského prostoru v 19. století*. Brno 2009
FIŠER, Zdeněk: František Skopalík ve svém životě a díle. In: FIŠER, Zdeněk a kol.: *Záhlinice a František Skopalík*. Brno 2016
FIŠER, Zdeněk: Nové časy. Záhlinice Skopalíkovy (1848–1891). In: FIŠER, Zdeněk a kol.: *Záhlinice a František Skopalík*. Brno 2016, s. 99–128
František Skopalík a jeho doba. Sborník příspěvků z odborné konference. Hulín a Záhlinice, 15.–16. června 2022. Kroměříž 2022

FORD, Caroline: *Creating the Nation in Provincial France. Religion and Political Identity in Brittany*. Princeton 1993

GOMOLOVÁ KOVAŘÍKOVÁ, Tereza – MAREK, Pavel – PUŠ, Ivan: *Starostové – vůdcové nebo služebníci? Role starosty v samosprávě na příkladech Olomouce, Prostějova a Zlína na přelomu 19. a 20. století*. Olomouc 2016

HIMKA, John Paul: *Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the 19th Century*. New York 1988

HLAVAČKA, Milan: Co je Modernizace? In: KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace.* Ostrava 2009, s. 13–19

KARCZEWSKA, Anna: Czemu ten nasz chłop ciemny. Inteligenckie dyskusje o czytelnictwu ludowym v Królestwie Polskim w XIX. wieku. Warszawa 2017

KAZMÍŘ, Silvestr: *Nový Hrozenkov. Poohlédnutí za historií rázovité valašské dědiny 1649–2009*. Nový Hrozenkov 2009

KLADIWA, Pavel: Obecné školy a jejich učitelé jako základní kultivační faktor rurálního prostředí (Valašsko v posledním půlstoletí před I. světovou válkou). In: *Moderní dějiny* 27, 2019, č. 1, s. 23–48

KLADIWA, Pavel – POKLUDOVÁ, Andrea – KAFKOVÁ, Renata: *Lesk a bída obecních samospráv Moravy a Slezska 1850–1914. 2. díl. 1. svazek. Muži z radnice. 2. díl. 2. svazek. Finance a infrastruktura.* Ostrava 2008

KLADIWA, Pavel – ZÁŘICKÝ, Aleš: *Město a městská společnost v procesu modernizace.* Ostrava 2009

KRAVÁČEK, František: Nástin organizační a podnikatelské činnosti českého rolnictva na střední Moravě ve 2. polovině 19. století. In: *Z historie vesnice střední Moravy (= Sborník prací PF University Palackého, Historie 3)*. Praha 1976, s. 5–58

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří: Podnikatelské a manažerské elity českého agrárního hnutí v období sklonku Rakouska-Uherska a za Československé republiky. (Úvahy o možnostech prohloubení a inovace badatelských přístupů). In: TÍŽ (eds.): *Osobnosti agrární politiky 19. a 20. století. Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané ve dnech 24.–25. května 2006.* Uherské Hradiště 2006 s. 21–31

KUBŮ, Eduard – LORENZ, Torsten – MÜLLER, Uwe – ŠOUŠA, Jiří: *Agrarismus und Agrareliten in Ostmitteleuropa*. Praha – Berlin 2013

KUBŮ, Eduard – ŠOUŠA, Jiří – ŠTOLLEOVÁ, Barbora a kol.: *Za německou hroudu a zrno. Agrární hnutí Němců v českých zemích období habsburské monarchie. Od hospodářských společností, odborných i politických spolků a exkluzivních politických reprezentací k agrárnímu stranictví (1848–1918)*. Praha – Pelhřimov 2023

LOO, Hans van der –REINEN, Willem van: *Modernisierung. Projekt und Paradox*. München 1992

MACHOVÁ, Barbora – ŠIPÖCZOVÁ, Eva: Reflexe vztahu venkovského učitele a lokálního společenství na pozadí událostí zaznamenaných ve školních kronikách na Moravě na přelomu 19. a 20. století. In: *Národopisná revue Strážnice*, 2014, roč. 24, č. 2, s. 117–127

MARKEL, Martin: Svaz Němců jižní Moravy do roku 1914. Příspěvek k charakteru nacionalizmu na počátku století. In: *Časopis Matice moravské* 119, 2000, č. 2, s. 403–421

McPHEE, Peter: *The Politics of Rural Life. Political Mobilization in the French Countryside 1848–1852*. Oxford 1992

MOLENDA, Jan: Chłopi, naród, niepodległość. Kształtowanie się postaw narodowych i obywatelskich chłopów w Galicji i Królestwie Polskim w przededniu odrodzenia Polski. Varšava 1999

PAVLÍK, Richard: *Retrospektivní kronika města Vsetína z let 1500–1930*. Vsetín 1960

PÉCOUT, Gilles: La politisation des paysans au XIXe siècle. Réflexions sur l'histoire politique des campagnes françaises. In: *Histoire et Sociétés Rurales*, 1994, No 2, s. 91–125

PETRÁŇ, Josef: *Dějiny českého venkova v příběhu Ouběnic*. Praha 2012

POKLUDOVÁ, Andrea: Hospodářský spolek pro severovýchodní Moravu. Významný aktér v modernizačním procesu rolnictva Pobeskydí v letech 1862–1914. In: *Časopis Matice moravské* 2020, roč. 139, č. 1, s. 107–127

POKLUDOVÁ, Andrea: *Obecní rada Opavy 1850–1912. Komunální samospráva zemského hlavního města a její reprezentanti*. Opava 2007

POPELKA, Petr: Rolník nové doby. Hospodářské spolky a jejich role v hospodářské a společenské modernizaci moravského venkova ve druhé polovině 19. století. In: *Moderní dějiny/Modern History*, 2019, roč. 27, s. 1–29

RŮŽIČKA, Jan: *Maloměšťáci s otevřenou myslí. Obecní reprezentace Bučovic a Slavkova (1850–1914)*. Brno 2016

SINGER, Barnett: *Village Notables in Nineteenth-Century France. Priests, Mayors, Schoolmasters*. Albany 1983

STROBACH, Vít: *Židé. Národ, rasa, třída. Sociální hnutí a židovská otázka v českých zemích 1861–1921*. Praha 2015

STRUVE, Kai: *Bauern und Nation in Galizien. Über Zugehörigkeit und soziale Emanzipation im 19. Jahrhundert*. Göttingen 2005

SVOBODOVÁ, Jitřenka a kol.: *Zašová*. Zašová 2003

Velké Karlovice 1714–2014. Velké Karlovice 2014

ŠOUŠA, Jiří – KAHUDA, Jan: *Mezi brázdou a bankovním úvěrem: o agrárních a peněžních dějinách 19. a 20. století. Výbor prací k 60. narozeninám*. Praha – Pelhřimov 2012

VERBÍK, Antonín: Formování agrární ideologie na Moravě v 60. letech 19. století. In: *Časopis Matice moravské*, 1977, roč. 96, č. 1–2, s. 116–128

VERBÍK, Antonín: Hospodářský spolek v Dolních Kounicích. In: *Jižní Morava*, 1969, roč. 6, s. 98–104

VERBÍK, Antonín: Počátky zemědělských spolků na Moravě. In: *Časopis Matice moravské*, 1970, roč. 89, č. 3–4, s. 226–252

VERBÍK, Antonín: Zemědělská revoluce a regionální zemědělské spolky v českých zemích ve druhé polovině 19. století. In: *Hospodářské dějiny*, 1978, sv. 1, s. 89–120

WEBER, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870–1914*. Stanford 1976

ZAYARNYUK, Andriy: *Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914*. Edmonton 2003

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 35–56

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.2

STUDIE

Vertikálna sociálna mobilita v prostredí ľudáckej politickej elity na konci medzivojnového obdobia ako jeden z predpokladov holokaustu na Slovensku[1]

MARTIN PEKÁR

Vertical Social Mobility in the Environment of the People's Party Political Elite at the End of the Interwar Period as One of the Preconditions of the Holocaust in Slovakia

The article represents the outcome of a research project that has been conducted with the objective of investigating the social context of the Holocaust in Slovakia through an analysis of vertical social mobility within the environment of the People's Party political elite. The subject of the analysis is the life trajectory of Andrej Germuška (1902–1992), with particular attention paid to the interpretation of those life events from the interwar period and the breakthrough year of 1938, which may offer an explanation of his political and human attitudes in the process of Aryanization. The analysis illustrates a direct correlation between the vertical social mobility of the People's Party elite at the lower levels of the hierarchy and the nature of the anti-Jewish policy, as well as the broader regime of the Slovak state between 1939 and 1945.

Keywords: Slovak People's Party, 1918–1945, Political Elite, Holocaust, Andrej Germuška

1 Článok je výstupom projektu podporeného VEGA MŠVVaM SR č. 1/0109/22.

Úvod – východiská a širší kontext výskumu sociálnej mobility

Výskum holokaustu na Slovensku púta od Novembra 89 kontinuálnu pozornosť bádateľov nielen z oblasti historických vied, ale aj viacerých ďalších disciplín. Najmä v ostatných rokoch reflektuje tiež najnovšie trendy v prístupoch a metodológii výskumu holokaustu a je prepojený na medzinárodné prostredie. Vďaka tomu možno konštatovať, že dnešný stav poznania základných línií historického vývoja holokaustu na Slovensku dosahuje solídnu úroveň.[2] Pozornosť bádateľov sa môže upriamiť na špecifické alebo menej preskúmané problémy, prípadne na aplikáciu overených interdisciplinárnych prístupov a na výskum holokaustu na Slovensku v širšom kontexte historických procesov a spoločenských javov.

Ako už dávnejšie upozornil E. Nižňanský, jedným z málo preskúmaných problémov je sociálne pozadie holokaustu na Slovensku.[3] Výskum sociálneho pozadia holokaustu je sám osebe mimoriadne komplexný, pretože môže v sebe obsahovať celý rad aspektov – faktorov, ktoré vplývali na vývoj a podobu historických udalostí: kultúrne (antisemitizmus, rasizmus), ekonomické (arizácia), politické (mocenský vzostup ľudáctva a jeho ideologické východiská), psychologické (posilňovanie národnej identity) a sociálne v užšom zmysle slova, napríklad snahy o zmenu v sociálnej štruktúre spoločnosti. Dá sa povedať, že poznanie sociálneho pozadia holokaustu má kľúčový význam nielen pre celkové pochopenie okolností vzniku, charakteru, špecifík a priebehu tejto bezprecedentnej jedinečnej genocídy, ale aj pre odhalenie zložitosti a hĺbky predpokladov holokaustu v súdobej spoločnosti a ich dopadov na súčasnosť.

Tento článok je priebežným výsledkom výskumu, ktorý sa zameriava na problematiku sociálneho pozadia holokaustu na Slovensku v kontexte zmien sociálnej štruktúry spoločnosti, konkrétne v dôsledku vertikálnej sociálnej mobility. Vertikálna sociálna mobilita skúma pohyb jednotlivca alebo sociálnej skupiny v rámci rôznych úrovní spoločenskej hierarchie (najmä vo väzbe na majetok, príjem či status) smerom nahor alebo nadol. Výskum sociálnej mobility sa poväčšine sústreďuje na analýzu takých faktorov, ako rodinné zázemie, vzdelanie, ekonomická situácia a pod.[4] Špecifickú podobu má tento výskum

2 Stručný prehľad viď: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016, s. 15–26.

3 Tamtiež, s. 21–22.

4 Priekopníkom výskumu sociálnej mobility bol Pitirim A. Sorokin (1889 – 1968). Na neho postupne nadviazal celý rad autorov, z ktorých je potrebné zmieniť aspoň meno Otis Dudley Duncan (1921 – 2004), pretože významne prispel k rozvoju niekoľkých kľúčových nástrojov a metód štúdia sociálnej mobility (napr. známy socioekonomický index povolania alebo pokročilé štatistické techniky). Jednou z kľúčových otázok pri štúdiu vertikálnej sociálnej mo-

v prípade, že sa zameriava na vertikálnu sociálnu mobilitu v podmienkach nedemokratického režimu, pretože v takom prípade býva mobilita na jednej strane ovplyvnená súborom ďalších, často pre ten ktorý režim jedinečných faktorov, akými sú politická lojalita, členstvo vo vládnucej strane, väzby na vládnucu elitu a pod., kým na druhej strane môžu do úzadia ustupovať niektoré inak „štandardné" faktory, ako vzdelanie či individuálne schopnosti. Vertikálna sociálna mobilita v nedemokratickom režime má ešte jedno významné špecifikum. Kým v modernej demokratickej spoločnosti je omnoho častejším javom sociálna mobilita smerom nahor, v nedemokratickom režime je bežná sociálna mobilita jednotlivca, ba dokonca celých sociálnych skupín smerom nadol.[5]

Výskum sociálnej mobility v podmienkach nedemokratických režimov nie je, samozrejme, neprebádaným územím. Týka sa to najnovších dejín (postsovietske republiky, Čína, Blízky východ, Latinská Amerika) i prvej polovice 20. storočia – sovietske Rusko, fašistické Taliansko, nacistické Nemecko. Vzhľadom na charakter ľudáckeho režimu, ktorý na Slovensku prevzal moc na jeseň 1938, a na dobrovoľnú príslušnosť slovenského štátu do nacistickej sféry vplyvu sú pre výskum vertikálnej sociálnej mobility z hľadiska možnej inšpirácie i prienikov zaujímavé, popri východiskových sociologických prácach, najmä posledné dva uvedené prípady. V prípade fašistického Talianska výskum tematicky osciluje najčastejšie okolo problému stavovského štátu, štátnych investícií, vytvárania nových elít, vzdelávania a čiastočne protižidovskej politiky ako kľúčových špecifických faktorov vertikálnej sociálnej mobility. Pri nacistickom Nemecku sú to popri spomínaných (okrem stavovského štátu) napríklad ešte aj rasovo odôvodňovaná sociálna politika a rodová politika. Pre nacistické Nemecko sú k dispozícii tiež práce venované sociálnej mobilite na príklade rôznych vzoriek členov NSDAP či štúdie, ktoré vertikálnu sociálnu mobilitu dávajú do súvislosti s protižidovskou politikou (vylúčenie, arizácia, propaganda). Osobitosťou slovenského prípadu je, že ľudácky režim vládol výrazne kratšie ako nedemokratické režimy v Taliansku a Nemecku, a preto pri výskume sociálnej mobility vzniká výrazný presah smerom k medzivojnovej demokratickej ČSR.

Detailnejší pohľad na charakter ľudáckeho režimu potvrdzuje vyššie spomínaný fakt o aktuálnom stave poznania. O nástupe, charaktere i vývoji ľudáckeho režimu vieme pomerne veľa. Zuzana Tokárová ho, nadväzujúc na staršiu

---

bility je problém jej exaktného merania. Táto otázka ostáva v článku mimo pozornosti, pretože v analyzovanom prípade niet pochýb o zmene majetkových pomerov a spoločenského statusu.

5 Bližšie viď: SAUNDERS, Peter: *Social Class and Stratification*. London; New York 1990. SOROKIN, Pitirim A.: *Social and Cultural Mobility*. Glencoe, IL 1959.

prácu Ivana Kamenca,[6] presvedčivo typologicky zaradila medzi autoritárske nedemokratické režimy s prehlbujúcimi sa totalitnými tendenciami.[7] Celý rad autorov sa dotkol otázky ideologických východísk režimu, vnútornej štruktúry a vývoja či medzinárodnopolitických súvislostí jeho vzniku a existencie. Napriek prebiehajúcej diskusii[8] chýbajú analytické práce, ktoré by exaktne určili pozíciu režimu medzi talianskym fašizmom a nemeckým nacizmom z hľadiska ideologických východísk i prejavov praktickej politiky a išli by nad rámec všeobecne známych rozdielov (rasizmus, korporativizmus, postavenie štátostrany, vojenské ciele, vzťah s katolíckou cirkvou a pod.). Pomerne málo analyzovaný bol doteraz tiež sociálny program Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a východiská jej sociálnej politiky po nástupe k moci,[9] čo môže súvisieť s faktom, že strana a neskôr ani štát nemali, paradoxne, ucelený zosystematizovaný sociálny program a opierali sa skôr o deklaratívne programové tézy a vyjadrenia čelných predstaviteľov strany.[10] Ako však ukázal I. Kamenec práve na príklade protižidovskej politiky, o zmenu sociálnej štruktúry spoločnosti predstavitelia režimu nepochybne aktívne usilovali.[11]

Výskum vertikálnej sociálnej mobility v nedemokratickom režime ako jedného zo sociálnych predpokladov holokaustu prezentovaný v tomto článku reflektuje, okrem iného, dve perspektívy – lokálnu (mesto) a individuálnu (mikrohistorickú). Prínos lokálnej perspektívy vysvetlil britský historik J. Noakes. Podľa neho lokálna perspektíva dokáže priblížiť to, do akej miery globálna alebo národná (resp. celoštátna) situácia ovplyvnila a bola ovplyvnená miestnymi

6 KAMENEC, Ivan: Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: KAMENEC, Ivan: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 63–81.

7 TOKÁROVÁ, Zuzana: *Slovenský štát: režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice 2016, s. 236.

8 HRUBOŇ, Anton: Prečo slovenská historiografia a spoločnosť potrebujú novú paradigmu európskeho fašizmu? Poznámky (nielen) k monografii Jakuba Drábika Fašizmus. In: *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 335–351. DRÁBIK, Jakub: Pomalé překračování tradičních mezí. Fašismus v první ČSR jako metodologický problém české, slovenské a československé historiografie z hlediska historiků „nového konsenzu". In: *Soudobé dějiny*, 2022, roč. 29, č. 2, s. 381–414. SZABÓ, Miloslav: Hitler's Priests in Slovakia? On the Convergence of Catholicism and Fascism in Nazi "New Europe". In: *Soudobé dějiny*, 2022, roč. 29, č. 3, s. 691–723.

9 Všeobecnejšie k téme viď napr.: ŠUSTROVÁ, Radka: *Zastřené počátky sociálního státu*. Praha 2020. RIGOVÁ, Viktória: *Mládež nad priepasťou*. Bratislava 2022.

10 K programu viď: ROLKOVÁ, Natália: Smerovanie Slovenskej ľudovej strany v rokoch 1905 – 1939 na podklade jej programových dokumentov. In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Zost. Letz, Róbert – Mulík, Peter – Bartlová, Alena. Martin 2006, s. 162–180. Sociálna politika spadala v rokoch 1939 – 1945 do značnej miery pod ministerstvo vnútra. Na ilustráciu jej obsahu a charakteru viď napr. bilančný článok: Sociálna politika slovenského štátu. (Nad päťročnou prácou Ministerstva vnútra.) In: *Slovák*, 1944, roč. 26, č. 61, s. 26–27.

11 KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991.

okolnosťami, napr. ekonomickými podmienkami, historickou tradíciou, záujmami aktérov atď. Prehlbuje pochopenie historických procesov tým, že ukazuje súčasne rozmanitosť i komplexnosť skúseností.[12] Prínosom individuálnej perspektívy je, že odhaľuje skryté aspekty osoby alebo skupiny ľudí prostredníctvom redukcie mierky analyzovaného predmetu, uprednostňovania ego dokumentov, sledovania a odhaľovania neznámych spojení alebo rekonštrukcie sociálnych sietí. Využíva metódy celého radu ďalších disciplín, vrátane mimoriadne vhodnej a rozšírenej biografickej metódy.[13] Svojím zameraním prispieva, povedané slovami českého historika a antropológa J. Horského, ku kritickému prehodnoteniu makrohistorického substancionalistického poňatia procesov a štruktúr.[14] Ako upozorňuje historik Ch. G. De Vito, niektoré typy mikrohistorického výskumu sú založené na výlučnom spojení individuálneho a lokálneho. Obe perspektívy sa bežne aplikujú práve pri výskume holokaustu.[15]

Cieľom môjho výskumu, ktorého výsledkom je aj tento článok, bolo preskúmať zdanlivo jasné tvrdenie, že spoločensko-politické a predovšetkým personálne zmeny v prostredí lokálnej politickej elity na Slovensku po uchopení moci ľudákmi v októbri 1938 boli jedným z významných sociálnych predpokladov holokaustu. Ako som ukázal v predchádzajúcich odsekoch, prostredníctvom vhodne zvolenej sociálno-historickej analýzy konkrétneho prípadu z lokálnej úrovne a nižšej straníckej hierarchie je možné historické udalosti nielen vysvetliť na úrovni konkrétneho prípadu, ale postihnúť pri tom rôzne ďalšie aspekty, najmä vzťah medzi štátnou, resp. straníckou politikou a lokálnymi procesmi a úlohou jednotlivca v nich, jeho vnútornou motiváciou, a tým prispieť k rozvoju poznania v oblasti výskumu holokaustu na Slovensku, podoby slovenskej štátnosti z rokov 1939 – 1945, ľudáctva a v neposlednom rade k otázke charakteru slovenskej spoločnosti v 20. storočí. Predmetom analýzy bude prípad ľudáka Andreja Germušku. Týmto článkom v istom zmysle nadväzujem na staršiu analýzu o výmenách mestských politických elít v rokoch 1938 – 1940 ako nástroji uchopenia moci ľudákmi na lokálnej úrovni, v ktorej som sa upriamoval na proces výmeny elity v meste Prešov, vrátane úlohy a postavenia Germušku.[16]

12 NOAKES, Jeremy: Regional and Local Perspectives on Nazism. In: *German History*, 1995, roč. 13, č. 3, s. 389.

13 Bližšie viď: MAGNÚSSON, Sigurður Gylfi – SZIJÁRTÓ, István M.: *What is Microhistory? Theory and Practise*. London; New York 2013.

14 HORSKÝ, Jan: *Dějepisectví medzi vědou a vyprávěním*. Praha 2009, s. 96.

15 Viď napr. *Microhistories of the Holocaust*. Eds. Zalc, Claire – Bruttmann, Tal. New York; Oxford 2017.

16 V analýze je, okrem iného, sformulovaná definícia pojmu mestská politická elita: „*Pod užším označením mestská politická elita chápeme relatívne malú súdržnú sociálnu skupinu, ktorej*

Jeho životná trajektória, myšlienkový svet i politická činnosť v 20. a na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia sa, samozrejme, spájali s národne orientovanou politikou a Hlinkovou slovenskou ľudovou stranou.

V uhorskom období slovenských dejín pred rokom 1918, podobne ako aj v období medzivojnového Československa mala národne orientovaná politika v slovenskom politickom myslení a praxi významné postavenie. Jej základnými znakmi boli nacionalizmus, antiliberalizmus a latentný univerzálny antisemitizmus, ktoré ju formovali od 70. rokov 19. storočia.

Vývoj antiliberalizmu v čase možno schematicky zjednodušiť do línie: konzervativizmus – politický katolicizmus – kresťanský nacionalizmus – fašizmus (R. Griffin ho definoval ako radikálne národné obrodenie[17]). Rok 1918 je všeobecne uznávaným periodizačným medzníkom, a to nielen v politických dejinách. Okrem všetkých pozitív, ktoré tento rok symbolicky priniesol Slovensku, predovšetkým v podobe vzniku demokratickej Československej republiky, urýchlil rozvoj viacerých negatívnych spoločensko-politických javov. V prípade antisemitizmu došlo k posunu od antisemitskej rétoriky k antisemitskej praxi naprieč politickým spektrom a spoločnosťou, ako to veľmi výstižne opísal M. Szabó.[18]

Antiliberalizmus aj antisemitizmus spolu s nacionalizmom a sociálnou otázkou tvorili jadro programu Slovenskej ľudovej strany, ktorý A. Hruboň v kontexte znalosti nasledujúceho vývoja nazval ľudáckym kultúrnym kódom.[19] Strana pôvodne vznikla ako derivát maďarského politického katolicizmu.[20]

členovia zdieľajú spoločné hodnoty a záujmy. V rukách jej príslušníkov sa koncentruje politická autorita umožňujúca ovplyvňovať chod i ďalšie smerovanie miestneho spoločensko-politického vývoja v súlade s vlastnými záujmami. Príslušníci mestskej politickej elity zastávajú najvyššie pozície v mestskej samospráve. Disponujú v rámci svojho politického priestoru exekutívnymi alebo regulatívnymi kompetenciami, preto sa aktívne zúčastňujú alebo sú veľmi blízko politického rozhodovania o závažných otázkach vývoja spoločnosti (nielen politických, ale aj ekonomických, kultúrnych a pod.). Svoju pozíciu si monopolizujú. Oproti mestskej politickej elite stojí početná masa politicky pasívnych ľudí – obyvateľov mesta, ktorí sú viac-menej eliminovaní z procesu rozhodovania, sú riadení a kontrolovaní elitou.“ Podrobne viď: PEKÁR, Martin: Replacement of Municipal Political Elite as a Tool for Seizing Power and Consolidating an Authoritarian Regime in Slovakia 1938–1940. In: *The City and History*, 2020, roč. 9, č. 1, s. 94–96.

17 GRIFFIN, Roger: *The Palingenetic Core of Fascist Ideology*. Dostupné na: https://www.libraryofsocialscience.com/ideologies/resources/griffin-the-palingenetic-core/ (13. 8. 2024).

18 SZABÓ, Miloslav: *Od slov k činom*. Bratislava 2014.

19 HRUBOŇ, Anton: Slovenský fašizmus. In: Hruboň, Anton a kol.: *Fašizmus náš slovenský*. Bratislava 2021, s. 22.

20 K tomu viď: BARTLOVÁ, Alena: Hlinkova slovenská ľudová strana. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno 2005, s. 833–860. LETZ, Róbert: Hlinkova sloven-

HSĽS sa pod vedením katolíckych kňazov, najprv Andreja Hlinku a neskôr Jozefa Tisa, stala dominantnou národne orientovanou politickou stranou na území Slovenska a jedinou vládnucou politickou stranou na autonómnom (október 1938) a neskôr samostatnom (marec 1939) Slovensku. Podľa R. Holeca práve takéto prepojenie strany s klérom prinášalo so sebou agresívnejšie vystupovanie voči liberalizmu.[21] Odvrátenou stránkou preferovania národných a sociálnych princípov sa prirodzene stával antisemitizmus, spočiatku prítomný nenápadne, avšak kontinuálne naberajúci na význame.[22] Ako už bolo spomenuté, pod vedením Hlinkovej slovenskej ľudovej strany bol vyhlásený slovenský štát závislý od nacistického Nemecka, a nastolený nedemokratický autoritársky režim s narastajúcimi prvkami totality, ideologicky spätý s fašistickými a nacistickými princípmi. Predstavitelia slovenského štátu počas celej jeho existencie viedli protižidovskú politiku a aktívne sa podieľali na holokauste.

Samotný Germuška je v podstate neznámou osobou, o ktorej nie sú k dispozícii žiadne relevantné odborné práce. V obmedzenej miere rezonuje v miestnej pamäti v rodisku, kde mu bola v roku 2002 odhalená pamätná tabuľa.[23] Bol aktívny vo verejnom živote a v ľudovej strane, bol poslancom od zvolenia do autonómneho snemu v roku 1938 a mandát vykonával až do ukončenia činnosti snemu v roku 1945. V čase vojny jeho aktivity monitoroval nacistický Sicherheitsdienst. Po vojne bol najprv objektom povojnového policajného vyšetrovania a retribučného súdnictva, neskôr objektom záujmu Štátnej bezpečnosti. Ako človek so vzťahom k publicistickej a literárnej tvorbe prispieval v medzivojnovom období do tlače a v povojnovom období, počas väznenia a po amnestovaní si viedol poznámky. Vďaka všetkým uvedeným aktivitám a nespornej činorodosti zanechal pomerne rozsiahlu stopu v primárnych prameňoch, na základe ktorých sa dá zrekonštruovať nielen jeho životopis, ale aj myšlienkový svet.

---

ská ľudová strana. (Pokus o syntetický pohľad.) In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Zost. Letz, Róbert – Mulík, Peter – Bartlová, Alena. Martin 2006, s. 12–108.

21 HOLEC, Roman: *Hlinka – Otec národa?* Bratislava 2019, s. 163. K postaveniu katolíckej cirkvi v medzivojnovom období viď: LETZ, Róbert: Die römisch-katholische Kirche in der Slowakei in den Jahren 1918–1938. In: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der Slowakei im 20. Jahrhundert*. Göttingen 2024, s. 147–186.

22 LORMAN, Thomas: *The Making of the Slovak People's Party*. London; New York 2019, s. 183–184. K antisemitizmu v politike na začiatku 20. rokov, najmä kampani proti „židoboľševizmu" viď: SZABÓ, Miloslav: *Od slov k činom*, s. 222–226. Tiež: HRUBOŇ, Anton: Politický jazyk Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a jeho premeny. In: *Ľudácka čítanka*. Ed. Hruboň, Anton. Bratislava 2019, s. 15–24.

23 Bližšie viď: ČECHOVÁ, Ivana – ONDRIA, Erik – KREMPASKÁ, Veronika – DULIN, Peter: *Župčany v premenách času*. Župčany 2018. V knihe je aj biografický medailón Andreja Germušku od E. Ondriu (s. 153–157).

Andrej Germuška sa narodil v roku 1902 v obci Župčany, v obci pár kilometrov od Prešova, v ktorej pretrvávala tradícia pôsobenia Jonáša Záborského.[24] Pochádzal z viacdetnej katolíckej roľníckej rodiny. Otec rodiny vlastnil približne 3,5 hektára pôdy, čo nebol mimoriadne veľký majetok. Šesťročnú ľudovú školu absolvoval v rodnej obci, v rokoch 1914 – 1922 navštevoval katolícke gymnázium v Prešove. Následne začal študovať teológiu, avšak toto štúdium rýchlo zanechal. V rokoch 1922 – 1927 študoval učiteľstvo v Prahe, Krakove a Bratislave. Vojenskú prezenčnú službu absolvoval v rokoch 1929 – 1931 v Košiciach. V rokoch 1931 – 1938 pôsobil ako stredoškolský učiteľ v Trenčíne, Prešove, Kežmarku a Rimavskej Sobote. Medzičasom, v roku 1934, sa oženil a ešte v tom istom roku rozviedol.[25] Rozvedený a bezdetný ostal do konca života. Prelom v Germuškovom živote znamenala vnútropolitická kríza z jesene 1938 a nástup ľudákov k moci. Spoločensko-politické zmeny a jeho aktívna úloha v nich mu v krátkom čase, teda ešte do konca roku 1938, vyniesli miesto povereného riaditeľa na prešovskej učiteľskej akadémii. Stal sa súčasťou lokálnej politickej elity a vzhľadom na svoju predchádzajúcu aktivitu a kontakty v rámci ľudovej strany, čo bude predmetom analýzy v ďalšej časti článku, sa mu potenciálne otvárala možnosť vzostupu v štátnom i straníckom aparáte. V rokoch 1939 – 1945 popri výkone mandátu poslanca snemu striedal pozície v samospráve a v rámci straníckej hierarchie. Zapojil sa tiež do procesu arizácie. Najmä v rokoch 1938 – 1942 patril k politickej elite a to napriek skutočnosti, že nezastával nepretržite ani jednu stabilnú vysokú funkciu okrem poslaneckého mandátu, ale väčšinu času pôsobil v rôznych funkciách na nižších úrovniach. Po vojne bol v roku 1948 odsúdený Ľudovým súdom v Bratislave na 15 rokov odňatia slobody. Do výkonu trestu nastúpil až v roku 1953, pretože od konca vojny sa skrýval. Na slobodu bol prepustený po amnestii v roku 1960. Následne pracoval v zberných surovinách. Zomrel v roku 1992.

24 Jonáš Záborský (1812 – 1876) – pôsobil v Župčanoch ako rímskokatolícky farár od roku 1853 až do svojej smrti. Netešil sa síce priazni svojich farníkov, avšak práve tu vznikla väčšina jeho literárnych diel a historické dielo o dejinách Uhorska. V Župčanoch sa venoval rozvoju národného života, o čom svedčí zachovaná korešpondencia a aktívna podpora slovenských študentov prešovského evanjelického kolégia. Bližšie viď: SEDLÁK, Imrich: *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin 2012, s. 437–445.

25 Nepodarené manželstvo ho trápilo potom po celý život. Po občianskom rozvode až do smrti neúspešne usiloval o jeho cirkevné anulovanie. V čase politickej kariéry ťažko niesol fakt, že ako poslanec katolíckej strany nemá túto záležitosť cirkevne vysporiadanú. Vid: Archív Ústavu pamäti národa Bratislava (ďalej A ÚPN), f. KE-OP-9075. Agentúrna správa z 31. 8. 1962. O riešenie sa vo Vatikáne zaujímal vyslanec K. Sidor. Bližšie viď: SIDOR, Karol: *Vatikánsky denník I*. Bratislava 2011, s. 371.

Čo teda predchádzalo Germuškovmu vzostupu v roku 1938 a vytvorilo myšlienkový základ a mocenský predpoklad pre jeho podporu ľudáckeho režimu v rokoch 1938 – 1945 aj s aktívnou osobnou účasťou na protižidovskej politike?

Vertikálna sociálna mobilita v prostredí ľudovej strany. Prípad Andrej Germuška

Andrej Germuška patril ku generácii, ktorá dosiahla dospelosť v podmienkach medzivojnového Československa, avšak jeho osobnosť sa formovala už od útleho detstva. Povinnú školskú dochádzku ukončil ešte pred rokom 1914 v uhorskom školskom systéme poznačenom maďarizáciou priamo v Župčanoch, teda v obci, ktorá bola zo sociálnej stránky silno zasiahnutá vysťahovalectvom a v ktorej sa veľká časť obyvateľstva živila ako poľnohospodárski robotníci a deputátnici na veľkostatku šľachtickej rodiny Pulských.[26]

Stredoškolské štúdium absolvoval v hektických vojnových a prvých povojnových rokoch poznačených rozpadom monarchie, zápasom o začlenenie Slovenska do novej republiky a tiež prvými vážnymi problémami v otázke štátoprávneho usporiadania vzťahov Slovákov a Čechov v spoločnom štáte. V týchto rokoch bol pod vplyvom Štefana Onderča, farára z neďalekých Ražnian, ktorý však nebol obyčajným dedinským farárom a miestnou autoritou. Už pred rokom 1918 sa angažoval v politike, v medzivojnovom období sa vypracoval na jednu zo šedých eminencií HSĽS a najvplyvnejšieho zástancu národne orientovanej, autonomistickej politiky na východe Slovenska.[27] Bol to pravdepodobne Onderčo, kto Germušku nasmeroval na štúdium teológie a kto (ako zahraničnopolitický expert ľudovej strany) vzbudil u mladého Germušku celoživotný záujem o geopolitiku, badateľný aj v povojnových zápiskoch a opakovane spomínaný v spisovej agende komunistickej Štátnej bezpečnosti.

Andrej Germuška patril k pomerne malej časti populácie, ktorá na Slovensku v 20. rokoch dosiahla vysokoškolské vzdelanie. Odchod na štúdium mu

26 K národnostnej, konfesionálnej a sociálnej štruktúre obyvateľov obce viď: ČECHOVÁ, Ivana – ONDRIA, Erik – KREMPASKÁ, Veronika – DULIN, Peter: *Župčany v premenách času,* s. 19–39. Autorkou príslušnej časti je V. Krempaská.

27 Štefan Onderčo (1884 – 1937) – bol národne orientovaný rímskokatolícky farár, publicista a popredný predstaviteľ ľudovej strany. Na svojej fare v Ražňanoch zorganizoval už v decembri 1918 zhromaždenie na podporu spoločného štátu Slovákov a Čechov. Počas celého medzivojnového obdobia až do svojej smrti bol poslancom za HSĽS v pražskom parlamente. Bližšie viď: ČIŽMÁR, Marián: Štefan Onderčo. In: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 1011.

otvoril obzor v rozsahu, aký by doma nemal šancu získať, a zaradil ho do spočiatku úzkeho kruhu perspektívnych ľudáckych intelektuálov. Po krátkej anabáze štúdia teológie zameral svoju pozornosť na pražskú filozofickú fakultu a štúdium učiteľstva. Začal v Prahe a po zastávke v Krakove štúdium ukončil v Bratislave, kde sa aktívne zapojil do študentského života v prostredí katolíckej národne orientovanej mládeže. Spoznal sa tu s podobne zmýšľajúcimi študentmi a aktivizoval sa v politike, zatiaľ nie ako člen, ale ako silný podporovateľ ľudovej strany. Medzi ľudákmi sa svojou aktivitou zviditeľnil už v rokoch 1924 – 1925.

Dňa 9. novembra 1924 bolo v Bratislave založené Národné združenie slovenských akademikov. Napriek neutrálnemu názvu išlo o politické združenie národne orientovanej mládeže, ktoré sa netajilo ambíciou byť akousi kádrovou rezervou autonomistického hnutia.[28] Germuška bol zvolený za tajomníka združenia. V zozname členov výboru sa nachádzajú mená, ako napr. Július Stano, Martin Sokol, Gejza Medrický a Matej Huťka – všetko prominenti ľudáckeho režimu z rokov 1938 – 1945.[29] Germuška spoločne s predstaviteľmi strany už v tom čase rečnil na verejných akciách či už ľudovej strany alebo kresťanskej telovýchovnej organizácie Orol. Pamätné bolo jeho vystúpenie na veľkom bratislavskom zhromaždení ľudovej strany po úspešných voľbách v novembri 1925. Na zhromaždení rečnil Andrej Hlinka, ďalej traja skúsení poslanci, ktorí práve obhájili svoj mandát – Ferdiš Juriga, Florián Tománek a Jozef Buday, piatym rečníkom bol mladý Andrej Germuška.[30]

V lete 1925 vyšiel v denníku Slovák Germuškov článok s názvom Nové kroky. Jednoznačne sa v ňom prihlásil k Hlinkovej politike a vysvetľoval svoje chápanie autonómie. Bolo zredukované v duchu hesla: Slovensko Slovákom! Obmedzovalo sa na populistické obviňovanie Čechov z ekonomického a sociálneho útlaku a vysťahovalectva Slovákov, pričom sa nevyhlo ani porovnaniu Čechov s Maďarmi. Vyzdvihlo riešenie Poliakov, ktorí „... *pri utváraní ich štátu zrobili celkom múdrejšie. Z „krolewstva“ vyhnali Rusov, z Poznańska vydurili Nemcov a Galicie vyhnali Rakušiakov a Čechov, (...) povolali ľud z dedín a miest a prijali s radosťou každého kto bol Poliakom*.“[31] V článku cítiť okrem obdivu k Hlinkovi, politickej naivity a mladíckej radikálnosti najmä Germuškovu

28 Program a ciele „Národného Sdruženia Slovenských Akademikov“. In: *Slovák*, 1924, roč. 6, č. 255, s. 1.

29 „Národnie sdruženie slovenských akademikov“. In: *Slovák*, 1924, roč. 6, č. 256, s. 4.

30 SIDOR, Karol – VNUK, František: *Andrej Hlinka 1864 – 1938*. Bratislava 2008, s. 541. Informácia o zhromaždení a rečníkoch je aj v dobovej tlači, v ktorej ale medzi rečníkmi nie je uvedený J. Buday.

31 Nové kroky. In: *Slovák*, 1925, roč. 7, č. 127-a, s. 10.

obmedzenú osobnú skúsenosť vychádzajúcu z pomerov na chudobnom slovenskom vidieku a jeho polonofilstvo. Osvojil si ho počas štúdia v Krakove a sám sa považoval za jeho priekopníka v ľudovej strane.[32]

V prvom období svojho života sa Germuška vnútorne stotožnil s ideologickými piliermi a programom ľudovej strany, v ktorej sa aktívne angažoval. Nevybočil pritom z myšlienkového rámca daného pôvodom v slovenskom dedinskom katolíckom prostredí. Okrem toho sa stal obdivovateľom a propagátorom poľskej kultúry,[33] z čoho pramenil príklon k slovanofilstvu. Jeho životná dráha sa podobá trajektórii viacerých príslušníkov rovnakej generácie, neskoršej politickej elity ľudovej strany dominujúcich v období slovenského štátu. Práve krátko po roku 1900 sa narodili členovia strany, ktorí určovali chod udalostí na prelome 30. a 40. rokov 20. storočia alebo prispeli k jej radikalizácii v 30. rokoch. Mnohí z nich pochádzali z okolia A. Hlinku alebo iných kňazských osobností strany. Najznámejším príkladom je Karol Sidor (1901 – 1953), ktorý mal blízko k samotnému Hlinkovi, bol považovaný za jeho nástupcu vo vedení ľudovej strany a bol taktiež známym polonofilom.[34] Okrem už vyššie spomínaných spolužiakov, členov výboru združenia akademikov, bol Germuškovým rovesníkom Alexander Mach (1902 – 1980), rovnako neúspešný poslucháč teológie. Neraz spoločne rečnili pri rôznych príležitostiach už ako študenti.V tridsiatych rokoch do roku 1938 Germuška často menil pôsobisko.[35] Kým Sidor a Mach si vtedy budovali svoje stranícke pozície, Germuška aktívne sympatizoval s politikou strany, no žil prioritne učiteľským povolaním a prekladmi poľskej literatúry. To bol pravdepodobne jeden z kľúčových dôvodov, prečo sa po nástupe ľudovej strany k moci už nedostal do najvyšších štátnych a straníckych funkcií. Hoci bol v prelomovom roku 1938 mimoriadne

32 Vo svojich zápiskoch spomína na jeden rozhovor s M. Sokolom z roku 1940: „... *som mu nepovedal ani vtedy, ani nikdy, že ten spoločný štát* (s Poľskom – doplnil M.P.) *je moja idea, nie Sidorova...*". Viď: Archív Matice slovenskej Martin (ďalej A MS), f. Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002), k. 1. Zápisky, s. 79.

33 Poľsko-slovenské vzťahy. In: *Slovák*, 1924, roč. 7, č. 122, s. 13. Klasická kniha. In: *Slovák*, 1927, roč. 9, č. 86, s. 24. Krakov – okno na sever. In: *Slovák*, 1931, roč. 13, č. 113, s. 4. Kultúrne sblíženie slovensko-poľské upevnené prekladom Sienkiewiczovej trilogie: Ohňom a mečom – Potopa – Pán Wolodyjowski. In: *Slovák*, 1932, roč. 14, č. 71, s. 10.

34 K Sidorovmu polonofilstvu, ktoré bolo minimálne v kultúrnej rovine staršie ako Germuškovo, viď: KÁZMEROVÁ, Ľubica – KATUNINEC, Milan: *Dilemy Karola Sidora*. Bratislava 2006, s. 59–75.

35 Pôsobil dva roky na gymnáziu v Trenčíne (1931 – 1933), rok na učiteľskom ústave v Prešove, dva roky na gymnáziu v Prešove, v roku 1936 bol preložený na gymnázium do Kežmarku, následne bol po roku preložený do Rimavskej Soboty, odkiaľ v roku 1938 počas mobilizácie narukoval do armády. Viď: A ÚPN, f. KE-V-716. Vlastný životopis A. Germušku z 25. 1. 1954.

politicky aktívny a ambiciózny, ambície sa mu nepodarilo naplniť úplne, ani osobné, ani politické. So straníckym prostredím nestratil kontakt, avšak ako naznačujú udalosti tohto obdobia, myšlienkovo ostával pri Hlinkovom odkaze a nevyvíjal sa v súlade s tými prúdmi, ktoré neskôr na prelome 30. a 40. rokov dominovali. Názorovo sa vzďaľoval od väčšiny svojich súputníkov zo študentských čias. A to bol zrejme druhý dôvod nenaplnených ambícií. Jeho príklon k Hlinkovmu odkazu i nenaplnené ambície pripomínajú v niektorých črtách osud iného hlinkovca a polonofila de facto odstaveného v roku 1939 – Karola Sidora.[36]

Názorové rozdiely prešli v prípade Germušku postupom času do zatrpknutosti a osobnej nevraživosti voči niektorým aktérom udalostí.[37] Typickým príkladom je Germuškov vzťah s Machom, ktorý bol v 20. rokoch zástancom fašizácie ľudovej strany a neskôr sa jeho meno stalo symbolom kolaborácie s nacistami. Germuška po celý čas ostával pevne na pozícii slovenského nacionalizmu a slovanofilstva, ktoré sa uňho na začiatku 40. rokov spájalo s odmietaním úzkeho spojenectva s nacistickým Nemeckom. Medzi Germuškom a Machom narastala nedôvera[38] a hádky kulminujúce v období slovenského štátu. Germuška bol iniciátorom zákona č. 166 zo 4. júla 1939 o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži. Nový zákon posilňoval pozíciu Tisa ako predsedu HSĽS v garde,

36 Pomery si vo svojich pamätiach pozorne všimol a opísal Tido Gašpar: „*Môjmu oku neuniklo, že* (Hlinka – doplnil M. P.) *miloval republiku. (...) Jeho mládež však oslobodená spod jeho dozoru a necítiac viac na sebe uzdu jeho autority, neobmedzene pustila teraz svoj slovenský nacionalizmus do povážlivého rozletu. Ďurčanský, Kirschbaum, Huťka, Mach, Sokol už voľne lietali. Jedine Karol Sidor (...) zostáva najviac verný jeho odkazu. (...) Udalosti ho* (Sidora – doplnil M. P.) *jednoducho odsunuli z cesty*." Viď: GAŠPAR, Tido J.: *Pamäti / II*. Bratislava 2004, s. 92–93.

37 Samotný Germuška opisuje v zápiskoch problematické osobné vzťahy s celým radom ľudí, z ľudáckych politikov okrem Macha napríklad s poslancom M. Huťkom alebo ministrom G. Fritzom, ktorí obaja pôsobili na východnom Slovensku. Súviselo to pravdepodobne, rovnako ako časté presuny v zamestnaní v 30. rokoch, s jeho povahovými črtami. Jeden z leopoldovských spoluväzňov ho charakterizoval nasledovne: „*Jeho osobné vlastnosti, hlavne panovačnosť, autoritatívny postoj k diskusii, bigotnosť a do istej miery sebectvo ho robili v prostredí väznice nepríjemným spoločníkom. Jeho schopnosti boli na úrovni stredoškolského profesora so všetkými znakmi nepružnosti a dogmatickosti...*" Viď: A ÚPN, f. KE-OP-9075. Agentúrna správa z 21. 6. 1962. Iný zdroj, kolega zo školy, mal podobný názor: „*Pramen se s ním snažil vycházet vždy v dobrém, neboť ho poznal jako svéhlavého, ctibažného člověka, ktorý má neskrotné ambicie, nestrpí kritiku...*" Viď: A ÚPN, f. KE-OP-9075. Agentúrna správa z 31. 8. 1962.

38 O Machovi si Germuška napísal: „*Predsa on a Karmasin štvali do vojny Slovensko proti Poliakom... (...) Vyhýbal som sa mu. Veď klamal väzňov, žeby mal z toho osobný zisk. Ja som ho lepšie poznal, ako všetci väzni do kopy. Ako minister mal podvodné metódy: do očí milo, priateľsky, za chrbtom zradne, podlo. To bol Mach!*" Viď: A MS, f. Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002), k. 1. Zápisky, s. 106.

a tým aj v prebiehajúcom mocenskom boji s pronemeckým krídlom strany reprezentovaným Machom.[39] Osobné spory potom vyvrcholili v novembri 1942 odstúpením Germušku z funkcie župana Pohronskej župy.[40]

V polovici 30. rokov však rozpory neboli ešte také zjavné. Germuška sa podobne ako viacerí rovesníci v ľudovej strane radikalizoval a svoje politické presvedčenie neváhal nahlas konfliktne prezentovať, kvôli čomu nevedel získať stabilné pracovné miesto. Pred obecnými voľbami v roku 1932 vstúpil na zhromaždení národných demokratov v Trenčíne do polemiky s poslancom Milanom Ivankom.[41] V čase pôsobenia na prešovskom gymnáziu v rokoch 1935 – 1936 sa s jeho menom spájali aféry s protičeskými nápismi na škole a anonymnými výhražnými listami českým profesorom. V prípade nápisov odsúdený nebol, pretože prípad spadal pod amnestiu. V prípade anonymných listov bol na základe grafologickej analýzy označený za ich autora, čo viedlo k vyšetrovaniu, domovej prehliadke a po nej k podozreniu z trestného činu úkladov o republiku kvôli údajnej snahe pripojiť Slovensko k Poľsku. Germuška výsledky vyšetrovania samozrejme odmietal a nakoniec ani nebol odsúdený.[42] V celom prípade stoja za pozornosť dva detaily. Prvým je fakt, že riaditeľom gymnázia bol v tom čase Alexander Chrappa, ktorý sa v októbri 1938 po rozpustení voleného vedenia ľudákmi stal prvým vládnym komisárom mesta Prešov a Germušku si vybral za svojho poradcu. Druhým detailom je skutočnosť, že v jednom z anonymných listov sa popri protičeských prejavoch prvýkrát v spojitosti Germuškom objavil antisemitský obsah.[43]

Vnútropolitická kríza v Československu z jesene 1938 a nástup ľudáckeho režimu akoby symbolicky opäť pootvorili Germuškovi dvere do vyšších poschodí politiky a priniesli nádej na naplnenie politických ambícií, aj pomocou kontaktov ešte zo študentských čias. Krízové udalosti ho zastihli v Rimavskej Sobote, odkiaľ počas mobilizácie narukoval do armády. Keďže Rimavská Sobota pripadla po Viedenskej arbitráži horthyovskému Maďarsku, bol Germuška po demobilizácii preložený do Prešova na učiteľskú akadémiu, ktorej sa stal do-

39 Bolo to Pyrrhovo víťazstvo, pretože do vnútropolitického mocenského boja zasiahlo doslova o pár dní nacistické Nemecko a Mach sa stal ministrom vnútra. Bližšie viď: BAKA, Igor: *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava 2010, s. 192–196.

40 Germuška sa vzdal funkcie župana po tom, ako zistil, že ho Mach po predošlých nedorozumeniach nechal sledovať. Viď: A MS, f. Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002), k. 1. Zápisky, s. 204.

41 Blamáž dr. Ivanku v Trenčíne. In: *Slovák*, 1932, roč. 14, č. 54, s. 2.

42 Vojenský historický archív Bratislava (ďalej VHA), f. Zemské vojenské veliteľstvo Košice (ďalej ZVV Košice), k. 22, inv. č. 32, č. j. Andrej Germuška – 95/2/81.

43 VHA, f. ZVV Košice, k. 22, inv. č. 32, č. j. Andrej Germuška – 95/2/81. Odpis anonymného listu profesorke Urbánkovej.

konca povereným riaditeľom.[44] Riaditeľské miesto získal vďaka tomu, že po nástupe ľudáckeho režimu boli zo Slovenska uvoľnení českí zamestnanci. Napĺňali sa teda jeho vlastné priania vehementne artikulované v článku už v roku 1925, i vyhrážky, kvôli ktorým bol vyšetrovaný v roku 1936.

V Prešove sa zapojil do „revolučných" udalostí hneď po vyhlásení slovenskej autonómie v októbri 1938. Stal sa členom národného výboru, ktorý si uzurpoval moc na úkor volenej samosprávy. Po rozpustení samosprávy a vymenovaní vládneho komisára do čela mesta sa Germuška, ako už bolo spomenuté, stal členom poradného zboru vládneho komisára a neskôr (od mája 1939) sám približne rok zastával funkciu vládneho komisára.[45] Aktívne sa zapojil do budovania Hlinkovej gardy (v novembri 1938 získal pozíciu oblastného veliteľa),[46] a Hlinkovej mládeže (menovaný za miestneho veliteľa).[47]

V prechodnom období nástupu ľudáckeho režimu a formovania slovenského štátu začali stranícke a administratívne funkcie splývať. Počet členov strany začal najmä z konjunkturalistických dôvodov rýchlo stúpať a k novým členom sa na jeseň 1938 zaradil aj Andrej Germuška.[48] Do HSĽS vstúpil vo chvíli, keď sa na jednej strane začala naplno prejavovať nevraživosť voči Čechom, Maďarom a narastal antisemitizmus, ktorý vo veľmi krátkom čase prerástol do konkrétnych protižidovských opatrení a vyvrcholil účasťou ľudáckeho režimu na holokauste, no na druhej strane sa začala po rokoch v opozícii ukazovať možnosť z členstva strany profitovať. Germuška v straníckej hierarchii stúpal. Stal sa predsedom najprv miestnej, potom i župnej organizácie strany (v roku 1940) a neskôr postúpil do straníckej centrály ako zástupca generálneho tajomníka HSĽS (1941 – 1942).[49]

Členstvo v strane prinášalo v nastupujúcom režime výhody a pre Germušku bolo podmienkou na to, aby bol zaradený na jednotnú kandidátku ľudovej strany vo voľbách do snemu zriadeného v rámci realizácie ústavného zákona č. 299/1938 Sb. z. a n. o autonómii Slovenskej krajiny.[50] Na kandidátke bol na

---

44 A ÚPN, f. KE-V-716. Vlastný životopis A. Germušku z 25. 1. 1954.

45 PEKÁR, Martin: Prešov 1938 – 1945: kapitoly z dejín mesta a jeho obyvateľov. In: *Pamätná kniha mesta Prešova. Diel III. (1938 – 1941)*. Prešov 2011, s. XIX–XX a XXIX–XXXI. PEKÁR, Martin – TOKÁROVÁ, Zuzana: Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). In: *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 1, s. 144–157.

46 A ÚPN, f. KE-V-716. Protokol o výpovedi z 3. 3. 1954.

47 Menovania. In: *Nová mládež*, 1939, č. 1 (apríl), s. 28.

48 A ÚPN, f. KE-V-716. Vlastný životopis A. Germušku z 25. 1. 1954.

49 PEKÁR, Martin: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov 2007, s. 61–70.

50 K priebehu a charakteru volieb viď: NIŽŇANSKÝ, Eduard: Voľby do Snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In: Nižňanský, Eduard: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava 2010, s. 59–91. PEKÁR, Martin: Volebné právo a volebný systém na Slovensku v rokoch 1938 –

24. mieste, fakticky zaručujúcom za daných okolností zisk poslaneckého mandátu. V decembri sa teda po sporných voľbách stal poslancom autonómneho snemu, ktorý sa neskôr plynulo bez ďalších volieb pretransformoval na zákonodarný zbor slovenského štátu. Bola to Germuškova spoločensky a politicky najvyššia dosiahnutá pozícia.[51] Vzhľadom na miesto snemu v politickom systéme prinášala spoločenské postavenie a možnosti, nie však významný podiel na politickej moci.[52] Mandát poslanca Germuška aktívne vykonával až do ukončenia činnosti snemu, hoci v roku 1944 čelil hrozbe odvolania po tom, ako odmietol obsadiť miesto mešťanostu Prešova získané v staníckych voľbách.[53] Vtedy mu pomohol jeho dlhoročný priateľ, predseda snemu M. Sokol.[54]

Rok 1938 teda Germuškovi priniesol významný posun v pracovnej kariére, keď sa po rokoch sťahovania stal povereným riaditeľom školy, dokonca „doma" v Prešove. Stal sa tiež predstaviteľom samosprávy a príslušníkom lokálnej politickej elity s významným podielom na moci, zvýraznenej bleskovou staníckou kariérou a mandátom poslanca. Nič z toho by samozrejme nebolo možné bez otvorenej podpory ľudáckeho režimu, aktívnej participácie na politickom živote a súhlasu so základnými ideologickými východiskami režimu, s výnimkou podpory úzkeho ideologického a vojenského spojenectva s Nemeckom, kvôli čomu sa dostal do spomenutého konfliktu s Machom a neušlo to ani pozornosti Nemcov.[55]

Sprievodným javom Germuškovho spoločenského vzostupu bol radikálny nárast príjmu spojený tak s výkonom spomenutých, verejne známych funkcií, ako aj s menej transparentnými benefitmi, ako napr. členstvom v dozorných radách podnikov. Už v roku 1940 po necelých dvoch rokoch od nástupu ľudáckeho režimu si Germuška, donedávna obyčajný stredoškolský učiteľ bez stabilného miesta, mohol dovoliť kúpiť (od židovskej majiteľky) pozemok v širšom centre Prešova a zadať (firme židovského majiteľa) zákazku na výstavbu vily. Tieto podozrivé skutočnosti monitorovali nemecké orgány, ktoré zmapovali

1945. Historické súvislosti. In: *Volebné zákonodarstvo v Slovenskej republike (doterajší vývoj, aktuálny stav, príčiny a dôsledky)*. Košice 2014, s. 53–67.

51 Od jesene 1941 približne rok zastával aj funkciu župana Pohronskej župy.

52 Bližšie viď: PODOLEC, Ondrej: *Prvý slovenský parlament. Snem Slovenskej republiky a jeho legislatívna činnosť*. Bratislava 2017, s. 41–77.

53 SCHVARC, Michal: *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944 (od autonómie po Povstanie)*. Bratislava 2006. Dokument č. 18, s. 383–386. Tiež: A MS, f. Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002), k. 1. Zápisky, s. 30.

54 Na čo sa čaká? In: *Gardista*, 1945, roč. 7, č. 4, s. 3. PODOLEC, Ondrej: *Prvý slovenský parlament...*, s. 48.

55 Viď napr. Bundesarchiv Berlin (ďalej BArch), f. R70-Slowakei/242. Správy 26. 7. 1941 a 5. 10. 1944.

i jeho ďalšie príjmy. Mohli v tom čase dosahovať výšku nad 20 tisíc korún mesačne.[56] Išlo o mimoriadne vysoký príjem porovnateľný s platom prezidenta republiky, stanovený zákonom č. 264/1939 Sl. z. vo výške netto 250 tisíc korún ročne.

Integrálnou súčasťou ľudáckeho režimu bola protižidovská politika vedúca k holokaustu. Kľúčovým komponentom tejto politiky bola arizácia židovského majetku. Najmä v rokoch 1939 – 1942 predstavovala rozhodujúci faktor sociálnej mobility jednotlivcov či sociálnych skupín. Z pohľadu židovskej komunity prispela k jej sociálno-ekonomickej marginalizácii ako predstupňu deportácií a vyvražďovania Židov počas holokaustu.

V procese arizácie mali rozhodovaciu a kontrolnú kompetenciu exponenti režimu na rôznych jeho úrovniach, preto práve sonda do procesu arizácie vhodne prepája otázku sociálnej mobility v prostredí ľudáckej politickej elity a holokaustu na Slovensku. Germuška bol exponentom režimu, zástancom protižidovskej politiky, zúčastňoval sa na nej, osobitne na procese arizácie tak v politickej, ako aj osobnej rovine. Robil to na základe nadobudnutého vnútorného presvedčenia o jej správnosti, zakorenenej v tradičnom „ľudovom" i súdobom ľudáckom antisemitizme, ktorý E. Nižňanský považuje za autochtónny.[57] V prípade Germušku sa antisemitizmus v zachovaných verejných vystúpeniach či úradných dokumentoch v priamej podobe takmer nevyskytuje, avšak je bez zahmlievania prítomný v jeho osobných zápiskoch z povojnového obdobia, dokonca s rasovým podtónom narážajúcim pri židoch na „spoločnú krv".[58]

V politickej rovine Germuška pracoval ako stranícky nominant počas svojho pôsobenia na generálnom sekretariáte HSĽS v zmiešanej slovensko-nemeckej komisii pri Ústrednom hospodárskom úrade, ktorá dozerala na záujmy nemeckej menšiny v procese arizácie. Tu využíval všetky možnosti, aby pri zdanlivej podpore nemeckých záujmov boli v konečnom dôsledku a v súlade s národno-kresťanským svetonázorom, schvaľujúc arizáciu ako takú, cez nepriame intervencie uprednostňovaní slovenskí arizátori.[59] V osobnej rovine on

56 BArch, f. R70-Slowakei/242. Germuška, Andreas. Poznámka v spise z 27. 8. 1940. Germuška neskôr zastával ešte členstvo v orgánoch elektrárenských spoločností.

57 E. Nižňanský píše o autochtónnom antisemitizme obsahujúcom kresťanskú, národnú, hospodársku a politickú rovinu. Každá z nich bola prítomná v protižidovskej rétorike HSĽS. Bližšie viď: NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Politika antisemitizmu...*, s. 31–32.

58 „*...díval sa na mňa* (spoluväzeň – doplnil M. P.*), ako niektorá z tých sôch v kaplnkách na prešovskej kalvárii, čo sa vysmieva z Ježiša, alebo pľuje Naňho. Na dne môjho srdca sa ozval hlas: Pozor, udavač Žid!*" Viď: A MS, f. Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002), k. 1. Zápisky, s. 17.

59 NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2021. Dokumenty č. 94 a 95,

sám ako stranícky funkcionár nemohol priamo nadobúdať židovský majetok, ale zachované spisové materiály Ústredného hospodárskeho úradu dokazujú, že na arizácii domového majetku v Prešove sa v roku 1940 podieľal jeho blízky príbuzný (brat).[60] Takáto skrytá arizácia prostredníctvom príbuzných mala znaky korupcie a bola, samozrejme, v rozpore so záujmami režimu.[61]

Záver

Osobnosť, svetonázor a konanie Andreja Germušku boli od mladosti formované ľuďmi a ideami z prostredia Slovenskej ľudovej strany, ktoré korešpondovali s osobnou skúsenosťou z domáceho prostredia. Jeho myšlienkový a hodnotový svet bol prirodzene spätý s katolíckou vierou, príklonom k nacionalizmu a antisemitizmu. Prostredie ľudovej strany a jej politická kultúra, resp. kultúrne vzorce tvorili rámec, do ktorého intenzívne zapadol už v ranej mladosti a profitoval z neho mocensky i finančne najmä po rozpade československej demokracie a vzniku slovenského štátu.

Činnosť Germušku na jeseň 1938, v ktorej zúročil svoje predošlé politické aktivity a kontakty vychádzajúce už z vlastnej ľudáckej minulosti, bola kľúčová tak z pohľadu zmeny sociálneho statusu, ako aj príjmov. V rámci zmeny sociálneho statusu zaujal viacero spoločensky významných pozícií – riaditeľ školy, poslanec, župan, funkcionár vládnucej strany. Hoci sa pohyboval „len" na druhej až tretej úrovni hierarchie, bol v bežnom a neraz priateľskom kontakte s najvyššími predstaviteľmi štátnych a straníckych štruktúr. Reprezentoval navonok štát i stranu. V rámci svojho poľa pôsobnosti sa zúčastňoval na politickej práci, zákonodarnom, kontrolnom a rozhodovacom procese, pričom v ňom mal určitú mieru autonómie, a preto po páde režimu niesol svoj podiel trestnoprávnej a nesie tiež podiel morálnej zodpovednosti za udalosti spojené s rokmi 1938 – 1945.

---

s. 259–265. K činnosti komisie viď: HLAVINKA, Ján: „*Kapitál má slúžiť národu...*" Korupcia v arizácii podnikového majetku na Slovensku. In: Šoltés, Peter – Vörös, László a kol.: *Korupcia*. Bratislava 2015, s. 393–394.

60 Slovenský národný archív Bratislava (ďalej SNA), f. Ústredný hospodársky úrad, inv. č. 28, k. 22. Menovanie dočasného správcu Bartolomeja Germušku. V správe Štátnej bezpečnosti z 15. 4. 1959 je tiež zmienka, že židovský majetok arizoval aj druhý brat (Anton Germuška), avšak to sa zatiaľ nepodarilo overiť. Viď: A ÚPN, f. KE-OP-9075.

61 Bližšie viď: KAMENEC, Ivan: Fenomén korupcie v procese tzv. riešenia „židovskej otázky" na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: Šoltés, Peter – Vörös, László a kol.: *Korupcia*. Bratislava 2015, s. 342–369.

Germuškov nadobudnutý spoločenský a mocenský status umožnil aktívnu účasť na protižidovskej politike. Pri zastupovaní záujmov štátu v procese arizácie konal v súlade so svojím vnútorným národným a náboženským presvedčením. Viedlo to, paradoxne, k nesúladu medzi jeho konaním a záujmami režimu, čo vyvolávalo spory s niektorými predstaviteľmi režimu a nevraživosť nemeckých úradov. Nevyhol sa ani osobnej účasti na arizácii židovského majetku v Prešove, hoci len nepriamo.

Analyzovaný prípad plasticky ukazuje, bez ohľadu na konkrétneho aktéra, ktorý bol „produktom" svojej doby, to, ako sociálne prostredie a politika formujú hodnoty, myslenie a konanie jednotlivca, a ako kombinácia sociálnej mobility s penetráciou do prostredia ľudáckej politickej a straníckej elity vytvorila konkrétnemu jednotlivcovi možnosť aktívneho zapojenia do protižidovskej politiky, a teda v konečnom dôsledku do určovania podoby holokaustu. Analyzovaný prípad tiež potvrdzuje, že sociálna stratifikácia spoločnosti je mnohorozmerná a sociálna mobilita multifaktorová, pričom jednotlivci spravidla nemajú počas svojho života konštantnú trajektóriu jej vývoja.

POUŽITÉ ZDROJE

Pramene

Archívne pramene

Archív Matice slovenskej Martin
Andrej Germuška 1902 – 1992 (2002)

Archív Ústavu pamäti národa Bratislava
KE-OP-9075
KE-V-716

Bundesarchiv Berlin
R70-Slowakei

Slovenský národný archív Bratislava
Ústredný hospodársky úrad

Vojenský historický archív Bratislava
Zemské vojenské veliteľstvo Košice

Publikované pramene

NIŽŇANSKÝ, Eduard – PSICOVÁ, Katarína: *Antisemitizmus a holokaust na Slovensku v dokumentoch nemeckej proveniencie 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2021

Pamätná kniha mesta Prešova. Diel III. (1938 – 1941). Prešov 2011

SCHVARC, Michal: *Sicherheitsdienst a Slovensko v rokoch 1938 – 1944 (od autonómie po Povstanie)*. Bratislava 2006

Periodiká

Gardista
Nová mládež
Nové Slovensko
Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé
Slovák
Slovenský zákonník

Pamäti

GAŠPAR, Tido J.: *Pamäti / II*. Bratislava 2004

SIDOR, Karol: *Vatikánsky denník I*. Bratislava 2011

Literatúra

BAKA, Igor: *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1940*. Bratislava 2010

BARTLOVÁ, Alena: Hlinkova slovenská ľudová strana. In: Malíř, Jiří – Marek, Pavel a kol: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004. I. díl: Období 1861–1938*. Brno 2005, s. 833–860

BYSTRICKÝ, Valerián: *Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939*. Bratislava 2014

ČECHOVÁ, Ivana – ONDRIA, Erik – KREMPASKÁ, Veronika – DULIN, Peter: *Župčany v premenách času*. Župčany 2018

ČIŽMÁR, Marián: Štefan Onderčo. In: *Lexikón katolíckych kňazských osobností Slovenska*. Bratislava 2000, s. 1011

DRÁBIK, Jakub: Pomalé překračování tradičních mezí. Fašismus v první ČSR jako metodologický problém české, slovenské a československé historiografie z hlediska historiků „nového konsenzu“. In: *Soudobé dějiny*, 2022, roč. 29, č. 2, s. 381–414

GRIFFIN, Roger: The Palingenetic Core of Fascist Ideology. Dostupné na: https://www.libraryofsocialscience.com/ideologies/resources/griffin-the-palingenetic-core/ (13. 8. 2024)

HERTEL, Maroš: Rozpory v HSĽS v 20. rokoch 20. storočia. In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Zost. Letz, Róbert – Mulík, Peter – Bartlová, Alena. Martin 2006, s. 181–195

HLAVINKA, Ján: „*Kapitál má slúžiť národu...*" Korupcia v arizácii podnikového majetku na Slovensku. In: Šoltés, Peter – Vörös, László a kol.: *Korupcia*. Bratislava 2015, s. 374–416

HOLEC, Roman: *Hlinka – Otec národa?* Bratislava 2019

HORSKÝ, Jan: *Dějepisectví medzi vědou a vyprávěním*. Praha 2009

HRUBOŇ, Anton: *Alexander Mach. Radikál z povolania*. Bratislava 2018

HRUBOŇ, Anton: Slovenský fašizmus. In. Hruboň, Anton a kol.: *Fašizmus náš slovenský*. Bratislava 2021, s. 17–174

HRUBOŇ, Anton: Politický jazyk Hlinkovej slovenskej ľudovej strany a jeho premeny. In: *Ľudácka čítanka*. Ed. Hruboň, Anton. Bratislava 2019, s.15–24

HRUBOŇ, Anton: Prečo slovenská historiografia a spoločnosť potrebujú novú paradigmu európskeho fašizmu? Poznámky (nielen) k monografii Jakuba Drábika Fašizmus. In: *Historický časopis*, 2020, roč. 68, č. 2, s. 335–351

JANAS, Karol: *Súd s okresným náčelníkom*. Trenčín 2024

KAMENEC, Ivan: Fenomén korupcie v procese tzv. riešenia „židovskej otázky" na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In: Šoltés, Peter – Vörös, László a kol.: *Korupcia*. Bratislava 2015, s. 342–369

KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991

KAMENEC, Ivan: Politický systém a režim slovenského štátu v rokoch 1939 – 1945. In: Kamenec, Ivan: *Hľadanie a blúdenie v dejinách*. Bratislava 2000, s. 63–81

KÁZMEROVÁ, Ľubica – KATUNINEC, Milan: *Dilemy Karola Sidora*. Bratislava 2006

LENČÉŠOVÁ, Michaela: The Concept of "Nation" and "National Community" in the Thinking of Štefan Polakovič: A Case of the Nazi Idea of Volksgemeinschaft Spread within Slovak Catholic Nationalism. In: *Forum Historiae*, 2022, roč. 16, č. 1, s. 69–87

LETZ, Róbert: Die römisch-katholische Kirche in der Slowakei in den Jahren 1918–1938. In: *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der Slowakei im 20. Jahrhundert*. Hg. Zückert, Martin. Göttingen 2024, s. 147–186

LETZ, Róbert: Hlinkova slovenská ľudová strana. (Pokus o syntetický pohľad.) In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Zost. Letz, Róbert – Mulík, Peter – Bartlová, Alena. Martin 2006, s. 12–108

LORMAN, Thomas: *The Making of the Slovak People's Party*. London; New York 2019

MAGNÚSSON, Sigurður Gylfi – SZIJÁRTÓ, István M.: *What is Microhistory? Theory and Practise*. London; New York 2013

Microhistories of the Holocaust. Eds. Zalc, Claire – Bruttmann, Tal. New York; Oxford 2017

NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016

NIŽŇANSKÝ, Eduard: Voľby do Snemu Slovenskej krajiny v roku 1938. In: Nižňanský, Eduard: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava 2010, s. 59–91

NOAKES, Jeremy: Regional and Local Perspectives on Nazism. In: *German History*, 1995, roč. 13, č. 3, s. 388–397

PEKÁR, Martin: Prešov 1938 – 1945: kapitoly z dejín mesta a jeho obyvateľov. In: *Pamätná kniha mesta Prešova. Diel III. (1938 – 1941)*. Prešov 2011, s. XVII–LIV

PEKÁR, Martin: Replacement of Municipal Political Elite as a Tool for Seizing Power and Consolidating an Authoritarian Regime in Slovakia 1938–1940. In: *The City and History*, 2020, roč. 9, č. 1, s. 93–111

PEKÁR, Martin: Volebné právo a volebný systém na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. Historické súvislosti. In: *Volebné zákonodarstvo v Slovenskej republike (doterajší vývoj, aktuálny stav, príčiny a dôsledky)*. Košice 2014, s. 53–67

PEKÁR, Martin: *Východné Slovensko 1939 – 1945*. Prešov 2007

PEKÁR, Martin – TOKÁROVÁ, Zuzana: Výmeny mestských politických elít na Slovensku po páde medzivojnovej československej demokracie (Prešov, 1938 – 1944). In: *Studia Historica Nitriensia*, 2019, roč. 23, č. 1, s. 144–157

PODOLEC, Ondrej: *Prvý slovenský parlament. Snem Slovenskej republiky a jeho legislatívna činnosť*. Bratislava 2017

RIGOVÁ, Viktória: *Mládež nad priepasťou*. Bratislava 2022

ROLKOVÁ, Natália: Smerovanie Slovenskej ľudovej strany v rokoch 1905 – 1939 na podklade jej programových dokumentov. In: *Slovenská ľudová strana v dejinách 1905 – 1945*. Zost. Letz, Róbert – Mulík, Peter – Bartlová, Alena. Martin 2006, s. 162–180

SAUNDERS, Peter: *Social Class and Stratification*. London; New York 1990

SEDLÁK, Imrich: *Východné Slovensko v letokruhoch národa*. Martin 2012

SIDOR, Karol – VNUK, František: *Andrej Hlinka 1864 – 1938*. Bratislava 2008

SOROKIN, Pitirim A. *Social and Cultural Mobility*. Glencoe, IL 1959

SZABÓ, Miloslav: Hitler's Priests in Slovakia? On the Convergence of Catholicism and Fascism in Nazi "New Europe". In: *Soudobé dějiny*, 2022, roč. 29, č. 3, s. 691–723

SZABÓ, Miloslav: *Od slov k činom*. Bratislava 2014

ŠUSTROVÁ, Radka: *Zastřené počátky sociálního státu*. Praha 2020

TOKÁROVÁ, Zuzana: *Slovenský štát: režim medzi teóriou a politickou praxou*. Košice 2016

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 57–72

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.3

STUDIE

Sociálny kolaps židovskej mestskej elity na Slovensku počas holokaustu z individuálnej perspektívy[1]

ZUZANA TOKÁROVÁ

The Social Collapse of the Jewish Municipal Elite in Slovakia during the Holocaust from an Individual Perspective

The paper deals with the issue of declining social mobility of the interwar Jewish municipal elite during the Holocaust. The objective of the author is to identify the degree of social decline experienced by three selected members of the Jewish municipal elite in Prešov, approached from an individual perspective, as a result of the implementation of anti-Semitic policies by the Hlinka Slovak People's Party after the establishment of the authoritarian regime in Slovakia in the autumn of 1938. By using a biographical analysis of the social status of Aladár Böhm, Ľudovít Preisz, and Viktor Gärtner, the author examines their personal experiences with the Holocaust, the degree of their social decline within the social structure of society, as well as the mechanisms that were used to maintain their social status. The aim is to validate or refute the hypothesis that their previous social status, associated with additional advantages such as a stronger economic position or more diverse political, social, or personal ties, could have given them, under the conditions of the new regime, better opportunities to mitigate the consequences of anti-Semitic policies and increase their chances of surviving the Holocaust.

Keywords: Social Mobility, Municipal Elite, Prešov, Individual Perspective, Holocaust, 1939–1945, Anti-Semitism

1 Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 1/0109/22 Stratégie prežitia holokaustu a mestské elity II.

Úvod

Výskum realizovaný na lokálnej alebo individuálnej úrovni má významný prínos k hlbšiemu porozumeniu historických procesov. V kontexte výskumu holokaustu a snahy o komplexné pochopenie jeho sociálneho pozadia je nevyhnutné zahrnúť individuálne pohľady do širšieho historického kontextu. Perspektíva jednotlivcov podmienená sociálno-kultúrnym prostredím, psychologickými aspektami či dôsledkami individuálnych rozhodnutí odhaľuje rozmanitosť osobných skúseností s holokaustom, prehlbuje porozumenie jeho dynamiky, rozsahu a dôsledkov a zároveň zdôrazňuje rozporuplnosť medzi kolektívnymi zážitkami a individuálnymi skúsenosťami. Tieto úvahy podnietili presun pozornosti v zameraní historikov smerom k mikrodejinám a výskumu holokaustu z pohľadu „zdola". V súlade so zmienenými trendmi vzniklo v rámci slovenskej historiografie viacero kvalitných prác a prípadových štúdií týkajúcich sa najmä výskumu sociálno-ekonomických aspektov holokaustu. Mnohé z týchto štúdií identifikujú lokálne aspekty antisemitskej politiky a dokumentujú priame prejavy holokaustu v konkrétnych podmienkach z pohľadu miestnych aktérov či individuálnej perspektívy. Často zahŕňajú osobné príbehy a individuálne skúsenosti priamych účastníkov, čo prispieva k hlbšiemu porozumeniu každodenného života obetí, páchateľov i svedkov týchto udalostí. Samotnému fenoménu sociálnej mobility však historici venovali menšiu pozornosť (s výnimkou výskumu na úrovni centrálnej politiky). V dôsledku toho je akékoľvek skúmanie miestnych procesov sociálnej mobility, zmien v sociálnej stratifikácii alebo mechanizmov výmeny moci na nižších úrovniach politiky do značnej miery závislé od primárnych zdrojov, najmä ego-dokumentov a úradných záznamov vytvorených ústrednými a regionálnymi verejnými inštitúciami.

Cieľom príspevku je identifikovať mieru sociálnej mobility medzivojnovej židovskej mestskej elity z pohľadu individuálnej perspektívy, teda prepadu do nižších štruktúr spoločnosti v dôsledku realizácie protižidovskej politiky na Slovensku počas holokaustu. Výskum sa sústreďuje na vybranú skupinu jednotlivcov, ktorí ako príslušníci elity predstavovali špecifickú sociálnu skupinu. V zmysle teoretického konceptu elít Vilfreda Pareta dosahovali títo jednotlivci najvyššie indexy prejavujúce sa úspešnosťou v oblasti ich pôsobenia. Vďaka svojim schopnostiam sa dokázali presadiť a získať najvyššie pozície v segmente svojho záujmu.[2] Výskum vychádza z hypotézy, že ako členovia privilegovanej

2 PARETO, Vilfredo: *The Mind and Society. Vol. III. Sentiment in Thinking (Theory of Derivations).* London 1935, s. 1423–1424.

skupiny zastávali pred rokom 1938 významné pozície spojené s ďalšími výhodami, ako lepšie ekonomické postavenie či rozmanitejšie politické, sociálne alebo osobné väzby. Ich predchádzajúci spoločenský status im mohol v podmienkach nového režimu poskytnúť lepšie možnosti na zmiernenie dôsledkov protižidovskej politiky a zvýšiť šance na prežitie holokaustu. Na základe tejto hypotézy boli stanovené nasledujúce výskumné otázky: 1. Aké boli individuálne skúsenosti analyzovaných subjektov s holokaustom? 2. Aká bola miera ich sociálneho prepadu počas holokaustu? Je možné v ich prípadoch hovoriť o určitej úrovni sociálnej stability aj po zmene režimu? 3. Aké mechanizmy a stratégie využívali na udržanie svojho sociálneho statusu? 4. Ako ovplyvnila ich príslušnosť k medzivojnovej elite ich postavenie počas holokaustu? Poskytla im väčšiu šancu na prežitie? Odpovede na tieto a podobné otázky môžu prispieť k hlbšiemu pochopeniu sociálneho úpadku židovskej komunity počas holokaustu a spoločenských zmien spojených s presadzovaním politickej moci Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSĽS).

Sociálna mobilita je skúmaná na príklade vybranej skupiny obyvateľov mesta Prešov, ktoré v kontexte upevňovania ľudáckeho režimu na Slovensku od jesene 1938 a formovania protižidovskej politiky vykazovalo určité špecifické znaky v miestnych procesoch a lokálnej dynamike vývoja v porovnaní s inými slovenskými mestami. Okrem etnickej a náboženskej rôznorodosti, ktorá bola pre mesto typická, sa vyznačovalo vysokým podielom židovskej menšiny. Tá tvorila približne 18 – 20 % z celkového počtu obyvateľov mesta v medzivojnovom období.[3] Zastúpením vo vedúcich pozíciách miestnych politických strán a v úradoch štátnej a verejnej správy sa Židia rýchlo stali významným prvkom verejného života medzivojnového Prešova. Ich aktívna účasť na politickom riadení mesta bola doplnená silným zastúpením v slobodných povolaniach a v hospodárskom živote. Židia pomerne úspešne prenikali do miestnych podnikateľských kruhov, aktívne sa podieľali na modernizácii a rozvoji priemyslu

3 V roku 1921 podiel židovského obyvateľstva v meste predstavoval 19,78 %; z celkového počtu 17 577 obyvateľov mesta bolo 3 477 obyvateľov židovského vierovyznania. V roku 1930 predstavoval podiel židovského obyvateľstva 18,2 %; z celkového počtu 21 775 obyvateľov bolo 3 965 obyvateľov židovského vierovyznania a 1 702 bolo židovskej národnosti. Tento podiel sa pohyboval na približne rovnakej úrovni aj v neskoršom období. V roku 1938 sa počet obyvateľov hlásiacich sa k židovskej národnosti (ešte dobrovoľne) zvýšil na 2 134 z celkového počtu 21 016 obyvateľov mesta. V roku 1940 sa počet obyvateľov židovskej národnosti zvýšil na 4 381, čo predstavovalo 17,98 % z celkového počtu obyvateľov mesta 24 363. Začiatkom roku 1942 žilo v Prešove 5 134 obyvateľov židovského vierovyznania. Viac pozri: Štátny archív v Prešove (ďalej ŠAPO), f. Okresný úrad v Prešove 1923 – 1944 (1950) (ďalej OÚPO), k. 19, sign. 2826/40 prez. BÜCHLER, Róbert J.: *Encyklopédia židovských náboženských obcí*. Vol. II (L–R). Bratislava 2010, s. 158.

a prispievali k jeho prosperite.[4] Okrem toho sa významne angažovali v kultúrnych slovenských a židovských záujmových združeniach, spolkoch a dobročinných organizáciách a zaslúžili sa o kultúrny rozvoj mesta i regiónu.[5] Vysoký podiel židovského obyvateľstva v župe a meste, spolu s ich vplyvným politickým a ekonomickým postavením, bol využitý na podporu propagandistických cieľov režimu po nástupe HSĽS k moci pri posilňovaní antisemitských postojov, ktoré boli v slovenskej spoločnosti dlhodobo latentne prítomné, vychádzajúc z hlboko zakorenených náboženských, jazykových a ekonomických stereotypov. Po tom, čo sa Prešov stal po odstúpení Košíc v novembri 1938 strategickým politickým centrom a metropolou východného Slovenska, a neskôr aj sídlom novovzniknutej Šarišsko-zemplínskej župy od roku 1940, to bola iniciatíva miestnych inštitúcií a politických aktérov, ktorá prispela k zintenzívneniu antisemitských nálad a protižidovskej politiky v regióne. V nasledujúcich rokoch boli v župe a v meste prijaté viaceré protižidovské opatrenia, ktoré často predchádzali alebo mali prísnejší charakter v porovnaní so zvyškom Slovenska. V niektorých prípadoch tieto opatrenia presahovali rámec centrálnych nariadení a pokynov, čo viedlo k prudkému prepadu sociálneho postavenia židovskej menšiny v regióne.

Na zachytenie úrovne sociálneho kolapsu slúži biografická analýza sociálneho postavenia troch vybraných predstaviteľov mestskej elity židovského pôvodu pred a po zmene režimu v roku 1938 – Aladára Böhma, Ľudovíta Preisza a Viktora Gärtnera. Tieto osoby, ako poslanci Mestského zastupiteľstva v Prešove, reprezentujú politickú elitu mesta. Svojou aktivitou a pôsobením na vedúcich pozíciách v kľúčových inštitúciách v rámci svojich profesií zároveň reprezentujú ďalšie skupiny mestských elít: advokát Aladár Böhm, ktorý pôsobil ako právny zástupca mesta v rokoch 1919 – 1938 a bol hlavným mestským kontrolórom,[6] členom výboru košickej odbočky Právnickej jednoty a náhradným členom výboru Advokátskej komory v Martine,[7] reprezentuje právnickú elitu; obchodník Ľudovít Preisz, ako podpredseda Obchodného grémia v Prešove a Živnostenského spoločenstva pre prešovský okres,[8] reprezentuje ekonomickú elitu; a lekár Viktor Gärtner, ako vysoký funkcionár prešovských pobo-

4 BÜCHLER, Róbert J.: *Encyklopédia, Vol. II*, s. 166.

5 Viac pozri: AMIR, Giora: *Prešov. Osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava 2004, s. 62. Bližšie informácie o židovských spolkoch v Prešove v medzivojnovom období pozri: SZEGHY-GAYER, Veronika: Fragmenty spolkového života židovskej komunity v Prešove. In: *Poklady Židovského múzea v Prešove III*. Bratislava 2021, s. 153–175.

6 BÜCHLER, Róbert J.: *Encyklopédia, Vol. II*, s. 166.

7 SULAČEK, Jozef: *Právnici práva zbavení. Perzekúcie židovských právnikov na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Vol. II. Bratislava 2015, s. 19–20.

8 SPÁNYI, Artúr: *Adresár mesta Prešova a Prešovského okresu*. Prešov 1931.

čiek kľúčových lekárskych inštitúcií Ústrednej jednoty československých lekárov a Spolku pokladničných lekárov,[9] reprezentuje lekársku elitu. Biografická analýza, ako hĺbková sonda do sociálneho postavenia predstaviteľov mestskej elity, sledujúca osudy vybraných osôb nielen ako príslušníkov špecifickej záujmovej skupiny, ale zároveň aj integrálnej súčasti spoločnosti, predstavuje cenný nástroj na skúmanie sociálnej mobility. Zachytením individuálnych okolností poskytuje pohľad na konkrétne situácie a umožňuje skúmať historické udalosti a sociálnu dynamiku nielen cez objektívne faktory, ale aj cez subjektívne skúsenosti jednotlivcov v rámci širších spoločenských procesov.

Sociálno-politický profil analyzovanej skupiny

Aladár Böhm, Ľudovít Preisz a Viktor Gärtner boli prešovskými rodákmi a patrili do rovnakej generácie, hoci Aladár Böhm bol o niečo starší. V období medzi dvoma svetovými vojnami už boli v produktívnom veku a do samostatného Slovenského štátu vstúpili ako zrelí muži po dovŕšení 50 rokov, Aladár Böhm ako šesťdesiatnik.

V medzivojnovom období boli všetci sledovaní muži nositeľmi politickej moci, aktívne sa angažovali v komunálnej politike mesta a podieľali sa na jej formovaní. Politicky najskúsenejší z nich, Ľudovít Preisz, bol pred prvými obecnými voľbami v roku 1923 členom mestského administratívneho výboru[10] a od januára 1923 sa stal aj členom mestskej rady.[11] V obecných voľbách v rokoch 1923, 1927 a 1928 bol zvolený do mestského zastupiteľstva ako zástupca Židovskej strany[12] a od roku 1932 pôsobil v mestskom zastupiteľstve ako líder novo-

9 *Lékařský schematismus. Seznam členů Ústřední Jednoty Československých Lékařů a seznam všech českých a slovenských lékařů v Československé republice a všech lékařů na Slovensku a Podkarpatské Rusi.* Praha 1931, s. 407–408. Odbočka svazu lekárov v Prešove. In: *Slovák*, roč. 10, č. 203, 8. 9. 1928, s. 7. Lekárske zhromaždenie v Prešove. In: *Šariš*, roč. 1, č. 29, 12. 7. 1930, s. 2. Noví činovníci lekárskej jednoty v Prešove. In: *Šariš*, roč. 2, č. 27, 4. 7. 1931, s. 5. Noví funkcionári miestnej organizácie lekárov. In: *Šariš*, roč. 4, č. 2, 14. 1. 1933, s. 5. Odbočka pokladenských lekárov v Prešove. In: *Šariš*, roč. 1, č. 1, 1. 3. 1930, s. 7. Miestna odbočka pokladenských lekárov v Prešove. In: *Šariš*, roč. 2, č. 6, 7. 2. 1931, s. 3. Riadne valné shromaždenie miestnej skupiny spolku pokladničných lekárov v Prešove. In: *Šariš*, roč. 3, č. 7, 13. 2. 1932, s. 5. Nové predstavenstvo jednoty lekárov. In: *Šariš*, roč. 3, č. 47, 10. 12. 1932, s. 4.

10 Nové mestské administratívne výbory. In: *Šarišské hlasy*, roč. 2, č. 28, 11. 7. 1920, s. 1.

11 Mestská rada v Prešove. In: *Slovenský denník*, 9. 1. 1923, s. 7.

12 A községi választások eredményei. In: *Uj Vilag*, 17. 9. 1923, s. 1. ŠAPO, f. Mestský úrad v Prešove 1923 – 1945 (ďalej MÚPO), inv. č. 1, Zápisnica mestského zastupiteľstva v Prešove zo dňa 27. októbra 1923. ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 5, Zápisnica mestského zastupiteľstva v Prešove zo dňa 29. decembra 1927. ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 9, Zápisnica mestského zastupiteľstva

vzniknutej Židovskej republikánskej hospodárskej strany, kde presadzoval záujmy miestnych židovských agrárnikov.[13] Preiszove politické ambície však presahovali rámec komunálnej politiky. Ako zástupca Židovskej strany kandidoval v roku 1923 do župného zastupiteľstva Košickej župy, kde bol napokon zvolený za náhradníka,[14] a v polovici 20. rokov neúspešne kandidoval za Židovskú stranu do poslaneckej snemovne Národného zhromaždenia.[15] Poslancom mestského zastupiteľstva zostal až do jesene 1938.[16] Rovnako aj Aladár Böhm sa dlhodobo aktívne angažoval v miestnych politických kruhoch a verejných funkciách. Ako advokát v Prešove od roku 1904[17] bol už pred vznikom Československa blízkym spolupracovníkom viacerých významných osobností miestneho slovenského národného hnutia, medzi ktorými boli Jozef Gregor Tajovský, Belo Klein-Tesnoskalský a Ľudovít Thomka. V revolučných rokoch 1918/1919 podporoval miestnu odbočku Slovenskej národnej rady.[18] Ako právny zástupca mesta a mestský kontrolór sa pravidelne zúčastňoval na zasadnutiach prešovského mestského zastupiteľstva až do roku 1938.[19] Viktor Gärtner bol spomedzi sledovaných osôb politicky najmenej skúsený. Na rozdiel od právnikov či obchodníkov sa lekári v Prešove tradične nezapájali do politického riadenia mesta a vyznačovali sa skôr politickou pasivitou a neutralitou. Viktor Gärtner bol medzi prešovskými lekármi výnimkou. V medzivojnovom období sa aktívne angažoval v komunálnej politike ako náhradník mestského zastupiteľstva a člen sociálno-zdravotnej komisie.[20] Rovnako ako Ľudovít Preisz mal vyššie politické ambície a v polovici 30. rokov sa uchádzal o miesto v Krajinskom zastupiteľstve za Židovskú stranu.[21] V roku 1937 sa stal predsedom Židovskej strany v Prešove.[22]

---

v Prešove zo dňa 20. januára 1931. Výsledky obecných volieb v Prešove. In: *Slovenský východ*, 11. 9. 1928, s. 3.

13 ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 10, Zápisnica mestského zastupiteľstva v Prešove zo dňa 5. decembra 1932. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 221, k. 54, Mesto Prešov – Výsledok obecných volieb konaných dňa 25. IX. 1932.

14 Štátny archív v Košiciach, f. Košická župa 1923 – 1928, inv. č. 21, sign. 1924.

15 SZEGHY-GAYER, Veronika: Rodina Propperovcov. In: *Poklady Židovského múzea v Prešove II*. Bratislava 2020, s. 85.

16 ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 24, Zápisnica mestského zastupiteľstva v Prešove zo dňa 17. februára 1938.

17 *Soznam členov advokátskych komôr na Slovensku*. Turčiansky sv. Martin 1941, s. 23.

18 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II,* s. 19–20.

19 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II,* s. 19–20.

20 Delegovanie členov do mestských komisií v Prešove. In: *Šariš*, roč. 3, č. 46, 3. 12. 1932, s. 3.

21 Šarišský kandidáti do krajinského zastupiteľstva. In: *Šariš*, roč. VI, č. 21, 25. 5. 1935, s. 4.

22 Dňa 28-ho Septembra b.r. bolo valné shromaždenie Židovskej strany v ČSR miestnej skupiny v Prešove. In: *Šariš*, roč. 8, č. 37, 1. 10. 1937, s. 7. SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny. Vol. II.* Bratislava 2005, s. 34.

Účasť skúmaných jednotlivcov na verejnom živote mesta presahovala rámec komunálnej politiky. Svoje spoločenské postavenie a vplyv si upevňovali aktívnym zapájaním sa do hospodárskeho a kultúrneho života počas celého medzivojnového obdobia. V rôznych vedúcich pozíciách v odborových združeniach a slovenských i židovských spolkoch zohrávali kľúčovú úlohu pri kultúrnom napredovaní Prešova a regiónu. Ich vplyv sa prejavil aj v miestnom náboženskom živote židovskej komunity. Ľudovít Preisz bol mimoriadne aktívnym členom miestnej židovskej obce už od roku 1915. V rokoch 1922 – 1926 a 1930 – 1933 zastával funkciu predsedu ortodoxnej Židovskej náboženskej obce.[23] Viktor Gärtner a Aladár Böhm pôsobili ako funkcionári neologickej Židovskej náboženskej obce v Prešove a vo vedení židovských náboženských spolkov.[24]

Individuálna perspektíva prežívania holokaustu

K zásadným aspektom upevňovania antisemitizmu v kontexte nastupujúceho autoritárskeho režimu na Slovensku po 6. októbri 1938 patrili prvé kroky HSĽS namierené proti Židom v politickej sfére. Prvoradým záujmom bolo vybudovanie lojálnej ľudáckej mocenskej štruktúry na všetkých úrovniach byrokratického aparátu, čo si vyžadovalo odstránenie údajne nespoľahlivých jednotlivcov a ich nahradenie prívržencami režimu. Spolu so zákazom židovských politických strán to viedlo k výmene príslušníkov židovskej menšiny v miestnych politických funkciách, čo malo za následok stratu ich politických mandátov a vylúčenie z orgánov samosprávy obcí. Toto opatrenie sa samozrejme dotklo všetkých troch sledovaných predstaviteľov elity v Prešove. Je možné predpokladať, že strata politického mandátu v tom čase nemala priamy vplyv na ich postavenie v nepolitickej sfére a pravdepodobne výrazne nenarušila sociálne väzby v rámci židovskej komunity ani mimo nej. Avšak naznačovala posun v sociálnej stratifikácii, ku ktorému postupne dochádzalo v nasledujúcich rokoch v dôsledku širšieho komplexu faktorov, predovšetkým ekonomických. Už v období autonómie Slovenska bolo zavedených niekoľko administratívnych opatrení, ktoré obmedzovali výkon určitých profesií, najmä obchodných aktivít ortodoxných židovských podnikateľov, ako napr. nariadenie o nedeľnom odpočinku.

23 REINITZ, Salomon: *70 Jahre. 1871–1941 aut. orth. jüd. Kultusgemeinde in Prešov.* Prešov 1940, s. 99. Cirkevná voľba. In: *Šariš*, roč. 1, č. 45, 22. 11. 1930, s. 7.

24 BÜCHLER, Róbert J.: *Encyklopédia, Vol. II*, s. 166. SZEGHY-GAYER, Veronika: *Fragmenty spolkového života*, s. 155–156. Voľba predstavenstva neol. obce žid. v Prešove. In: *Šariš*, roč. 8, č. 7, 19. 2. 1937, s. 5. SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. II*, s. 34.

Okrem toho sa začal proces vylučovania Židov z vedúcich pozícií v živnostenských komorách a organizoval sa bojkot židovských obchodov a živností.[25]

Štátoprávne zmeny, ktoré nastali v marci 1939, nevyhnutne viedli k sérii ďalších antisemitských opatrení. Určujúcim krokom v tomto procese bolo vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. z 18. apríla 1939, ktoré stanovilo význam a rozsah pojmu Žid. Toto nariadenie sa stalo prvým z množstva zásadných legislatívnych opatrení, ktoré v nasledujúcich fázach viedli k ekonomickej a sociálnej izolácii židovskej komunity. Udržanie určitej úrovne sociálnej stability mohlo dočasne zabezpečiť oslobodenie (výnimka) z definície pojmu Žid podľa ustanovenia ods. 2 § 1,[26] jeho získanie však bolo podmienené mnohými faktormi.

Vládnym nariadením č. 63/1939 Sl. z. sa zároveň obmedzil počet Židov v niektorých slobodných povolaniach, najmä v tých, v ktorých zastúpenie židovskej menšiny dominovalo. Jednou z takýchto profesií bola advokácia. Druhá časť nariadenia limitovala počet židovských advokátov na 4 % z celkového počtu členov zapísaných v advokátskej komore. Aladár Böhm bol jedným z dvoch židovských advokátov v Prešove, ktorým advokátska komora aj po vydaní uvedeného nariadenia umožnila vykonávať advokátsku prax pre židovských klientov, čím sa na čas vyhol profesionálnej izolácii.[27]

Podobné zmeny zasiahli aj ďalšie profesie vrátane lekárov. Vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. z 24. apríla 1939 zakazovalo zamestnávanie Židov, vrátane lekárov v štátnej službe, verejnoprávnymi korporáciami alebo verejnými inštitúciami, čo znamenalo, že najneskôr do 1. januára 1940 mali byť všetci Židia prepustení z verejnej služby alebo odvolaní z pozícií vo verejnoprávnych korporáciách.[28] Tento krok mal dopad na všetkých štátnych úradných obvodných (okresných) a mestských lekárov, ako aj nemocničných lekárov. Židovskí lekári boli dočasne obmedzení na všeobecnú a špecializovanú súkromnú lekársku prax.[29] Postupne boli vylúčení zo stavovských organizácií a od júla 1939 strati-

25 NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016, s. 38.

26 Pozri: Vládne nariadenie č. 63/1939 Sl. z. zo dňa 18. apríla 1939 o vymedzení pojmu žida a usmernení počtu židov v niektorých slobodných povolaniach.

27 Druhým prešovským advokátom bol Július Spira. Pozri: *Soznam členov advokátskych komôr*, s. 27. SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II,* s. 19–20.

28 Vládne nariadenie č. 74/1939 Sl. z. zo dňa 24. apríla 1939 o vylúčení židov z verejných služieb. Lehota bola neskôr predĺžená do 1. marca 1940 podľa Nariadenia s mocou zákona č. 7/1940 Sl. z. zo dňa 11. januára 1940, ktorým sa pozmeňuje vládne nariadenie o vylúčení židov z verejných služieb.

29 SULAČEK, Jozef: *Biele plášte, Vol. I*, s. 42, 45.

li aktívne aj pasívne právo na vstup do lekárskej komory.[30] V nasledujúcich mesiacoch došlo k obmedzeniu aj súkromnej lekárskej praxe. Vládnym nariadením č. 184/1939 Sl. z. z 25. júla 1939 bol zavedený numerus clausus, ktorý limitoval počet židovských lekárov v súkromnej praxi na 4 % z celkového počtu členov lekárskej komory. Odsek 3 §1 uvedeného nariadenia umožnil niektorým židovským lekárom pokračovať v praxi aj nad stanovenú hranicu 4 %, pričom miesta ich výkonu určilo ministerstvo vnútra. Lekári, ktorí neboli zaradení do 4 % podielu alebo do počtu nad toto percento, automaticky stratili oprávnenie vykonávať lekársku prax a členstvo v lekárskej komore.[31] Medzi prešovskými lekármi, ktorých sa uvedené opatrenia dotkli a ktorých žiadosti o zaradenie do 4 % podielu boli zamietnuté, bol aj Viktor Gärtner. Ten od 25. júla 1940 stratil oprávnenie na výkon lekárske praxe,[32] ktorú vykonával v Prešove ako odborný ženský lekár a pôrodník od roku 1922. Zákaz lekárskej praxe mal za následok jeho profesijnú a sociálnu izoláciu, ako aj pokles ekonomického statusu, ktorý bol neskôr prehĺbený radom ďalších ekonomických opatrení namierených proti Židom.

Podobne ani Ľudovít Preisz sa nevyhol procesu vylučovania Židov z verejnoprávnych korporácií a hospodárskeho života, ktorý spočiatku zahŕňal odoberanie živnostenských oprávnení, menovanie tzv. vládnych dôverníkov do židovských podnikov a firiem, a neskôr vyvrcholil arizáciou, príp. likvidáciou židovského majetku. V dôsledku týchto opatrení prišiel Ľudovít Preisz o svoj podnik na výrobu rumu a likérov na Hlinkovej ulici č. 123, ktorý bol jedným zo stoviek zlikvidovaných židovských podnikov v meste.[33]

Pokles ekonomických pozícií Židov sa ďalej zintenzívnil núteným vyvlastnením ďalších foriem majetku, vrátane židovského domového majetku, lesov a iných veľkých nehnuteľností. Je potrebné zdôrazniť, že predstavitelia židovskej politickej elity v Prešove vo všeobecnosti patrili k majetnejším vrstvám obyvateľstva. Ich priama účasť v komunálnej politike, spojená so silným ekonomickým postavením v meste, sa odrazila v ich zaradení medzi najbohatších obyvateľov mesta. Väčšina z nich vlastnila domový majetok, vrátane dvorov a záhrad, ktorý často dopĺňalo vlastníctvo poľnohospodárskej pôdy alebo časti lesov.[34] Cieľom arizácie židovského domového majetku bolo zbaviť Židov vlast-

30 SULAČEK, Jozef: *Biele plášte, Vol. I*, s. 43.

31 Vládne nariadenie č. 184/1939 Sl. z. zo dňa 25. júla 1939 o usmernení počtu židov vo výkone lekárskej praxi.

32 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 229, sign. 5197/1940, k. 86.

33 Pozri: Úradné noviny č. 45, 16. 8. 1941, s. 1384.

34 Ku charakteru židovskej politickej elity v meste Prešov v medzivojnovom období pozri: TOKÁROVÁ, Zuzana. Social Status of the Interwar Jewish Political Elite in Prešov and Its Influence on Surviving the Holocaust. In: *Historický časopis*, 2021, roč. 69, č. 4, s. 655–676.

níctva a zároveň riešiť naliehavý nedostatok bytov v meste. Vlastníkmi takýchto nehnuteľností v Prešove boli aj Aladár Böhm a Ľudovít Preisz. Aladár Böhm bol majiteľom dvoch domov na Hlinkovej ulici (v medzivojnovom období Masarykova ulica, dnes Hlavná ulica) č. 103, ktorý zahŕňal 4 byty a č. 105, v ktorom býval.[35] Ľudovít Preisz vlastnil dom na Sabinovskej ulici č. 19, kde spolu s rodinou býval v jednom z troch bytov.[36] Viktor Gärtner nebol vlastníkom domového majetku.[37] Podobne ako v prípade obchodného majetku boli do konca roku 1940 v domoch v židovskom vlastníctve umiestňovaní tzv. dočasní správcovia domov, ktorí mali právomoc vysťahovať Židov (vrátane samotných vlastníkov).[38] Tieto nehnuteľnosti sa nachádzali takmer výhradne na Hlinkovej ulici.[39] V roku 1941 boli dočasní správcovia budov menovaní aj v iných častiach mesta, predovšetkým v centrálnej časti mesta. V oboch domoch Aladára Böhma na Hlinkovej ulici a v dome Ľudovíta Preisza na Sabinovskej ulici boli dosadení nežidovskí správcovia.[40] Po 1. novembri 1941 bol židovský domový majetok prevedený do vlastníctva štátu,[41] v dôsledku čoho boli bývalí židovskí majitelia zbavení svojich nehnuteľností a spolu s rodinami sa stali nájomníkmi vo vlastných domoch. Súbežne s núteným vyvlastňovaním domového majetku prebiehal vo vybraných častiach Prešova aj proces nedobrovoľného vysťahovania Židov z domov a bytov. Po vydaní vyhlášky ÚHÚ č. 258/1940 úrad. nov. zo dňa 28. novembra 1940 Ústredný hospodársky úrad zakázal prenajímať nové byty Židom v niektorých častiach Prešova a podľa § 2 nariadil vysťahovanie Židov a nežidovských manželov z bytov na Hlinkovej ulici v Prešove najneskôr

35 Okrem toho vlastnil domy i na ulici M. Rázusa č. 13 (v medzivojnovom období Dobrianskeho ulica). ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 207, sign. 920b/1939, k. 17. Pozri: Sčítanie obyvateľstva z roku 1930, online in: Slovakiana | Kulturny objekt - Sčítací hárok 740/288, Masarykova 103, Prešov (Prešov); online in: Slovakiana | Kulturny objekt - Sčítací hárok 740/292, Masarykova 105, Prešov (Prešov).

36 Pozri: Sčítanie obyvateľstva z roku 1930, online in: Slovakiana | Kulturny objekt - Sčítací hárok 738/452, Sabinovská 19, Prešov (Prešov).

37 Viktor Gärtner vlastnil byt na Hlinkovej ulici č. 40, kde spolu s rodinou býval. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, k. 95, Súpis Židov mesta Prešov (celkový a ulice B–H).

38 Nariadenie č. 257/1940 Sl. z. zo dňa 11. októbra 1940 o dočasných správcoch pre domy Židov a o výpovediach židovským nájomníkom.

39 Najprv Ústredný hospodársky úrad uvalil dočasnú správu na celkovo 32 židovských domov, z toho 31 na Hlinkovej ulici a jeden na Slovenskej ulici. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 207, sign. 920b/1939, k. 17.

40 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 207, sign. 920b/1939, k. 17. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 54/1942, k. 97. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 6794/1942, k. 98. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 208, sign. 403/1940, k. 18.

41 Vyhláška vlády Slovenskej republiky č. 238/1941 Sl. z. zo dňa 30. októbra 1941 o prechode vlastníctva niektorých židovských nehnuteľností na slovenský štát.

do 31. decembra 1940.[42] Iniciatíva miestnych úradov prekročila rámec uvedeného nariadenia a zóna určená na nútené vysťahovanie a zákaz bývania sa rozšírila na ďalšie ulice.[43] Zaujímavé je, že napriek uvedenému zákazu a nútenému vysťahovaniu sa všetkým trom sledovaným osobám podarilo ostať vo svojich pôvodných domoch.

K poklesu sociálneho postavenia a výraznému zhoršeniu životnej úrovne ešte viac prispeli ďalšie opatrenia rôzneho charakteru vrátane vykonávania domových prehliadok u osôb s československým postojom alebo osôb podozrivých z protištátnej činnosti.[44] V dôsledku toho sa židovské domácnosti stali hlavným cieľom policajných razií zameriavajúcich sa na kontrolu nelegálneho držania peňazí a hromadenia potravinových zásob. Ľudovít Preisz bol jedným z príslušníkov prešovskej elity zadržaných hospodárskou políciou počas razií v októbri 1941.[45] Rovnako kritické boli opatrenia zamerané na sociálnu izoláciu židovskej menšiny, vrátane vylúčenia z verejných priestranstiev, obmedzovania nákupu tovarov dennej potreby,[46] obmedzenia cestovania[47] či označovania židovských domácností.[48] Jedným z najradikálnejších zásahov v tomto smere bolo nariadenie o povinnom nosení židovského označenia, ktoré bolo vydané lokálnou vyhláškou Župného úradu Šarišsko-zemplínskej župy v marci 1941, niekoľko mesiacov pred vydaním tzv. Židovského kódexu, ktorý nariadil povinné označovanie Židov na celom území Slovenska.[49] V marci 1941 podal Ala-

42 Pozri: Vyhláška ÚHÚ č. 258/1940 úrad. nov. zo dňa 28. novembra 1940. Neskôr bolo toto opatrenie doplnené celoplošným nariadením. Pozri: Vyhláška ÚHÚ č. 267/1940 úrad. nov. zo dňa 14. decembra 1940.

43 ŠAPO, f. OÚPO, inv. no. 231, sign. 912/1942, k. 97.

44 ŠAPO, f. Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove 1938 – 1945 (ďalej ÚŠBO-P), Materiálové spisy 49/19, č. j. 1000. prez/1940, k. 26.

45 ŠAPO, f. Policajné riaditeľstvo v Prešove 1938 – 1944 (ďalej PRPO), III. Odd. bezpečnostné a administratívne, inv. č. 26, kat. č. 9, Služobné hlásenia ÚŠB, k. 6. ŠAPO, f. PRPO, inv. č. 26, kat. č. 10, Zápisnice – rozsudky, k. 6.

46 Podľa nariadenia Ministerstva vnútra č. 85700/II.4-1941 zo dňa 8. septembra 1941. ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 139, č. j. 85700/II.4-1941, k. 22.

47 Podľa vyhlášky Ministerstva vnútra č. 100/30421/VI-25/1941 zo dňa 10. novembra 1941. ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 139, k. 22.

48 Podľa vyhlášky Ministerstva vnútra č. 14-D4-511/1-1942 z 11. marca 1942. ŠAPO, f. MÚPO, inv. č. 140, sign. 6795/1942, k. 23.

49 Vyhláška Župného úradu šarišsko-zemplínskej župy č. 144/1941 úrad. nov. zo dňa 31. marca 1941. Pozri bližšie: KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 121. Bližšie k lokálnym aspektom a špecifikám protižidovskej politiky v Šarišsko-zemplínskej župe pozri napr.: TOKÁROVÁ, Zuzana: Represívne zásahy proti židovským obyvateľom v Prešove v rokoch 1939 – 1942. In: *Dejiny*, 2014, roč. 9, č. 2, s. 50–66. HLAVINKA, Ján: Židovská komunita v Humennom v rokoch 1918 – 1945. In: *Dejiny židovskej komunity v Humennom*. Eds. Belej, Milan – Hlavinka, Ján – Levický, Juraj. Humenné 2013, s. 30–61. HLAVINKA, Ján:

dár Böhm odvolanie voči tejto vyhláške a nariadeniu o povinnom otváraní židovských obchodov v sobotu. Vo všeobecnosti sa snažil dosiahnuť zmiernenie protižidovských opatrení prostredníctvom petície, ktorú osobne odovzdal biskupom Jozefovi Čárskemu a Pavlovi Petrovi Gojdičovi.[50] Vydaním Židovského kódexu v septembri 1941[51] bol Aladár Böhm, ako posledný z trojice analyzovaných mužov, zbavený možnosti vykonávať svoju profesiu a koncom roka 1941 bol vylúčený z advokátskej komory.[52]

V reakcii na narastajúcu závažnosť legislatívnych opatrení sa všetci traja analyzovaní muži uchýlili k využitiu zákonných prostriedkov ochrany, ktoré vtedajší byrokratický systém poskytoval, konkrétne v podobe statusu chránenej osoby na základe výnimky. Získanie výnimky bolo pritom podmienené mnohými faktormi alebo ich kombináciou. Vzhľadom na to, že dôležitú úlohu zohrávali stanoviská miestnych a okresných štátnych orgánov a postoje vplyvných regionálnych politických činiteľov, a na lokálnej úrovni bola rozhodujúca odborná a spoločenská povesť, angažovanosť v slovenských spolkoch či politická orientácia v medzivojnovom období, osobné kontakty, sociálne väzby alebo blízkosť k nežidovskému obyvateľstvu v období pred holokaustom, je zrejmé, že príslušnosť k mestskej elite mohla v úsilí o získanie výnimky predstavovať značnú výhodu.

Všetkým trom sledovaným osobám sa podarilo v priebehu roka 1942 získať pracovné povolenie, resp. žltú legitimáciu. Ľudovít Preisz získal žltú legitimáciu na základe rozhodnutia ministerstva hospodárstva. Ako odborník a destilatér pracoval vo veľkoobchode s vínami a liehovinami Jána Sepešiho – arizátora živnosti dcéry Ľudovíta Preisza Marty Pasternakovej.[53] Výnimka, ktorá mu bola udelená na základe ekonomického významu podniku, ochránila jeho a jeho manželku Helenu počas prvej vlny deportácií v roku 1942.[54] Výnimku sa podarilo získať aj Aladárovi Böhmovi v apríli 1942, pričinením vtedajšieho ministra

Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945. Bratislava 2007, 281 s. HLAVINKA, Ján: Príprava a priebeh deportácií Židov na území Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. Zv. 7. Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 361–388.

50 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II,* s. 19–20.

51 Nariadenie č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov.

52 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II,* s. 19–20.

53 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 6131/1942, k. 98.

54 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 9280/1942, k. 99. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 34552/1942, k. 102. Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Ministerstvo vnútra 1938 – 1945 (ďalej MV), sign. 14, k. 222a. SNA, f. MV, kat. č. 33, k. 6; SNA, f. MV, sign. 14, k. 250. SNA, f. MV, sign. 14, k. 413. SNA, f. MV, sign. 14, k. 417. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 210, sign. 2289/1942, k. 24.

pravosúdia Gejzu Fritza.[55] Po udelení žltej legitimácie v roku 1942 pôsobil ako advokát v Giraltovciach a neskôr vo Svidníku. V januári 1944 získal čiastočnú prezidentskú výnimku.[56] Podobne aj Viktor Gärtner sa stal držiteľom žltej legitimácie rozhodnutím ministerstva vnútra a od júla 1942 dostal oprávnenie na výkon lekárskej praxe v Prešove. Od novembra 1942 bola jeho lekárska prax určená do Klenova.[57] Je potrebné zdôrazniť, že pred získaním výnimky bol Viktor Gärtner zadržaný v sústreďovacom stredisku v Poprade po spustení prvej vlny deportácií v marci 1942. Jeho prepustenie umožnilo členstvo v predstavenstve pobočky Ústredne Židov, kde od roku 1941 pôsobil ako vedúci zdravotného odboru a referent.[58] Začiatkom júna 1942 sa opäť ocitol na zozname sprevádzajúcich lekárov určených ministerstvom vnútra pre pripravovaný transport. V tom čase ho zachránilo vedenie židovského lazaretu v neologickej synagóge v Prešove, v ktorom spolu s prešovskou lekárkou Elenou Mayerovou liečili 120 pacientov. Po intervenciách prešovského policajného riaditeľa bol nahradený a vyradený z transportu.[59]

Výnimky udelené v roku 1942 poskytovali ochranu ich držiteľom počas prvej vlny deportácií, avšak nezabránili sociálnemu kolapsu, ktorý vyvrcholil procesom dislokácie v polovici mája 1944 a napokon priamou nemeckou okupáciou Slovenska od jesene 1944. V dôsledku nariadeného presunu zvyšku židovského obyvateľstva zo Šarišsko-zemplínskej župy bol Ľudovít Preisz so svojou manželkou nútený presťahovať sa do Bratislavy,[60] kde boli obaja zatknutí nemeckými bezpečnostnými zložkami a 12. októbra 1944 deportovaní do tábora Auschwitz, v ktorom zahynuli.[61] Po presídlení z východného Slovenska sa Aladár Böhm v júli 1944 presunul do Hnúšte, kde sa pripojil k povstaleckým jednotkám. V januári 1945 však podľahol chorobe.[62] Viktor Gärtner bol jediným zo sledovaných mužov, ktorý prežil holokaust. Na jeseň 1944 sa mu poda-

55 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 210, sign. 1194/1942, k. 23. SNA, f. MV, inv. č. 152, sign. 14, k. 222a.
56 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II*, s. 19–20.
57 ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 231, sign. 24224/1942, k. 100. SNA, f. MV, inv. č. 152, sign. 14, k. 222a. SNA, f. MV, inv. č. 152, sign. 14, k. 250. ŠAPO, f. OÚPO, inv. č. 210, sign. 1343/1942, k. 23. SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. II*, s. 34.
58 ŠAPO, f. PRPO, kat. č. 26, k. 6.
59 SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. II*, s. 34. SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. I*, s. 86.
60 SNA, f. MV, inv. č. 260, sign. 14, k. 583.
61 Zoznam obetí holocaustu z Prešova a okolia. In: KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider. *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov 1995, s. 30.
62 SULAČEK, Jozef: *Právnici. Vol. II*, s. 19–20. *Zoznam obetí holocaustu z Prešova a okolia,* s. 6. Prešovskí Židia, ktorí prežili nacistickú genocídu. In: LANDA, Dezider – KÓNYA, Peter. *Pietne odhalenie Pamätníka martýrov v Prešove 18. augusta 1991*. Prešov 1992, s. 14.

rilo vďaka varovaniu prešovských priateľov ukryť v Klenove a po vojne sa vrátil do Prešova, kde až do svojej smrti v roku 1948 pôsobil ako odborný lekár.[63]

Záver

Životné osudy troch vybraných predstaviteľov medzivojnovej mestskej elity židovského pôvodu v Prešove – Aladára Böhma, Ľudovíta Preisza a Viktora Gärtnera dokladajú preukázateľný pokles ich politického, ekonomického a sociálneho postavenia po roku 1938, ako aj ich prepad do nižších štruktúr spoločnosti. Analýza ich individuálnych skúseností dokazuje, že príslušnosť k bývalej elite a s ňou spojené privilegované postavenie nezaručovali udržanie ich sociálneho statusu v neskorších rokoch ani nezvyšovali šance na prežitie holokaustu. Po nástupe Hlinkovej slovenskej ľudovej strany k moci na jeseň 1938 možno pozorovať paralely v poklese ich politického postavenia v súvislosti so stratou poslaneckých mandátov. Všetky sledované osoby podobne prežívali postupnú profesionálnu a spoločenskú izoláciu a prepad ekonomického statusu v dôsledku straty zamestnania, nehnuteľného majetku a v prípade Ľudovíta Preisza aj podnikateľského majetku. Sociálny kolaps, ktorému čelili, prehĺbili ďalšie radikálne opatrenia namierené proti Židom, pričom ani získanie statusu chránenej osoby na základe výnimky nezaistilo ich sociálnu stabilitu. Svojich držiteľov výnimka ochránila len v prvej vlne deportácií v roku 1942, nie však v roku 1944. Skúmané životné príbehy ukazujú, že systematická realizácia protižidovských opatrení mala za následok postupný úpadok spoločenského postavenia členov elity. Ich predchádzajúci status, osobné preferencie alebo kontakty z obdobia pred holokaustom im nemohli zaručiť prežitie. To bolo podmienené skôr komplexným súborom konkrétnych udalostí, náhodných okolností, šťastia alebo pomoci.

POUŽITÉ ZDROJE

Pramene

Archívne pramene

Slovenský národný archív
Ministerstvo vnútra 1938 – 1945

63 SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. I*, s. 136. SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Vol. II*, s. 34.

Štátny archív v Košiciach
Košická župa 1923 – 1928

Štátny archív v Prešove
Mestský úrad v Prešove 1923 – 1945
Odbočka Ústredne štátnej bezpečnosti pri Policajnom riaditeľstve v Prešove 1938 – 1944
Okresný úrad v Prešove 1923 – 1944
Policajné riaditeľstvo v Prešove 1938 – 1945

Zdigitalizované pramene

Slovakiana http://slovakiana.sk/scitacie-harky

Normatívne pramene

Slovenský zákonník
Úradné noviny

Periodiká

Slovák
Slovenský denník
Šariš
Šarišské hlasy
Uj Vilag

Literatúra

AMIR, Giora: *Prešov: osud židovskej obce, jednej z mnohých*. Bratislava 2004
BÜCHLER, Róbert J.: *Encyklopédia židovských náboženských obcí. Vol. II (L – R)*. Bratislava 2010
HLAVINKA, Ján: Príprava a priebeh deportácií Židov na území Šarišsko-zemplínskej župy v roku 1942. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. Zv. 7. Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Ed. Sokolovič, Peter. Bratislava 2008, s. 361–388
HLAVINKA, Ján: Židovská komunita v Humennom v rokoch 1918 – 1945. In: BELEJ, Milan – HLAVINKA, Ján – LEVICKÝ, Juraj. *Dejiny židovskej komunity v Humennom*. Humenné 2013, s. 30–61
HLAVINKA, Ján: *Židovská komunita v okrese Medzilaborce v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava 2007

KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991

Lékařský schematismus: Seznam členů Ústřední Jednoty Československých Lékařů a seznam všech českých a slovenských lékařů v Československé republice a všech lékařů na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Praha 1931

NIŽŇANSKÝ, Eduard: *Politika antisemitizmu a holokaust na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Banská Bystrica 2016

PARETO, Vilfredo: *The Mind and Society. Vol. III: Sentiment in Thinking (Theory of Derivations)*. London 1935

Prešovskí Židia, ktorí prežili nacistickú genocídu. In: LANDA, Dezider – KÓNYA, Peter. *Pietne odhalenie Pamätníka martýrov v Prešove 18. augusta 1991*. Prešov 1992, s. 14

REINITZ, Salomon: *70 Jahre. 1871–1941 aut. orth. jüd. Kultusgemeinde in Prešov*. Prešov 1940

Soznam členov advokátskych komôr na Slovensku. Turčianský sv. Martin 1941

SPÁNYI, Artúr: *Adresár mesta Prešova a Prešovského okresu*. Prešov 1931

SULAČEK, Jozef: *Biele plášte. Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Vol. II. Bratislava 2005

SULAČEK, Jozef: *Právnici práva zbavení. Perzekúcie židovských právnikov na Slovensku v rokoch 1938 – 1945*. Vol. II. Bratislava 2015

SZEGHY-GAYER, Veronika: Fragmenty spolkového života židovskej komunity v Prešove. In: *Poklady Židovského múzea v Prešove III*. Bratislava 2021, s. 153–175

SZEGHY-GAYER, Veronika: Rodina Propperovcov. In: *Poklady Židovského múzea v Prešove II*. Bratislava 2020, s. 85

TOKÁROVÁ, Zuzana: Represívne zásahy proti židovským obyvateľom v Prešove v rokoch 1939 – 1942. In: *Dejiny*, 2014, roč. 9, č. 2, s. 50–66

TOKÁROVÁ, Zuzana: Social Status of the Interwar Jewish Political Elite in Prešov and Its Influence on Surviving the Holocaust. In: *Historický časopis*, 2021, roč. 69, č. 4, s. 655–676

Zoznam obetí holocaustu z Prešova a okolia. In: KÓNYA, Peter – LANDA, Dezider. *Stručné dejiny prešovských Židov*. Prešov 1995, s. 30

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.4

STUDIE

Späť v Československu Lojalita úradníckej elity na južnom Slovensku rokoch 1945 – 1948 na príklade mesta Košice[1]

PATRÍCIA FOGELOVÁ

Back in Czechoslovakia. Loyalty of administrative elite on the territory of Southern Slovakia in the years 1945–1948 on the example of the municipal office in Košice

The aim of this paper is to examine the loyalty of the administrative elite in the context of the Czechoslovak post-war policy of linking basic civil rights to ethnicity. This policy had a significant impact on the ethnic and social structure of the population living in southern Slovakia, including Košice. It also affected the composition of the city's political elite. The previous political elite was excluded from further participation in political power. The research therefore focuses on the career trajectories of the administrative elite during the period under study. I consider chosen officials to be the key figures of this transitional period. In the first months after the liberation of the city, they ran the city, ensured the basic functioning of the office, and dealt with the personnel, economic, financial and supply issues. I examine the career trajectories of selected officials within the concept of loyalty, which I find to be a useful analytical tool for research on the stability and transformation of political systems.

Keywords: Administrative elite, Civil service, Czechoslovakia 1945–1948, Loyalty, Southern Slovakia

1 Štúdia je výstupom projektu VEGA č. 2/0077/22 Verejní zamestnanci v meniacich sa režimoch na území Slovenska, 1900 – 1950, a projektu APVV č. APVV-23-0418 Holokaust a jeho následky na území južného Slovenska, 1938 – 1948.

Úvod

Košice ako súčasť arbitrážneho územia boli v rokoch 1938 až 1945 pričlenené k Maďarskému kráľovstvu. Zmeny hraníc v roku 1938 v prospech Maďarska a po roku 1945 v prospech Československa mali dopad nielen na početnosť, ale aj na etnickú a sociálnu štruktúru obyvateľstva. V roku 1938 mesto opustilo približne 20 tisíc ľudí – predovšetkým českých a slovenských úradníkov, v priebehu roka 1944 bola do Auschwitz-Birkenau deportovaná väčšina 12-tisícovej židovskej komunity, z ktorej prežilo len niekoľko stoviek. V roku 1945 sa v meste uplatňovali protimaďarské opatrenia. Ich cieľom malo byť vyradenie maďarskej komunity z politického, hospodárskeho a spoločenského života. Približne 1800 obyvateľov maďarskej národnosti, ktorí prišli do mesta po Viedenskej arbitráži, bolo z neho vyhostených.[2] Podľa súpisu obyvateľstva z roku 1946 žilo v meste necelých 52 tisíc ľudí, čo je takmer o 30 tisíc menej, než tomu bolo pred Viedenskou arbitrážou v roku 1938.[3]

Uvedené zmeny ovplyvnili aj zloženie mestskej politickej elity. Predchádzajúce maďarské vedenie mesta (mešťanosta Košíc, municipálny výbor) bolo kvôli kolaborácii s nyilašským režimom[4] a s režimom horthyovského Maďarska vylúčené z akejkoľvek ďalšej participácie na politickej moci. Nové vedenie mesta – v prvých mesiacoch roka reprezentované Správnou komisiou mesta Košíc, neskôr Národným výborom mesta Košice, pozostávalo z dvoch politických prúdov. Časť jeho členov v predošlom období pôsobila v menšinovej politickej Strane Slovenskej národnej jednoty (ďalej SSNJ)[5], druhá časť bola z prostredia

2 ŠUTAJ, Štefan: Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945 – 1948. In: *Historické medzníky vo vývoji Košíc v 20. storočí.* Eds. Regináčová, Nikola – Bojková, Alžbeta. Košice 2013, s. 116.

3 Civilné obyvateľstvo na Slovensku ku dňu 6. januára 1946 podľa okresov a veku. In: *Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu*, 1946, roč. 1, č. 1, s. 14.

4 Pod termínom nyilašský režim mám na mysli vládu krajne pravicovej Strany šípových krížov, ktorá prevzala v Maďarsku moc 15. októbra 1944. Vodcom strany bol Ferenc Szálasi, strana sa vyznačovala antisemitizmom, sympatiami s nacistickým Nemeckom a antikomunistickým postojom. V čase vrcholu mala v Maďarsku 300 000 členov. V Košiciach jej pôsobenie skončilo s príchodom Červenej armády 19. januára 1945.

5 Strana Slovenskej národnej jednoty ako politická strana Slovákov v Maďarsku vznikla 21. augusta 1941 v úzkej spolupráci so slovenskou vládou. Jej vznik a organizačná štruktúra boli prispôsobené dobovej politickej situácii. V praxi to znamenalo autoritársky spôsob budovania strany a opieranie sa o národné, sociálne a kresťanské princípy. K hlavným aktivitám strany patrilo mapovanie porušovania práv slovenskej menšiny v rôznych oblastiach verejného života – predovšetkým v oblasti školstva a kultúry. Predseda strany Emanuel Böhm, ktorý do roku 1940 pracoval ako učiteľ na Československom štátnom gymnáziu v Košiciach, pôsobil najmä v Budapešti, kde bolo aj sídlo strany. V jednotlivých regiónoch fungovali obvodové sekretariáty. V Košiciach existoval obvodový sekretariát SSNJ na čele s Júliusom Grobonom z Čane a tiež obvodový výbor, ktorého predsedom bol Štefan Kaifer. Miestna organizácia

jazykovo heterogénnej komunistickej strany. Tá bola v Maďarsku zakázaná a jej členovia boli od roku 1939 prísne sledovaní a zatýkaní. Oba politické subjekty teda nemali v rokoch 1938 – 1945 vo vedení mesta zastúpenie. Zatiaľ čo po zmene hraníc v súvislosti s Viedenskou arbitrážou v novembri 1938 možno pozorovať vo vedení mesta istú mieru kontinuity,[6] v roku 1945 o politickej kontinuite nemožno hovoriť vôbec.

Novovymenovaná politická elita nemala skúsenosti s vedením mesta a nepoznala mestskú agendu. Situácia bola sťažená o to viac, že mestská verejná správa bola na prelome rokov 1944 a 1945 v úplnom rozklade.[7] Pre ďalšie fungovanie mestského úradu bolo dôležité, aby ho viedli skúsení úradníci, teda tá časť úradníckej elity, ktorá ostala v meste a ktorá bola ochotná zmeniť svoju lojalitu. Týchto úradníkov považujem za kľúčové osobnosti prechodného obdobia, pretože viedli mesto v prvých mesiacoch po oslobodení mesta, zabezpečovali základný chod úradu, vybavovali dôležitú personálnu, hospodársku, finančnú a zásobovaciu agendu. Z týchto dôvodov možno hovoriť o úradníckej elite, ktorá sa výraznou mierou podieľala na rozhodovacom procese inštitúcie – v tomto prípade mestského úradu. V súvislosti s opätovným pričlenením Košíc do Československa ale aj celkovou transformáciou povojnového politického systému ma preto zaujíma: Ktorí úradníci ostali aj ďalej pracovať pre mesto? Aké faktory vplývali na to, že ostali vo svojej pozícii aj naďalej? A prečo práve títo konkrétni ľudia získali aspoň na istý čas vedúce pozície?

V rámci výskumu pracujem s konceptom lojality, ktorý považujem za užitočný analytický nástroj výskumu stability a transformácie politických systémov. Obzvlášť v tých oblastiach strednej Európy, ktoré možno označiť ako periférne, hrá lojalita, z hľadiska analýzy vzťahu medzi národným štátom a národnostnými menšinami, dôležitú úlohu.[8] Koncept národnej lojality, teda emocionálneho spojenia s konkrétnym národom možno skúmať na základe praktík spojených s kolektívnou pamäťou, oslavami, tradíciami a v neposlednom rade aj s používaním jazyka.[9]

SSNJ bola založená 6. februára 1943 s predsedom Ladislavom Štofkom. V jej evidencii bolo 559 členov. Vplyv strany na politické dianie v meste bol však minimálny.

6 SZEGHY-GAYER, Veronika: Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži. In: *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 129–140.

7 KIRST, Jozef – POTEMRA, Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848 – 1945. Tematická bibliografia I.* Košice 1984, s. 303–304.

8 OSTERKAMP, Jana – SCHULZE WESSEL, Martin (eds.): *Exploring Loyalty*. Göttingen 2017, s. 2. Pozri tiež napríklad: KARCH, Brendan: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia 1848–1960*. Cambridge; New York 2018, 331 s.

9 CONNOR, James: *The Sociology of Loyalty.* Canberra 2007, s. 81.

Nemeckí historici venujúci sa výskumu lojalít[10] klasifikovali niekoľko dôležitých faktorov, ktoré je potrebné pri ich výskume brať do úvahy. V prvom rade je lojalita vnútorný pocit, pevne napojený na sociálnu štruktúru daného spoločenstva, ktoré vytvára sociálne väzby. Keďže je lojalita vyjadrením konkrétneho vzťahu, vždy v ňom existuje náprotivok, či už konkrétna osoba, alebo inštitúcia.[11] Dôležitým znakom je tiež jej neviditeľnosť až do momentu, keď je jednou zo strán vyžadovaná.[12] Zároveň nejde o stabilnú entitu, ale môže sa dynamicky vyvíjať.[13]

Všetky uvedené aspekty považujem za prínosné aj pri výskume kariéry úradníkov mesta Košice. Prostredníctvom biografickej metódy porovnávam kariérne dráhy dvoch vedúcich úradníkov mesta. Z hľadiska analýzy lojality ako vnútorného pocitu ma zaujíma, ako sa formovali ich kontakty a sociálne väzby. Na základe dostupných archívnych prameňov preto analyzujem ich rodinné pomery, štúdium, začiatok kariéry a okruh známych, v ktorom sa pohybovali, v akých spolkoch sa aktívne angažovali, do akých verejných podujatí sa zapojili, a ako využívali vzťahy s inými osobami „produktívnym spôsobom".[14]

Legislatívne rámce národnej lojality

V roku 1945 sa stalo používanie materinského jazyka rozhodujúcim indikátorom národnej lojality, no politická prax určovania národnosti podľa materinského jazyka bola bežná aj v medzivojnovom Československu. V sčítaní obyvateľstva z roku 1930 sa síce mohli obyvatelia prihlásiť aj k inej národnosti, ale len ak ovládali nový jazyk a materinský jazyk nepoužívali v domácnosti a rodine.[15]

Dynamiku procesu konštruovania lojality v povojnovom období však ovplyvňovali aj iné faktory. A to najmä udalosti Mníchovskej dohody a Viedenskej arbitráže, "zrada" západných mocností, nová zahraničnopolitická orientácia Československa smerom na Sovietsky zväz, ale tiež česko-slovenské vzťahy a existencia samostatného zákonodarného orgánu moci pre územie Slovenska – Slovenskej národnej rady.

10 Keďže lojalita vždy odráža konkrétny vzťah, existuje viacero druhov lojalít – okrem národnej lojality to môže byť politická lojalita, profesijná lojalita, lojalita k panovníkovi atď.

11 Porovnaj: EGRY, Gábor: Phantom Menaces? Ethnic Categorization, Loyalty and State Security in Interwar Romania. In: *Hungarian Historical Review*, 2014, roč. 3, č. 3, s. 654.

12 OSTERKAMP, Jana – SCHULZE WESSEL, Martin: *Exploring Loyalty*, s. 3.

13 Porovnaj: EGRY, Gabor: *Phantom Menaces?*, s. 654.

14 Kriticky o koncepte sociálnych sietí pozri: KELLER, Jan: *Nejistota a důvěra aneb K čemu je modernitě dobrá tradice.* Praha 2009, 174 s.

15 KLEIN-PEJŠOVÁ, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in Interwar Slovakia.* Bloomington 2015, s. 171.

Už programové vyhlásenie povojnovej československej vlády, známe ako Košický vládny program z 5. apríla 1945 určovalo, kto má a kto nemá byť považovaný za lojálneho. O niekoľko týždňov neskôr, v máji 1945 bolo vydané nariadenie SNR č. 44/1945 zo dňa 25. mája 1945 o úprave služobného pomeru štátnych a verejných zamestnancov. Určovalo, že verejní zamestnanci maďarskej a nemeckej národnosti boli považovaní za nelojálnych automaticky a mali byť prepustení najneskôr do 31. mája 1945. Pre určenie národnosti bol rozhodujúci pôvod osôb, jazyk, ktorým hovorili v rodine, a prihlásenie sa ku konkrétnej národnosti po 6. októbri 1938. Definovanie lojality cez používanie jazyka nielen v úradnom styku, ale aj v styku s rodinou znamenalo zásah do súkromného života preverovaného. Okrem princípu kolektívnej viny voči občanom neslovanských národností sa legislatívne ukotvila individuálna kontrola činnosti každého jednotlivca, ktorý bol zamestnaný v štátnom a verejnom aparáte bývalých „okupačných a vlastizradných" režimov. Na bývalom arbitrážnom území sa špeciálna pozornosť venovala osobám, ktoré disponovali indiferentnou etnickou identitou.

Východiskovým dokumentom štátom konštruovaného konceptu lojality bol predovšetkým ústavný dekrét prezidenta republiky č. 33/1945 Zb. o úprave československého štátneho občianstva. Podľa neho boli za nelojálnych považovaní všetci občania maďarskej a nemeckej národnosti, ktorí podľa zákonov okupačných režimov nadobudli nemecké alebo maďarské štátne občianstvo. Týmto dekrétom automaticky stratili československé občianstvo. V lehote do 6 mesiacov od nadobudnutia platnosti dekrétu mohli požiadať o jeho vrátenie, no museli prejsť preverovacím konaním a preukázať svoju lojalitu obnovenému Československu. Navrátenie občianstva a dokazovanie lojality Československu bolo podrobené komplikovanému byrokratickému procesu. Podmienkou pre získanie statusu lojality bolo dokazovanie, že daná osoba nie je nemeckej alebo maďarskej národnosti, prípadne preukáže, že je osobou „demokratického zmýšľania".

Kvôli veľkému množstvu nejasností (najmä čo sa týkalo pojmu národnej a politickej spoľahlivosti) bolo nariadenie SNR č. 44 zrušené a nahradené nariadením SNR č. 99/1945 zo dňa 23. augusta 1945. Podľa tohto mali byť všetci zamestnanci nemeckej a maďarskej národnosti prepustení najneskôr do 31. júla 1945. Táto lehota sa týkala aj tých zamestnancov, ktorí síce neboli nemeckej alebo maďarskej národnosti, no *„konali službu u niektorého orgánu fašistickej zákonodarnej, výkonnej alebo súdnej moci,"*[16] a neboli dovtedy preverení. Na-

16 Nariadenie SNR č. 99/1945 zo dňa 23. augusta 1945 o úprave služobného pomeru štátnych a verejných zamestnancov. Zdroj: GABZDILOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan – ŠUTAJ, Štefan: *Nemci a Maďari na Slovensku v rokoch 1945 – 1953 v dokumentoch I.* Prešov 2005, s. 234.

ďalej sa skúmali verejné a súkromné aktivity preverovaného. Súčasťou preverovacieho konania sa stal *Dotazník o osobných pomeroch štátneho a verejného zamestnanca*, kde sa detailne skúmala jeho minulosť. Okrem iného tu musel preverovaný zamestnanec odpovedať na otázky týkajúce sa povýšenia, vyznamenania mimo vojenskej služby, vojenský pomer a hodnosť či službu vo vojsku po 29. septembri 1938. Odpovedal na otázky týkajúce sa materinského jazyka či do akých škôl chodili jeho/jej deti.[17] Skúmala sa činnosť zamestnanca vo fašistických politických a vojenských organizáciách alebo pracovných táboroch. Preverovacia komisia skúmala tiež publikačnú činnosť preverovaného. Štát vnímal ako lojálnych tých zamestnancov, ktorí boli po 29. septembri 1938 prenasledovaní, trestaní alebo pracovali pre domáci alebo zahraničný odboj. Skúmala sa prípadne účasť v SNP a svoju rolu zohrávala aj skutočnosť, či bol preverovaný alebo niekto z jeho rodiny v nemeckom zajatí alebo v zajatí niektorého z predchádzajúcich režimov.

Národné výbory a ich úloha pri preverovaní lojality

Uvedené legislatívne opatrenia na lokálnej úrovni uplatňovali národné výbory, ktoré sa po roku 1945 stali dôležitou súčasťou výkonnej moci obnoveného Československa.[18] Národné výbory disponovali rozsiahlymi kompetenciami vrátane vydávania osvedčení o štátnej, občianskej a ľudovodemokratickej spoľahlivosti. Každý, kto chcel získať prácu, živnosť, dôchodok alebo predtým arizovaný majetok, musel absolvovať preverovacie konanie, na základe ktorého získal osvedčenie o štátnej, občianskej a ľudovodemokratickej spoľahlivosti. Toto osvedčenie bolo rozhodujúce tiež pre vrátenie československého štátneho občianstva.[19]

Na území južného Slovenska boli na prechodné obdobie menované správne komisie. Išlo o špecifický orgán štátnej samosprávy zriadený v mestách a obciach s "neslovanským" obyvateľstvom.[20] V Košiciach správnu komisiu menoval Odbor pre vnútornú demokratickú verejnú správu Slovenskej národnej ra-

17 Tieto praktiky neboli pre verejných a štátnych zamestnancov novinkou. Rovnaké alebo podobné skutočnosti sa skúmali aj po Viedenskej arbitráži. WATERS, Leslie: *Borders on the Move.* Rochester 2020, s. 68.

18 PODOLEC, Ondrej: K ústavnoprávnym a politickým otázkam vývoja miestnej správy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In: SOKOLOVIČ, Peter a kol.: *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948.* Trnava 2015, s. 46.

19 GABZDILOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan – ŠUTAJ, Štefan: *Nemci a Maďari na Slovensku v rokoch 1945 – 1953 v dokumentoch I.*, s. 10.

20 ŠUTAJ, Štefan: *Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945 – 1948*, s. 109.

dy 8. februára 1945. Pôvodne mala sedem členov – Štefana Kaifera, Antona Harčara, Júliusa Maurera, Jána Herhu, Františka Bajusza, Pavla Drocára a Štefana Sendeka. Ako som uviedla už vyššie, v prvých mesiacoch v správe mesta dominovali ľudia z prostredia SSNJ prípadne z prostredia Slovenského katolíckeho kruhu v Košiciach (Kaifer, Harčar, Herha, Bajusz). Štefan Kaifer a ďalší členovia SSNJ boli v predchádzajúcich rokoch pod neustálym dohľadom maďarských úradov. Ich činnosť bola prísne sledovaná a najmä na konci vojny mnohým z nich hrozila deportácia alebo smrť.[21] Komunisti boli v správnej komisii zastúpení Júliusom Maurerom a Pavlom Drocárom, pričom posledný menovaný bol od roku 1939 tiež členom ilegálneho komunistického hnutia v Košiciach.[22] Členom komunistickej strany bol od roku 1945 aj už spomínaný František Bajusz.

Správna komisia začala s očistou byrokratického aparátu mesta pár dní po svojom vymenovaní a jej prvé opatrenia smerovali proti verejným zamestnancom, ktorí prišli do Košíc po zmene hraníc 2. novembra 1938. Bez preverovania lojality boli prepustení už koncom februára 1945.[23] V priebehu apríla, keď ešte nebola prijatá príslušná legislatíva, malo preverovanie lojality verejných zamestnancov na starosti tzv. stopovacie oddelenie a o ich osude rozhodovali priamo členovia správnej komisie.

Zatiaľ čo dovtedy bol v Košiciach jedným z hlavných kritérií udržania pracovnej pozície začiatok služby pre mesto, v tomto období sa začali skúmať aj ďalšie skutočnosti. Preverovali sa všetci, ktorí sa do mesta vrátili po skončení okupácie, aj tí, pri ktorých bolo podozrenie z nelojálneho správania voči obnovenému Československu. Počítalo sa s tým, že preverovanie lojality zamestnancov mesta má byť ukončené najneskôr do 15. mája 1945.[24] Už v prvej polovici roka 1945 bolo prepustených 186 (51 %) zamestnancov mestského úradu.[25] Správna komisia mala len dočasné poverenie a v auguste 1945 bol vymenovaný národný výbor na čele s komunistom Júliusom Maurerom. V rovnakom období boli v meste zriadené prvé preverovacie komisie, ktoré fungovali na základe už spomínaného nariadenia č. 99/1945 Zb. n. SNR. Založené boli na podob-

21 Štátny archív v Košiciach (ďalej ŠAKE), f. Michal Potemra, inv. j. 171, k. 93, Správa Dr. Harčára o internovaní v novembri r. 1944.

22 GAŠPAR, Ján – BLAŠKOVÁ, Eleonóra – MIHÓKOVÁ, Mária: *Lexikón Košičanov 1848 – 1938. I. diel.* Košice 2014, s. 221.

23 Archív mesta Košice (ďalej AMK), f. Národný výbor mesta Košíc 1945 – 1948 (ďalej NvMK 1945 – 48), inv. č. 1, Zápisnica zo zasadnutia Správnej komisie mesta Košíc zo 8. marca 1945.

24 AMK, f. NvMK 1945 – 48, inv. č. 1, Zápisnica zo zasadnutia Správnej komisie mesta Košíc zo dňa 19. apríla 1945.

25 AMK, f. NvMK 1945 – 48, inv. j. 23395/45, k. 55, ONV a OSK – podanie správ.

ných princípoch ako v rokoch 1938 – 1940.[26] Pri skúmaní lojality sa brala do úvahy národnosť, ku ktorej sa preverovaný prihlásil v roku 1930, skúmal sa jazyk používaný v súkromnej sfére a rodinné pomery. Dôležitú rolu pri určení lojality mohli mať praktiky ako odoberanie slovenských novín či vzťah k slovenskej komunite počas vojny. Najvýznamnejšiu rolu však zohrával vzťah k členom národného výboru. Osobné kontakty s jeho členmi väčšinou garantovali získanie osvedčenia o národnej a politickej spoľahlivosti. Rozšírené bolo aj úplatkárstvo.[27]

Nedostatok kvalifikovaných úradníkov slovenskej národnosti sa v prvej polovici roka 1945 mesto snažilo kompenzovať prijímaním neskúsených absolventov.[28]

Problém nedostatku kvalifikovaných úradníkov však pretrvával počas celého sledovaného obdobia. Ešte v roku 1945 sa zvýšil počet zamestnancov mestského úradu na 582. Niektorí členovia národného výboru poukazovali na to, že podľa mestského štatútu malo mesto len 417 systematizovaných miest. Takýto stav predstavoval pre mesto neúnosnú finančnú záťaž. Vysoký počet mestských zamestnancov bol následkom intenzívnej činnosti národného výboru vrátane agendy spojenej s protimaďarskými opatreniami (žiadosti o získanie osvedčenia o spoľahlivosti, žiadosti o národnú správu, o udelenie živnosti atď.) Bol to aj dôsledok "očistných" procesov[29] na mestskom úrade, keď boli z mesta prepustení skúsení zamestnanci a nahradili ich lojálni Slováci bez praxe. Tieto personálne zmeny spôsobili spomalenie a nízku efektivitu práce úradu.[30]

Bilingvizmus, jazykovo heterogénne ľavicové prostredie a lokálne sociálne väzby ako kľúčové faktory zmeny lojality

Ako som uviedla už vyššie, snaha o "očistu" úradníckeho aparátu mesta patrila v sledovanom období k dôležitým témam politického programu komunistov aj

26 WATERS, Leslie M: Adjudicating Loyalty. Identity Politics and Civil Administration in the Hungarian-Slovak Borderlands, 1938–1940. In: *Contemporary European History*, 2015, roč. 24, č. 3, s. 351–374.
27 AMK, f. NvMK 1945 – 48, inv. č. 47/1947, k. 1. Ján Vatra a Martin Lehotský, trestná vec.
28 AMK, f. NvMK 1945 – 48, inv. č. 1, Zápisnica zo zasadnutia Správnej komisie mesta Košíc zo 8. marca 1945.
29 FOGELOVÁ, Patrícia: Post-WWII Purge and the Changes in the City Administration in the Territory of Southern Slovakia. A Case Study of Košice. In: *The City and History*, 2023, roč. 12, č. 1, s. 84–104.
30 AMK, f. NvMK 1945 – 48, inv. č. 2, Zápisnica zo zasadnutia Národného výboru zo dňa 4. 2. 1946.

demokratov. V Košiciach bolo z mesta prepustených viac než 50 % zamestnancov už v prvom polroku 1945. Fungovanie mestského úradu si však vyžadovalo skúsených úradníkov, ktorí poznali dobre agendu mesta. Práve tu zohrala dôležitú úlohu tá časť úradníckej elity, ktorá ostala v meste a ktorá bola ochotná zmeniť svoju lojalitu. V súvislosti s tým si kladiem už vyššie spomínané výskumné otázky: Ktorí úradníci ostali aj ďalej pracovať pre mesto a prečo? Aké faktory vplývali na to, že ostali vo svojej pozícii aj naďalej? A prečo niektorí z nich získali vedúce pozície?

Tvrdím, že zmenu lojality u samotných úradníkov ovplyvňovali viaceré faktory – bilingvizmus, jazykovo heterogénne ľavicové prostredie a lokálne sociálne väzby.

Bilingvizmus považujem za prvý faktor potrebný k zmene lojality. Situačná identita Košičanov možná vďaka dvojjazyčnosti patrila k známym javom ešte aj po vojne. Túto skutočnosť si dobre uvedomovali povojnové politické elity vrátane komunistov, o čom svedčí napríklad prejav Gustáva Husáka prednesený v Košiciach v októbri 1946: *„Mnohí z vás si dnes zjednodušujú situáciu tým, že si vymysleli akúsi košickú národnosť. Upozorňujem ich, že sa skoro budú musieť definitívne rozhodnúť a vybrať si alebo národnosť slovenskú alebo národnosť maďarskú... Nie je možné, aby toto mesto, ktoré má byť životným nervom východného Slovenska bolo chameleónske.“*[31]

O to viac to platilo pre veľkú časť úradníckej elity, ktorá ovládala plynule slovenský a maďarský jazyk,[32] no zároveň ich etnická identita nebola jasne vyhranená. Už v medzivojnovom období sa pohybovali v jazykovo heterogénnom prostredí, pričom sa nemuseli nutne identifikovať s konkrétnym národným konceptom. Najmä pre tú časť úradníkov, ktorí boli organizovaní alebo sympatizovali s ľavicovým hnutím, bola národná identita subordinovaná triednym ideálom.[33]

Práve existenciu silného ľavicového hnutia v Košiciach, ktorá mala svoje korene už pred rokom 1918, považujem za druhý dôležitý faktor podporujúci zmenu lojality. V medzivojnovom období sa v meste vytvorilo vhodné prostredie na šírenie ľavicových myšlienok aj prostredníctvom intelektuálov – vrátane emigrantov z Maďarska. Ako uvádza Ondrej Ficeri, komunisti boli v Košiciach

31 Predseda SP Dr. Gustáv Husák v Košiciach. Dívam sa s optimizmom na vývoj východu. In: *Východoslovenská Pravda*, 1946, roč. 2, č. 240, s. 1.

32 Ovládanie maďarského jazyka patrilo ešte v polovici 30. rokov k základným podmienkam pri obsadzovaní miest v mestskej správe. Zdroj: AMK, f. Jednotný národný výbor v Košiciach 1949 – 1954 (ďalej JNvK 1949 – 54), Dr. Mikuláš Glatz – osobný spis.

33 O etnickej identifikácii a s tým súvisiacej politickej afiliácii v medzivojnových Košiciach pozri kapitolu Politická prax a etnicita od O. Ficeriho v publikácii *Potrianonské Košice*. FICERI, Ondrej: *Potrianonské Košice*. Bratislava 2019, s. 193–221.

v tomto období druhou najsilnejšou stranou.[34] Jej neetnický charakter pomohol vytvoriť také "kádre", ktoré nelipli na etnickej identifikácii s konkrétnym národom. Ich identifikácia s obnoveným Československom bola skôr v rovine sympatií so socialistickými myšlienkami, než v rovine etnickej identifikácie so slovenským, resp. českým národom.

Za tretí dôležitý faktor potrebný pre zmenu lojality považujem sociálne väzby konkrétnych úradníkov. Rodinné zázemie spojené s Košicami, znalosť pomerov a okruh známych, ktorý sa formoval ešte v medzivojnovom období, patrili tiež k rozhodujúcim faktorom. Pre týchto úradníkov je tiež charakteristický lokálpatriotizmus spojený so službou mestu alebo miestnej komunite.

Štefan Gaži (1910 – 1969)

V období rokov 1945 – 1948 bol kľúčovou osobnosťou mestského úradu v Košiciach Dr. Štefan Gaži, ktorý v roku 1945 viedol celý úradnícky aparát mesta. V prechodnom období od konca januára do 8. februára 1945 stál dokonca niekoľko dní na čele mesta, keď mu prislúchali všetky právomoci starostu. Dekrét o jeho vymenovaní podpísal spolupredseda SNR – Vavro Šrobár.[35] Po vymenovaní Správnej komisie mesta Košíc 8. februára 1945 bol Gaži jej členmi vybraný na post magistrátneho riaditeľa. Podarilo sa mu teda získať dôveru v radoch SNR aj nového vedenia mesta, hoci je ťažké určiť, ako si túto dôveru získal. Z vyjadrení Štefana Kaifera vieme, že do funkcie magistrátneho riaditeľa ho odporučili Jozef Valo (KSS) a Dr. Štefan Kočvara (DS) zo SNR, aj samotný Vavro Šrobár. Správna komisia mala podľa ich predstáv reprezentovať mesto navonok, Štefan Gaži mal viesť úradníkov.[36] Jeho predchádzajúcu kariéru je možné zmapovať veľmi podrobne na základe archívnych prameňov zachovaných v Archíve mesta Košice aj v Štátnom archíve v Košiciach.[37]

Veľký vplyv na Gažiho mal jeho otec Pavol Gaži (Pál Gazsi), zamestnaním kovorobotník, ktorý sa v Košiciach angažoval už začiatkom 20. rokov.[38] Bol členom mestského zastupiteľstva za maďarskú socialisticko-demokratickú stra-

34 FICERI, Ondrej: *Potrianonské Košice*, s. 193–221.

35 ŠAKE, f. Ľudový súd v Košiciach (ďalej ĽsKe), Spisy Tk, inv. j. Tk 369/48 Štátny zamestnanec Dr. Štefan Gaži.

36 AMK, f. JNvK 1949 – 54, Dr. Štefan Gaži – osobný spis.

37 FOGELOVÁ, Patrícia: Lojalita medzi demokraciou a totalitou. Postoje, praktiky a utváranie sietí mestského úradníka v Košiciach v rokoch 1938 – 1948. In: *Verejní zamestnanci v meniacich sa režimoch v 1. polovici 20. storočia.* Ed. Szeghy-Gayer, Veronika. Košice 2024, s. 16–34.

38 Gaži sa narodil v Debrecíne, no najneskôr začiatkom 20. rokov bývala celá rodina v Košiciach.

nu.[39] Gaži sa od mladého veku pohyboval v jazykovo heterogénnych ľavicovo orientovaných kruhoch. Ako študent bol členom Robotníckej telovýchovnej jednoty. Hneď po skončení gymnázia pracoval krátko v advokátskej kancelárii Dr. Zoltána Farkasa,[40] ktorý bol predsedom maďarskej sekcie Československej sociálnej demokracie v Košiciach a v rokoch 1929 – 1935 tiež senátorom za túto stranu v Národnom zhromaždení. Angažoval sa vo viacerých československých, resp. slovenských spolkoch. Patril k členom Slovenského národného klubu, Obce priateľov Legionárov, Masarykovej leteckej ligy a Slovenskej ligy, no najaktívnejší bol v už spomínanom spolku Robotníckej telovýchovnej jednoty.[41]

Do služieb mesta nastúpil 1. októbra 1928. V nasledujúcich rokoch si získal dôveru aj u československých starostov – bol tajomníkom starostu Vladimíra Mutňanského aj Milana Maxoňa. Od 1. októbra 1937 bol menovaný na miesto magistrátneho právneho komisára.[42] K veľkej zmene v jeho kariére došlo po Viedenskej arbitráži v novembri 1938. Vtedy čelil tlaku viacerých zamestnancov, ktorí žiadali jeho odchod. Gaži zvolil vyčkávaciu taktiku, pričom tak podľa svojich slov urobil predovšetkým z osobných dôvodov.[43] V celej situácii mu pomohli aj kontakty s Lászlóm Tostom – vtedajším košickým mešťanostom,[44] ktorý bol vymenovaný do čela mesta po Viedenskej arbitráži 3. novembra 1938.[45] Situácia Gažiho sa stabilizovala v polovici mája 1939, keď bol oficiálne menovaný do funkcie podnotára spolu s niektorými ďalšími úradníkmi.[46] V tom čase zložil sľub vernosti verejného zamestnanca Maďarského kráľovstva a na svojom mieste zotrval až do 15. októbra 1944.

Po nástupe Strany šípových krížov (Nyilaskeresztes Párt) k moci v Maďarsku 15. októbra 1944 bol Štefan Gaži spolu s viacerými úradníkmi mesta za-

39 Zoznam členov zastupiteľstva mesta Košíc menovaných 30.6.1920. Zdroj: KIRST, Jozef – POTEMRA, Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848 – 1945*, s. 198.

40 GAŠPAR, Ján – BLAŠKOVÁ, Eleonóra – MIHÓKOVÁ, Mária: *Lexikón Košičanov 1848 – 1938*, s. 259.

41 ŠAKE, f. ĽsKe, Spisy Tk 1948, inv. j. Tk 369/48 Štátny zamestnanec Dr. Štefan Gaži.

42 AMK, f. JNvKe 1949 – 54, Dr. Štefan Gaži – osobný spis.

43 ŠAKE, f. ĽsKe, Spisy Tk 1948, inv. j. Tk 369/48 Štátny zamestnanec Dr. Štefan Gaži.

44 O dobrom vzťahu Tosta a Gažiho možno hovoriť na základe viacerých svedectiev a tiež na základe dobových článkov, v ktorých sa uvádza, že Gaži svedčil v Tostov prospech ešte v apríli 1936, keď stál Tost pred súdom za iredentistické výroky počas zasadnutia mestského zastupiteľstva pár mesiacov predtým. Zdroj: Hét napra ítélték el Tost alpolgármestert, mert „nem, nem, soha" szavakkal szavazott a közgyűlésen. In: *Kassai Újság*, roč. 98, č. 99, 28. apríla 1936, s. 2.

45 KIRST, Jozef – POTEMRA, Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848 – 1945,* s. 275.

46 Viď článok s názvom Kinevezték a kassai városi tisztviselőket v bližšie nezistených novinách. Zdroj: ŠAKE, f. ĽsKe, Spisy Tk 1948, č. j. Tk 369/48.

tknutý. Približne s ďalšími 600 osobami sa ocitol v transporte do Komárna, kde bol niekoľko dní držaný v pevnosti Csillagborton. Podarilo sa mu však vyhnúť ďalšiemu transportu, tentokrát do niektorého z táborov smrti v Nemecku a to vďaka kontaktom z Košíc. Podľa jeho svedectva mu pomohli kontakty košického advokáta a v tom čase už bývalého člena Strany šípových krížov Dr. Kolomana Kemenczkého a Gažiho brata Ladislava, ktorí podplatili stráže.[47]

Jeho ďalšie pôsobenie v Košiciach medzi útekom z Komárna a jeho dočasným vymenovaním do čela mesta nie je známe. Rovnako nevieme zodpovedať otázku, ako sa dostal ku kontaktom so Slovenskou národnou radou a Vavrom Šrobárom. Veľkú rolu zohrávali pravdepodobne jeho kontakty v sociálnej demokracii a ľavicovo orientovaných kruhoch v Košiciach, ktoré siahali prostredníctvom jeho otca až do začiatku 20. rokov. Svoju rolu zohralo aj jeho zatknutie a zaradenie do nyilašského transportu do Komárna[48] v novembri 1944. Pri preverovacom konaní využil § 8 nariadenia SNR č. 44/1945 Zb. n. resp. § 7 nariadenia SNR č. 99/1945 Zb. n., podľa ktorého preverovacia komisia mohla v prípade osoby, ktorá pracovala pre okupačný režim, zvážiť okolnosti prípadného boja proti fašizmu a za oslobodenie Československej republiky. Medzi poľahčujúce skutočnosti patrilo totiž aj uväznenie či iná vážna ujma pre účasť na národnom povstaní alebo pre národnú príslušnosť alebo demokratické a protifašistické presvedčenie.

Napriek uvedeným skutočnostiam začali byť Gažiho aktivity spochybňované v súvislosti s politickým súbojom medzi KSS a DS v rokoch 1946, resp. 1947. Koncom roka 1947 už proti nemu bola vznesená obžaloba, ktorá zahŕňala obvinenia na základe nariadenia č. 33/1945 Zb. n. SNR o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov. Bol obvinený podľa § 3 uvedeného nariadenia, teda z kolaborácie s fašistickým režimom, a to kvôli vydaniu maďarskej brožúry o Košiciach a jeho účasti na evidencii a predaji židovského majetku v roku 1944.[49]

Po februári 1948 ďalšie vyšetrovanie jeho činnosti inicioval už spomínaný Július Maurer, ktorý stál na čele akčného výboru Národného frontu,[50] orgánu zodpovedného za očistu verejného života od politických protivníkov komunis-

47 ŠAKE, f. ĽsKe, Spisy Tk 1948, inv. j. Tk 369/48 Štátny zamestnanec Dr. Štefan Gaži.
48 Transport politických oponentov nyilašského režimu z Košíc do Komárna je úplne neznámou kapitolou dejín. Okrem pár riadkov, ktoré mu venovali niektorí historici v prácach pred rokom 1989, sa o tomto transporte, v ktorom malo byť podľa niektorých zdrojov zatknutých a odvlečených až 1200 Košičanov, nevie takmer nič.
49 ŠAKE, f. ĽsKe, Spisy Tk 1948, inv. j. Tk 369/48 Štátny zamestnanec Dr. Štefan Gaži.
50 AMK, f. JNvKe 1949 – 54, Dr. Štefan Gaži – osobný spis.

tickej strany. Rozsudok v tomto procese, ako aj v nasledujúcom procese, o ktorom sa zachovali dokumenty vo fonde Krajskej prokuratúry v Košiciach[51] bol napokon oslobodzujúci. Štefan Gaži pracoval aj naďalej vo verejnej správe, hoci z postu magistrátneho riaditeľa bol presunutý na hospodársky referát Krajského národného výboru.[52] On sám svoju lojalitu k mestu a mestskému úradu nikdy nespochybnil, o čom svedčia i jeho slová: „*Som v službách mesta Košíc už viac než 21 rokov, počas ktorej doby som sa snažil vždy byť len tým najusilovnejším a najlepším úradníkom, čo mi nie raz bolo aj uznané. Počas svojej dlhej služby nikdy som nemal ani najmenších nedorozumení so svojimi predstavenými a ani náhodou som nebol pre žiadne poklesky ani služobné ani iné stíhaný. Som presvedčený, že moja životná kalvária už je skončená a že budem môcť byť i naďalej úspešným pracovníkom nášho kolektívu.*“[53]

Mikuláš Glatz (1909 – 2000)

Druhý mnou skúmaný vedúci úradník je Dr. Mikuláš Glatz. Patril, rovnako ako Štefan Gaži, k tej časti úradníkov, ktorá ostala pre mesto pracovať po roku 1938 aj po roku 1945. Zamestnancom mesta bol od 4. októbra 1935, a to na pozícii zmluvného konceptného úradníka. Jeho lojalita k prvej Československej republike sa po novembri 1938 formálne zmenila na lojalitu k Maďarskému kráľovstvu – a to prostredníctvom sľubu vernosti podpísaného 16. mája 1939. V roku 1945 prešiel preverovacím konaním podľa § 8 ods. 3 písm. a) č. 99/1945 Zb. n. SNR a to aj napriek tomu, že nie sú známe jeho konkrétne odbojové aktivity. V jeho prípade zohrali preto dôležitú rolu vzťahy a kontakty.

Mikuláš Glatz sa narodil v rodine železničného inšpektora, resp. prednostu železničnej stanice Konráda Glatza. Rodina Glatzovcov sa do Košíc presťahovala zo Spiša. Mikuláš študoval na Štátnom reálnom gymnáziu s vyučovacím jazykom maďarským. Na rovnakej škole študoval aj jeho o 2 roky starší brat Konrád Glatz (1907 – 1984), ktorý v 20. a 30. rokoch pracoval ako advokát v súkromnej praxi. Patril k ľavicovo orientovaným intelektuálom.[54] Konrád

51 ŠAKE, f. Krajská prokuratúra v Košiciach I. 1949 – 1960 (ďalej KpKe 1949 – 1960), č. j. IV 1416/50.

52 Neskôr po vzniku Univerzity Pavla Jozefa Šafárika bol zamestnancom rektorátu. Zomrel ako 59-ročný v roku 1969. Zdroj: BLAŠKOVÁ, Eleonóra – MIHÓKOVÁ, Mária: *Lexikón Košičanov 1848 – 1938*, s. 318.

53 AMK, f. JNvKe 1949 – 54, Dr. Štefan Gaži – osobný spis.

54 GAŠPAR, Ján – BLAŠKOVÁ, Eleonóra – MIHÓKOVÁ, Mária: *Lexikón Košičanov 1848 – 1938*, s. 259.

Glatz bol členom komunistickej strany od roku 1931, od roku 1945 členom Komunistickej strany Slovenska.[55] Od roku 1938 bol účastníkom ilegálneho komunistického hnutia. Počas nasledujúcich rokov bol preto sledovaný. K jeho zatknutiu došlo po nástupe Strany šípových krížov k moci, keď sa ocitol na zozname nepohodlných osôb vyhotovenom členmi tejto strany v Košiciach.[56] Začiatkom novembra 1944 bol rovnako ako Štefan Gaži odvlečený v nyilašskom transporte do Komárna a ako svedok neskôr svedčil v procese proti L. Darabošovi.[57] Aj jemu sa však podarilo z Komárna utiecť a nebol deportovaný do koncentračného tábora v Nemecku. Podrobnosti jeho úteku však nie sú známe.

V prípade Mikuláša Glatza nemáme potvrdené, že by sa priamo zúčastnil odboja, no dôležitým faktorom boli práve aktivity jeho brata v ilegalite, ako aj bratovo zatknutie po nástupe Strany šípových krížov. Od týchto skutočností sa odvíjalo Mikulášovo preverenie a ponechanie v službách mesta aj po 19. januári 1945, keď získal miesto vedúceho úradníka. To mu s veľkou pravdepodobnosťou pomohlo už pri prechode frontu.

Ako zástupca mestského hlavného notára sa spolu s Ľudovítom Valkayom (ten 18. januára 1945 prebral právomoci evakuovaného nyilašského mešťanostu Józsefa Fazekasa) zúčastnil rokovaní so sovietskym veliteľstvom. Dňa 19. januára 1945 spoločne odovzdali mesto do rúk vojenského veliteľa sovietskej armády.[58] Valkay bol o pár dní na to zadržaný a odvlečený do Sovietskeho zväzu, odkiaľ sa vrátil až v druhej polovici roka 1948.[59]

Mikuláš Glatz pracoval pre mesto aj naďalej a vystriedal niekoľko vedúcich pozícií. Postupne viedol prezidiálne oddelenie, neskôr sociálno-kultúrne oddelenie a napokon osobné pododdelenie prezidiálneho oddelenia.[60] V sledovanom období rokov 1945 – 1948 patril k najviac vyťaženým zamestnancom mesta, pričom sa na neho vzťahovali výnosy Povereníctva vnútra a uznesenia vlády z rokov 1947 a 1948. Teda bol zamestnancom, ktorý pre dôležitý služobný záujem v rokoch 1946 a 1947 nemohol čerpať dovolenku. Po februári 1948 bola Akčným výborom mesta Košíc vymenovaná Správna komisia mesta Ko-

55 AMK, f. NVmK, inv. j. 29230/45, k. 61, Dr. Konrád Glatz – žiadosť o národnú a politickú spoľahlivosť.
56 HARČAR, Anton: *Žil som v Košiciach*. Košice 2003, s. 271.
57 ŠAKE, f. Okresný ľudový súd (ďalej OľsKe), inv. j. Tľud I 560/46, k. 35.
58 AMK, f. Košice – mesto s municipálnym zriadením 1939 – 1945, Kassa város átadása 1945. január 19.-én az orosz katonai városparancnoknak.
59 Valkay sa vrátil do Košíc pravdepodobne v auguste 1948. Opätovne sa zamestnal na mestskom úrade, kde pracoval nasledujúcich 10 rokov. Viac o jeho osude pozri: SZEGHY-GAYER, Veronika: *Dél-szlovákiai magyar*, 137–145.
60 AMK, f. JNvK 1949 – 54, Dr. Mikuláš Glatz – osobný spis.

šíc, pričom Mikuláš Glatz bol jej členom za SPROV (Zväz protifašistických politických väzňov).[61] Zamestnancom mesta bol až do júna 1949, keď po takmer 14 rokoch služby požiadal o prepustenie z osobných a rodinných dôvodov. Hlavnou príčinou mala byť výpomoc v Krajskom združení advokátov v Košiciach,[62] ktoré viedol jeho brat Konrád. Dôležité postavenie rodiny Glatzovcov aj po roku 1948 potvrdzuje tiež vyjadrenie tajomníka Krajského národného výboru T. Lieskovského k žiadosti Mikuláša Glatza o uvoľnenie zo služieb mesta: „*Osobne ma požiadal bývalý predseda SK mesta Košíc J. Rác s tým, aby žiadosti Dr. Glatza bolo vyhovené, aby KNV (Krajský národný výbor) nerobil ťažkosti. Dnes pri rozhovore s predsedom a tajomníkom JNV (Jednotný národný výbor) Košice som zdelil stanovisko KNV, že niet námietok proti vybaveniu žiadosti.*“[63]

Záver

Koncept lojality patril v rokoch 1945 – 1948 k dôležitým témam verejného diskurzu a veľmi skoro sa stal tiež súčasťou politického boja. Etnicky podmienená lojalita sa v slovenskej časti Československa týkala najmä bývalého arbitrážneho územia, ktoré bolo v rokoch 1938 – 1945 súčasťou Maďarského kráľovstva. Potom, čo sa Košice opätovne pričlenili k Československu, bola z verejného života automaticky vylúčená maďarská menšina. Legislatívne opatrenia smerom k zostávajúcej úradníckej elite bývalého politického režimu v praxi aplikovali národné výbory. V rámci nimi organizovaných preverovacích konaní boli verejní a štátni zamestnanci podrobení skúmaniu ich pracovných aj súkromných aktivít v rokoch 1938 až 1945.

V Košiciach istá časť úradníkov, ktorá bola bilingválna a disponovala situačnou etnickou identitou, mohla pre mesto pracovať aj naďalej. Okrem bilingválnosti bola dôležitým faktorom meniacej sa lojality aj politická príslušnosť. Početné ľavicové hnutie v Košiciach generovalo už v medzivojnovom období časť úradníckej a intelektuálnej elity, ktorá síce hovorila maďarsky, ale jej etnická identita bola subordinovaná ľavicovým ideálom. Práve títo úradníci mali šancu

61 ŠUTAJ, Štefan: *Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945 – 1948*, s. 121.

62 Krajské združenia advokátov v sídlach krajských súdov boli zriadené na základe zákona č. 323/1948 Zb. o advokácii. Pre východné Slovensko bolo zriadené Krajské združenie advokátov pre kraje Košice – Prešov so sídlom v Košiciach. Zdroj: KERECMAN, Peter: *Advokáti Aranyossyovci a Košická advokátska komora*. Online in: http://www.nasaadvokacia.sk/aranyossy.html (31. 5. 2024).

63 AMK, f. JNvK 1949 – 54, Dr. Mikuláš Glatz – osobný spis.

ostať pracovať na svojich pozíciách aj v obnovenom Československu a prispieť tak k opätovnému začleneniu oblastí, ktoré možno označiť z pohľadu národného štátu ako periférne. K tejto zmene lojality výrazným spôsobom prispievali aj sociálne kontakty, vďaka ktorým mohli počítať s podporou lokálnej ľavicovo orientovanej society. Rodinné väzby z tohto prostredia ešte viac podporovali možnosť zmeny lojality časti úradníkov.

Výskum konkrétnych kariérnych dráh dvoch vybraných vedúcich úradníkov Košíc ukazuje, že všetky spomenuté faktory boli zásadné pre zmenu ich lojality v prechodnom období rokov 1945 – 1948. Vzhľadom k tomu, že výskum transformácie a opätovného začlenenia územia južného Slovenska po roku 1945 nie je prebádanou témou, nemožno tieto závery uplatniť na celé bývalé arbitrážne územie a k všeobecnejším záverom bude potrebný výskum aj v ďalších jeho lokalitách.

POUŽITÉ ZDROJE

Pramene

Archívne pramene

Archív mesta Košice
Košice – mesto s municipálnym zriadením 1939 – 1945
Národný výbor mesta Košíc 1945 – 1948
Jednotný národný výbor v Košiciach 1949 – 1954

Štátny archív v Košiciach
Ľudový súd v Košiciach, Spisy Tk 1948
Okresný ľudový súd v Košiciach 1946 – 1948
Krajská prokuratúra v Košiciach I. 1949 – 1960

Periodiká

Kassai Újság
Východoslovenská Pravda
Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu, 1946.

Literatúra

CONNOR, James: *The Sociology of Loyalty.* Canberra 2007

EGRY, Gábor: Phantom Menaces? Ethnic Categorization, Loyalty and State Security in Interwar Romania. In: *Hungarian Historical Review*, 2014, roč. 3, č. 3, s. 650–682

FICERI, Ondrej: *Potrianonské Košice.* Bratislava 2019

FOGELOVÁ, Patrícia: Lojalita medzi demokraciou a totalitou. Postoje, praktiky a utváranie sietí mestského úradníka v Košiciach v rokoch 1938 – 1948. In: *Verejní zamestnanci v meniacich sa režimoch v 1. polovici 20. storočia.* Ed. Szeghy-Gayer, Veronika. Košice 2024, s. 16–34

FOGELOVÁ, Patrícia: Post-WWII Purge and the Changes in the City Administration in the Territory of Southern Slovakia. A Case Study of Košice. In: *The City and History*, 2023, roč. 12, č. 1, s. 84–104

GABZDILOVÁ, Soňa – OLEJNÍK, Milan – ŠUTAJ, Štefan: *Nemci a Maďari na Slovensku v rokoch 1945 – 1953 v dokumentoch I.* Prešov 2005

GAŠPAR, Ján – BLAŠKOVÁ, Eleonóra – MIHÓKOVÁ, Mária: *Lexikón Košičanov 1848 – 1938.* I. diel. Košice 2014

KIRST, Jozef – POTEMRA, Michal: *Mestská správa v Košiciach v rokoch 1848 – 1945. Tematická bibliografia. I. diel.* Košice 1984

KARCH, Brendan: *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia 1848–1960*. Cambridge; New York 2018

KELLER, Jan: *Nejistota a důvěra aneb K čemu je modernitě dobrá tradice.* Praha 2009

KLEIN-PEJŠOVÁ, Rebekah: *Mapping Jewish Loyalties in interwar Slovakia.* Bloomington 2015

OSTERKAMP, Jana – SCHULZE WESSEL, Martin (eds.): *Exploring Loyalty*. Göttingen 2017

PODOLEC, Ondrej: K ústavnoprávnym a politickým otázkam vývoja miestnej správy na Slovensku v rokoch 1945 – 1948. In: SOKOLOVIČ, Peter a kol.: *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945 – 1948.* Trnava 2015, s. 41–65

SZEGHY-GAYER, Veronika: Dél-szlovákiai magyar közalkalmazottak a változó világban - kassai esettanulmány a személyi kontinuitás kérdéséről, 1938 – 1948. In: *A magyar kisebbségek 100 éve. A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának 2022. szeptember 22–23-ai konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változata*. Kolozsvár 2023, s. 137–145

SZEGHY-GAYER, Veronika: Personálna kontinuita politickej elity v Košiciach po Viedenskej arbitráži. In: *Forum Historiae*, 2018, roč. 12, č. 1, s. 129–140

ŠUTAJ, Štefan: Zmeny v správe mesta Košice v rokoch 1945 – 1948. In: *Historické medzníky vo vývoji Košíc v 20. storočí.* Eds. Regináčová, Nikola – Bojková, Alžbeta. Košice 2013, s. 109–121

WATERS, Leslie M.: Adjudicating Loyalty. Identity Politics and Civil Administration in the Hungarian-Slovak Borderlands, 1938–1940. In: *Contemporary European History*, 2015, roč. 24, č. 3, s. 351–374

WATERS, Leslie M: *Borders on the Move.* Rochester 2020

Online zdroje

KERECMAN, Peter: *Advokáti Aranyossyovci a Košická advokátska komora.* Online in: http://www.nasaadvokacia.sk/aranyossy.html (31. 5. 2024)

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.5

STUDIE

Liškolev v hodině dějepisu čili Jak dnes učit o „těch, kdo nám vládli"? Didaktický potenciál konceptu elit v badatelské výuce dějepisu

MILAN DUCHÁČEK

"Lionfox" invades history lesson, i.e. How to teach today about „those who ruled us"? The didactic potential of the concept of elites in inquiry based teaching of history

The contribution is devoted to the pitfalls of using the concept of elites and counter-elites in the teaching of history at the elementary school level. It regards the problematic nature of the traditional dominance of political history, taking into account the legacy of the Annales school, the building of historical thinking/literacy and the current direction of the discussion on the reform of the history curriculum in the Czech Republic. The paper concludes with an illustrative, inquiry-based didactic lesson, an example of how, using a traditional topic from the Czech early Middle Ages, both the knowledge typical of the traditional „curriculum" and the skills expected from the currently revised educational curriculum in the Czech Republic can be taught in elementary school, ephasising on skills, activation teaching methods and i.a. also formative assessment. This traditional topic is a story from the 10th century, the well-known case of prince Oldřich and his concubine Božena, with an emphasis on the dynamics of gender stereotypes in contemporary popularizing media and the continuity/discontinuity of maintaining political power.

Keywords: History didactics, Concept of elites, Historical thinking, Inquiry based teaching, Central European medieval history

„Míra důrazu na elity ve vzdělávacím kurikulu je nepřímo úměrná úrovni demokracie v dané zemi. Čím více prostoru je věnováno budování loajality vůči stávajícímu establishmentu, tím méně to svědčí o otevřenosti dané společnosti.“

Příspěvek se věnuje úskalím využití konceptu elit a kontraelit ve výuce dějepisu a problematičnosti tradiční dominance politických dějin. O problému se snažím uvažovat s přihlédnutím k odkazu školy Annales, s důrazem na didaktický koncept historického myšlení a budování historické gramotnosti a v neposlední řadě se zohledněním aktuálního směřování diskuse o reformě dějepisného kurikula v ČR. Studie je uzavřena ilustrativním příkladem toho, jak lze na tradičním tématu z českého středověku vyučovat na základní škole znalosti typické pro tradiční „učivo“, tak i dovednostmi očekávanými od vzdělávacího kurikula, které je v ČR aktuálně revidováno.

Návrh revize Rámcových vzdělávacích programů pro ZŠ je zaměřen na „očekávané výstupy učení (OVU).[1] Tím dle dokumentu Hlavní směry revize RVP[2] není míněn popis obsahu výuky, tedy memorování a replikace objemu tradičního „učiva“, nýbrž dovednosti, které se prostřednictvím aktivity v hodinách a díky analytické práci s konkrétním informačním zdrojem žák/yně učí. Důraz je tedy kladen na aktivizační metody výuky a mj. též na formativní hodnocení. Jak se pokusím doložit, navzdory často vyslovované obavě pedagogů z redukce obsahu výuky to neznamená rezignaci na tradiční témata dějepisné výuky ani na znalost faktografie. Pokusím se zde ukázat, jak lze s tradičním tématem v duchu konstruktivistické didaktiky a s ohledem na práci s konkrétními, v tomto případě audiovizuálními informačními zdroji různého formátu a náročnosti, pracovat. Zvoleným „tradičním tématem“ je zde příběh z 10. století, známá dynastická kauza Oldřicha a Boženy, pojednaná s důrazem na vizualizaci genderových stereotypů v současných popularizačních mediálních formátech a na otázku kontinuity/diskontinuity udržování dynastické politické moci.

1 Celý návrh revize RVP ZV ve verzi k veřejné oponentuře je dostupný online: https://velke-revize-zv.rvp.cz/blog/navrh-revize-rvp-nove-take-ke-stazeni-v-pdf (online in: 21. 9. 2024). Návrh revize vzdělávací oblasti Člověk a společnost (dějepis – výchova k občanství) v online portálu tzv. Velké revize RVP ZV zde: https://prohlednout.rvp.cz/zakladni-vzdelavani/vzdelavaci-oblasti/cas/dej (online in: 21. 9. 2024).

2 Kol. aut.: *Hlavní směry Revize Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání*, s. d., s. 10. Dokument dostupný online: https://velke-revize-zv.rvp.cz/files/iii-hlavni-smery-revize-rvp-zv-po-vpr-final-230111.pdf (online in: 21. 9. 2024).

* * *

Koncept elit je tradičním tématem výuky dějepisu. Totéž platí i pro jejich pomíjivost, utváření a proměny, tedy transformaci kontraelit v elity a naopak.[3] V této proměně jde vlastně o všelidský, ezopovský motiv z bajky o lišce a lvu, tedy o obraz opakovaný v řadě panovnických zrcadel či alegorií, v neposlední řadě i v *Nové radě* Smila Flašky z Pardubic. Elity (ať už je definujeme jakkoli) jsou zkrátka v procesu kontinuity/diskontinuity udržování moci objektem i produktem železného zákona oligarchie – elity jsou liškolev a zároveň lakmusový papírek kvalitní didaktiky, nejen dějepisu.

Poněkud provokativně by se dalo říci, že míra důrazu na elity ve vzdělávacím kurikulu je nepřímo úměrná úrovni demokracie v dané zemi. Čím více prostoru je věnováno budování loajality vůči stávajícímu establishmentu, tím méně to svědčí o otevřenosti dané společnosti. Naopak absence tématu elit ve vzdělávacím kurikulu by nejspíše svědčila o rozpadu společenského uspořádání vůbec.

S tímto východiskem se zde pokouším pracovat s důrazem na to, že koncept elit neskýtá pouze možnost výuky témat spjatých s politickou mocí či ekonomickým vlivem. Při tvůrčím uchopení, tedy adekvátní didaktické transformaci, nabízí koncept elit i na úrovni základní školy možnost tematizovat řadu dalších otázek a cílů školního dějepisného vzdělávání. Tím mám na mysli mj. analýzu současných mediálních popularizačních formátů, tázání po věrohodnosti primárních narativních pramenů, meze christianizace ve středověku či otázku genderové dynamiky v minulosti. Uvedenou tezi se pro větší názornost pokusím doložit konkrétním příkladem didaktického zpracování tradičního tématu z epochy „českého středověku" v návaznosti na současné debaty o revizi vzdělávacího kurikula pro ZŠ v České republice.

Lze říci, že téma společenských elit výuce dějin od počátků školní výuky dějepisu dominovalo. Zdůrazňování legitimity vládnoucích osob a aktuálního statu quo mělo za cíl udržovat loajalitu poddaných či později ovládaných skupin obyvatel, ať už je budeme s ohledem k dobovým diskurzům vymezovat kupříkladu jako „dělnictvo, rolnictvo a inteligenci", či se uchýlíme k vymezování sociologickou analýzou inspirovaných strategických a funkčních elit.[4]

3 Ponechávám zde stranou definici pojmu a otázku jeho „tekutosti". Více k tomu v koncepčním přehledu in: HUDEK, Adam – ŠOLTÉS, Peter – VÖRÖS, László: Úvod. In: HUDEK Adam – ŠOLTÉS Peter a kol.: *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava 2019, s. 9–31.

4 HUDEK, Adam – ŠOLTÉS, Peter – VÖRÖS, László: Úvod. In: HUDEK Adam – ŠOLTÉS Peter a kol.: *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava 2019, s. 9nn.

V případě panovníků šlo tradičně i o adoraci, což v českém, ale v podobné míře i ve slovenském kontextu dokládají témata žákovských a závěrečných prací, jak je nalézáme na stránkách ročenek vzdělávacích ústavů éry dualistické habsburské monarchie či období první republiky. Tytéž motivy posléze pružně přešly v adoraci osob prezidentů, případně předních politických a posléze stranických funkcionářů,[5] transformované v nově ideologizovaných floskulích je pak opětovně nacházíme ve vzdělávacích materiálech obou diktatur (či chcete-li totalit).[6] Tyto formy didaktických rituálů od „panovníků prvních státních útvarů na našem území" až po „našeho prvního dělnického prezidenta" a jeho následovníky, spolustraníky a další funkcionáře vládly hodinám dějepisu, ať již bylo dominantní skupinou ovládaných obyvatelstvo „zemí na říšské radě zastoupených", jehož úkolem bylo znát „dějiny naší říše",[7] či socialistický „lid", jehož úkolem bylo rozeznat třídní nepřátele, uznávat vedoucí úlohu strany a vlády a dějiny vnímat jako příběh revolučních bojů za sociální spravedlnost, a to doslova od pravěku k dnešku. Citovat řady těchto učebních pomůcek sepisovaných obvykle pro obhajobu stávajícího statu quo není účelem této stati. Podstatné je, že koncept elit – jakkoli proměnlivý – není v didaktice dějepisu nikterak nový. Naopak nové, teprve od devadesátých let 20. století se vynořující pojetí didaktiky dějepisu směřuje k odklonu od dominance politických dějin a memorování řad vládců, ať už pocházeli z panovnických rodů, doškových chaloupek, či dělnického prostředí. Svůj prostor dnes běžně ve výuce, a to i na základě tradičních výkladových učebnicových řad, mají dějiny kultury, techniky, každodennosti či proměny krajiny v důsledku lidské činnosti.

Po roce 1990, s odklonem od rigidního dohledu státní moci na ideologickou čistotu školní výuky, se však tento tradiční, avšak diktaturami 20. století zprofanovaný koncept budování loajality prostřednictvím autoritativního obrazu

5 HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel – KESSLER, Vojtěch – MICHELA, Miroslav (eds.): *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu.* Praha 2018.

6 Viz i reprezentace komunistických elit v muzeologii: ARNDT Tereza – MELICHAR Bohumil – PÝCHA Čeněk a kol.: *13 objektů z (ne)šťastného muzea.* Praha 2022. K problematičnosti pojmů diktatura a totalitarismus více BUBEN, Radek – PULLMANN, Michal – SPURNÝ, Matěj – RŮŽIČKA, Jiří: Diktatura a autoritářské režimy, in: STORCHOVÁ Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*, Praha 2014, s. 281–307. K úskalím terminologie též BUBEN, Radek – ŠTEFEK, Martin, Konceptuální labyrinty. Kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát jsi revizionistou? *Soudobé dějiny*, 2021, roč. 28, č. 2, s. 353–389.

7 PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím na říšské radě zastoupených.* Praha 2011 (1. vyd 1914). Jak známo, tato učebnice s dílčím konjunkturálním doplněním vyšla znovu roku 1920 jako Dějiny československé. BENEŠ Zdeněk: Mezi pragmatikou a konceptualizací (Dějiny československé Josefa Pekaře jako historický text). In: *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací přátel a žáků věnovaných profesoru Josefu Petráňovi*. Praha 2004, s. 159–176.

minulosti ve školním dějepisu nejevil jako produktivní. To v praxi neznamenalo, že by z výuky zmizel tradiční narativ, zejména pak „národní příběh". S rozmlžením či doslova rozkladem zdánlivě samozřejmých motivů (kupříkladu tradované, v českých a slovenských učebnicích do 80. let 20. století replikované ideje česko-slovenské vzájemnosti) se však i příběh o sociálním, technologickém a vzdělanostním pokroku jevil stále problematičtější. Pokusů o to proměnit výuku dějepisu bylo nemálo, na vlastní praxi však měly až donedávna poměrně malý vliv, ať již na úrovni ZŠ, či na půdě tzv. prestižních gymnázií. Přesto k dílčím změnám ve školní praxi došlo. Kromě větší pozornosti věnované výuce soudobých dějin je již dnes mnohem více kladen důraz na schopnost diskuse o manipulativních způsobech zneužívání obrazů minulosti.[8] Je zarážející, že navzdory těmto posunům ve veřejném prostoru nadále přežívá představa školního dějepisu jako autoritativně vykládaného „příběhu".[9]

Není ovšem divu. Vždyť navzdory všem pokusům o rekonceptualizaci školního dějepisu jsou pro mnohé vyučující na ZŠ dodnes základní výukovou, ale mnohdy i studijní příručkou knihy typu „Panovníci českých zemí", budující kontinuitu pomazaných hlav doslova od Sáma po Havla, Mečiara či Klause.[10] Jejich autoři, namnoze experti s nevšedním darem pro popularizaci, sepisující v dobré víře mládeži přístupné (či méně přístupné) medailony „velkých mužů" (a občas naštěstí i žen), obvykle vycházeli z tradiční představy, že o elitách, o těch, „kdož nám vládli", se zkrátka ve školním dějepisu učit má, ba musí. Přísně vzato to nikdo nikdy nezpochybňoval. Otázka pro současnou didaktiku však zní – JAK o těchto elitách učit? Cílem výuky jistě nemají být ideologické odsudky či naopak adorace přicházejících a odcházejících elit, ať už aristokratických, stranických, či intelektuálních. Klíčová otázka tedy zní, jaké dovednosti si (kromě obeznamování se základní faktografií) může žák při tematizaci elit v dějepisné výuce osvojovat. Samozřejmá loajalita vůči panujícímu statu quo to v případě kýženého, kurikulárními dokumenty očekávaného „demokraticky uvažujícího občana" jistě být nemá. Co tedy?

Replikovat životopisná data, počet manželek, dětí či vydaných nařízení ve znalostních testech (či nedejbože prezentování těchto znalostí z hlavy u tabule před celou třídou při tradičním „zkoušení") – to vše se tváří v tvář zásadní proměně dostupnosti relevantních informačních zdrojů jak mnoha vyučujícím,

8 BENEŠ, Zdeněk: České učebnice dějepisu po roce 1989. In: *Česko-slovenská ročenka* 2003. Brno 2003, s. 281–288.

9 Srov. např. úroveň diskuse a reakcí na pořad populárního youtubera Karla Kováře z roku 2019: *Kovy řeší dějiny*, online in: https://www.ceskatelevize.cz/porady/12231562980-kovy-resi-dejiny/ (12. 7. 2024).

10 ČORNEJ, Petr: *Panovníci českých zemí*. Praha 1992.

tak i žákům a studentům jeví stále méně smysluplné. Jistě to neznamená, že by si mladý člověk neměl z výuky odnášet znalosti. Tyto znalosti však mají být funkční. A přiznejme si – vyjmenovávání řady jmen Přemyslovců, Arpádovců, Piastovců či Kapetovců, podobně jako jmen manželek Karla IV., předsedů vlád, prezidentů či tajemníků ÚV KSČ dle pořadí bez jakéhokoli dalšího kontextu zkrátka smysl nedává. Krátkodobou paměť lze nesporně trénovat podstatně kreativnějšími způsoby, což velmi dobře chápe už dítě na základní škole. Není proto divu, že se výkladová, transmisivní forma výuky, předávající hotová „data“ a „fakta“, ale i tradiční repetitivní ataky na krátkodobou paměť v podobě písemek, pětiminutovek či ústního zkoušení setkávají u mladých lidí se stále větší apatií. Pro vyučující dějepisu to znamená nutnost hledat adekvátně inovativní formy výuky. Ta ale nemusí nutně znamenat rezignaci na notoricky známá témata, problematiku politických, ekonomických či kulturních elit nevyjímaje. Otázka však zní, jakou roli mají tato témata ve výuce hrát, jakou mají plnit funkci z hlediska vzdělávacích cílů. Dnes tyto cíle vedle jednotlivých vzdělávacích oblastí definujeme také na úrovni tzv. klíčových kompetencí a průřezových témat.[11]. Nalezení odpovědi na výše vytyčený problém se bohužel nemusí jevit tak samozřejmé, jak by se na první pohled mohlo zdát.

Ale neděsme se, vždyť kritika adresovaná dominanci politických dějin v historiografii je notoricky, již dobře jedno a půl století známé téma. Vůči převaze politických dějin v dějepisectví se v závěru 19. století vymezovala jak rodící se kunsthistorie, spojovaná ve střední Evropě se jmény Jacoba Burckhardta, Franze Wickhoffa či Maxe Dvořáka, tak nedlouho poté i průkopníci školy Annales, požadující v duchu propagátora syntetizujícího pojetí historiografie Henriho Berra začlenění geografických, sociálních či ekonomických aspektů do „historiografické operace“.[12] Ačkoli v akademickém prostředí je toto konstatování naprosto banální a v zásadě samozřejmé, ve veřejném prostoru se o školním dějepisu nadále hovoří v pojmech, jako je „národní příběh“, „znalost tradice“ či „nutnost vyučovat fakta“. Koncept elit je ve veřejné debatě pokládán za důležitou součást výuky dějepisu. Jádrem této kolektivně sdílené představy je předpoklad, že cílem školní výuky dějepisu na ZŠ a SŠ je znalost „významných osob a událostí“. Ve veřejné diskusi však příznačně absentuje jakákoli teoretická reflexe, tázání po tekutosti samotného pojmu, nemluvě o dynamice proměny elit

11 Více in: https://prohlednout.rvp.cz/zakladni-vzdelavani/klicove-kompetence (12. 7. 2024); https://prohlednout.rvp.cz/zakladni-vzdelavani/prurezova-temata (12. 7. 2024).

12 Historiografickou operaci coby základ historického řemesla včetně úskalí transformace pramenných stop do formy textové reflexe obrazu minulého podrobně rozebral CERTEAU, Michel de: *Psaní dějin*. Brno 2011, s. 61–116; k tvorbě textové reprezentace minulého jako „v mnoha ohledech podivné fáze historiografické operace“ Tamtéž, zejména s. 96n.

v kontraelity a naopak, tedy procesu obvykle spojovaném s představou dějinných zlomů. Znalost těchto „zlomů“ (v českém kontextu jde například o notorické „osudové osmičky“)[13] jsou u laické i převážné části pedagogické veřejnosti pokládány za stejně samozřejmou a „nutnou“ součást obsahu školního dějepisu jako ony měnící se elity. Z výše uvedeného však plyne, že porozumění prvnímu konceptu je pro vyučující nutnou podmínkou ke schopnosti zprostředkovat ony „zlomy“. Jak ale dobře odhaluje i výše citovaný a mimořádně zdařilý metodologický úvod ke kolektivní monografii o slovenských elitách a kontraelitách v 19.–20. století, práce s dynamikou konceptu elit předpokládá u vyučujících i konkrétní noetické východisko, především schopnost neztotožňovat elity pouze s momentálně dominantním establishmentem.

* * *

Výše zmíněné glosy tedy neznamenají, že by dynamicky uchopovaný koncept elit, respektive kontraelit, nebyl v oblasti současné didaktiky dějepisu využitelný. Abychom však mohli nastínit jeho možnou produktivitu, je zde třeba zopakovat několik základních tezí současné didaktiky dějepisu. Jejich neznalost, respektive výše nastíněná, ve veřejném prostoru přetrvávající představa podoby školního dějepisu, bohužel vede k řadě nedorozumění, což aktuálně zažíváme v ČR v souvislosti s navrhovanou reformou Rámcových vzdělávacích programů.[14]

Základní východiska současné didaktiky dějepisu jsou zhruba následující:

– v posledních dvaceti letech došlo z podstatné proměně způsobu šíření informací ve veřejném prostoru. V důsledku toho si škola, respektive vyučující nemůže činit nárok na to být pro mladé lidi ústředním zdrojem informací o okolním světě. To se týká primárně tzv. „naukových“ předmětů, tedy těch, které tradičně končí na -PIS. Přírodopis, zeměpis, dějepis;

– školní dějepis nemá být POUZE předáváním hotové informace. Výuka se má soustředit na schopnost žáků vyhodnocovat různorodé typy zdrojů, na jejich posuzování, třídění a aktivní vytváření argumentačně podloženého obrazu minulého na základě různorodých dat;

– mění se též důraz na výsledky výuky. Ověřování výsledků výuky nemá spočívat pouze ve zkoumání/testování, zda žák umí replikovat faktografii

13 ČORNEJ, Petr a kol.: *Osudové osmičky. Přelomové roky v českých dějinách*, Praha 1999.

14 DUCHÁČEK, Milan – PINKAS, Jaroslav – PRCHAL PAVLÍČKOVÁ, Radka – NAJBERT, Jaroslav: Proč se bát dějepisu v revizi Rámcových vzdělávacích programů? *Médium.cz*, 14. 5. 2024, online in: https://medium.seznam.cz/clanek/milan-duchacek-proc-se-bat-dejepisu-v-revizi-ramcovych-vzdelavacich-programu-62836 (12. 7. 2024).

z učebnice, z výkladu vyučujících či odjinud. Je třeba se soustředit NEJEN na faktografii, ale i na zmíněnou schopnost práce s různorodými zdroji, ať už jde o informace z tradiční výkladové učebnice, z primárních pramenů, tištěné publicistiky, audiovizuálních médií či z digitálního obsahu.

To ovšem znamená zásadní proměnu toho, CO a JAK se ve školním dějepisu vyučuje – a také hodnotí. Dovolím si zopakovat, že výše shrnutá proměna optiky rozhodně neznamená vymizení faktografie ze školních hodin či rezignaci na výuku znalostí, což bývá oblíbeným tématem veřejné morální paniky. Zároveň je třeba zdůraznit, že jen člověk vskutku neznalý věci používá argument, že „fakta" si přece dnes každý může snadno vyhledat na webu. Přetrvávající vysoká frekvence tohoto argumentu ve veřejném prostoru bohužel dokládá, že převažující zkušenost předávání hotové informace prostřednictvím výkladového textu v učebnici, dominující ve výuce dějepisu přinejmenším do 90. let 20. století (a na mnoha vzdělávacích institucích dodnes), vede k neschopnosti porozumět tomu, jak se „historická fakta" vlastně rodí.[15]

Cílem proměny výuky dějepisu odpovídající současným didaktickým konceptům, ať již jde o německé Historisches Denken[16] či anglosaské Historical Thinking,[17] naopak je, aby byl mladý člověk schopen s informacemi pracovat, operovat s nimi, diskutovat ve školním kolektivu o jejich relevanci – a díky tomu si nejen lépe zapamatovat základní „data", ale být i připraven na to si k nim dohledávat nové informace v solidních zdrojích. To jest, že je žák kupříkladu schopen vybírat si kriticky denní tisk, popularizační publicistiku či naučnou četbu – a z nich získávat nové poznatky. To se stalo v nedávné době v ČR nejen východiskem projektu digitální aplikace HistoryLab,[18] projektu Dějepis+, jehož cílem byla kultivace epistemického přesvědčení coby podmínky proměny di-

15 Více k aktuálním oborovým konceptům opět STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014. K tomu též polemicky DUCHÁČEK, Milan: Bída tuzemské historické vědy čili ohlédnutí za obraty. Nad knihou Lucie Storchové a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě. In: *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 2016, roč. 56, č. 1, s. 197–207.

16 BORRIES, Bodo von: *Historisch denken lernen. Welterschließung statt Epochenüberblick. Geschichte als Unterrichtsfach und Bildungsaufgabe.* Opladen 2008.

17 SEIXAS Peter – Tom MORTON, Tom: *The Big Six. Historical Thinking Concepts.* Toronto 2012. Též WINEBURG Samuel: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Charting the Future of Teaching the Past.* Philadelphia 2001; LEE, Peter: Historical Literacy. Theory and Research, In: *History Education Research Journal*, 2005, roč. 5, č. 1, s. 29–40.

18 ČINÁTL Kamil a kol.: *Metodika HistoryLabu.* Praha 2021, online in: https://lms.historylab.cz/pdf/metodika-historylabu.pdf (12. 7. 2024).

daktických metod ve výuce,[19] ale celkově pokusu o směřování výuky školního dějepisu směrem k tzv. historické gramotnosti.[20]

Jak je ale dobře známo každému, kdo vyučuje na univerzitních fakultách, studenti přicházející ze středních škol, kde je provozována výuka dějepisu transmisivní, výkladovou formou, bohužel popsanými dovednostmi nedisponují. A to navzdory či spíše kvůli mnohde přetrvávajícímu důrazu na vysokou míru faktografie. Tradiční formy frontálního výkladu a jednostranná transmise „vědomostí" vykazují zkrátka čím dál menší efektivitu.

Těžko se pak divit, že si kandidáti i kandidátky učitelství při studiu oboru neumějí vybrat, co by měli číst – a když už čtou, neumějí s odborným textem pracovat. Mnohdy dokonce nezvládají odlišit beletrii, popularizační publicistiku a odbornou historiografickou produkci. S kritickou analýzou beletristického zobrazování minulého (např. v historizující prozaické fikci, ať již jde o *Tři mušketýry*, Kyšův *Sudetenland* či Ecovo *Jméno růže*) se i gymnazisté setkávají sporadicky, s četbou popularizační historiografie či publicistiky stejně tak, s odbornými spisy zcela výjimečně, spíše vůbec. Nejen při dalším studiu, ale obecně i v datovém simulakru současnosti se pak orientují s obtížemi. I to je bohužel jedna z příčin malé účinnosti tzv. „boje proti dezinformacím".

Neznám osobně jiné řešení, než tuto dovednost zkrátka začít systematicky a závazně kultivovat už od základní školy – a na totéž klást důraz i při vysokoškolské přípravě budoucích vyučujících dějepisu. To jest učit žáky a studenty číst, ať už text, obraz, film, fikční obrazy minulosti v beletrii, kinematografii či v PC hrách, či třeba horizont krajiny. K tomu však na ZŠ bohužel těžko poslouží četba Boženy Němcové či Terézie Vansové či jiných dobových textů, jejichž jazyk představuje pro žáky ZŠ nemalou bariéru. Mnohem spíše je vhodné začít s komiksy, blogy, podcasty, publicistikou či pasážemi ze seriálů a dnes tak oblíbených (avšak noeticky matoucích) dokudramat.

Pro lepší představu: typickou „digitální" dovedností, kterou by měla kultivovat již základní škola, je schopnost ověřit si, zda heslo na Wikipedii či jiném portálu čerpá z věrohodných zdrojů. A teprve poté, co je mladý člověk schopen všimnout si, zda je článek vůbec ozdrojovaný či zda uvedené zdroje neodkazují na podezřelé či neexistující stránky, pak s digitálním obsahem začít pracovat jako s relevantním. Je obdivuhodné a zároveň odstrašující, víme-li, že značné procento dospělé populace tuto základní dovednost neovládá. Se stejnou výhradou úředníků MŠMT ČR se setkala i skupina tvůrců návrhu revize RVP ZV:

---

19 RIPKA Vojtěch – SÝKOROVÁ, Pavla: Epistemická přesvědčení v dějepise. In: *Historie – otázky – problémy* 2023, roč. 15, č. 2, s. 55–72.

20 Dějepis+, Historická gramotnost – cíl historického vzdělávání pro 21. století, online in: https://osf.io/fmdt7 (12. 7. 2024), s. 1.

„Jak to chcete učit, když to neovládají sami učitelé?“ Inu, což – od píky, jak jinak.

Výše popsané proměny školního klimatu s sebou samozřejmě přinášejí zvýšené nároky jak na přípravu budoucích vyučujících dějepisu na fakultách, tak na práci učitelů v terénu. Plyne z toho i pro naše téma zásadní věc. Chceme-li ve škole pracovat s tradičními tématy, k nimž náleží i tematika elit, je třeba vyučovanou „látku“ adekvátně didaktizovat. Tedy nikoli „odvykládat“ od tabule či na základě četby výkladové učebnice předat do „zápisu v sešitu“, nýbrž opatřit žákům předkládané studijní materiály takovým didaktickým aparátem, aby se v hodině nereplikoval hotový obsah, nýbrž aby byl analyzován konkrétní problém.

Příběh zprostředkovávající modelový problém musí mít zároveň didaktický potenciál. To znamená, že musí skýtat nějaký paradox vzbuzující tázání – samozřejmě na úrovni přiměřené psychosomatickému vývoji cílové skupiny žáků. Zároveň by měl naplňovat výstupy definované ve vzdělávacím kurikulu. To zní složitě a abstraktně, laik, ale nezřídka i pedagog či expert v oboru si pod těmito formulacemi mnohdy neumí nic představit. I proto je pro nemalou část současných vyučujících dějepisu přijatelnější stávající Rámcový vzdělávací program, ve kterém je uváděn konkrétní výčet témat, obsah výuky, tedy „učivo“, zatímco revidované RVP zaměřené na výsledky vyučovacího procesu, je pro mnohé nesrozumitelné.

Pro demonstraci uvedených abstraktních nároků na konkrétním příkladu didaktické transformace tradičního tématu elit zde pro větší názornost budu vycházet jak ze staršího znění Rámcového vzdělávacího programu pro ZŠ, tak i z aktuálního návrhu jejich revize.

Starší (a dosud platné) RVP ZV[21] definuje mj. tyto výstupy (zaměřené na témata, která má žák „popsat“, „vymezit“ či „objasnit“, tedy „znát“):

D-9-4-01 *popíše* podstatnou změnu evropské situace, která nastala v důsledku příchodu nových etnik, christianizace a vzniku států
D-9-4-03 *objasní* situaci Velkomoravské říše a vnitřní vývoj českého státu a postavení těchto státních útvarů v evropských souvislostech
D-9-4-04 *vymezí* úlohu křesťanství a víry v životě středověkého člověka, konflikty mezi světskou a církevní mocí, vztah křesťanství ke kacířství a jiným věroukám

Návrh revize RVP ZV pro oblast Člověk a společnost/dějepis[22] pak obsahuje tyto výstupy (zaměřené na popis činnosti, kterou má žák na základě výuky zvládnout):

21 Online mj. in: https://digifolio.rvp.cz/view/view.php?id=10612 (12. 7. 2024).
22 Online in: https://prohlednout.rvp.cz/zakladni-vzdelavani/vzdelavaci-oblasti/cas (12. 7. 2024).

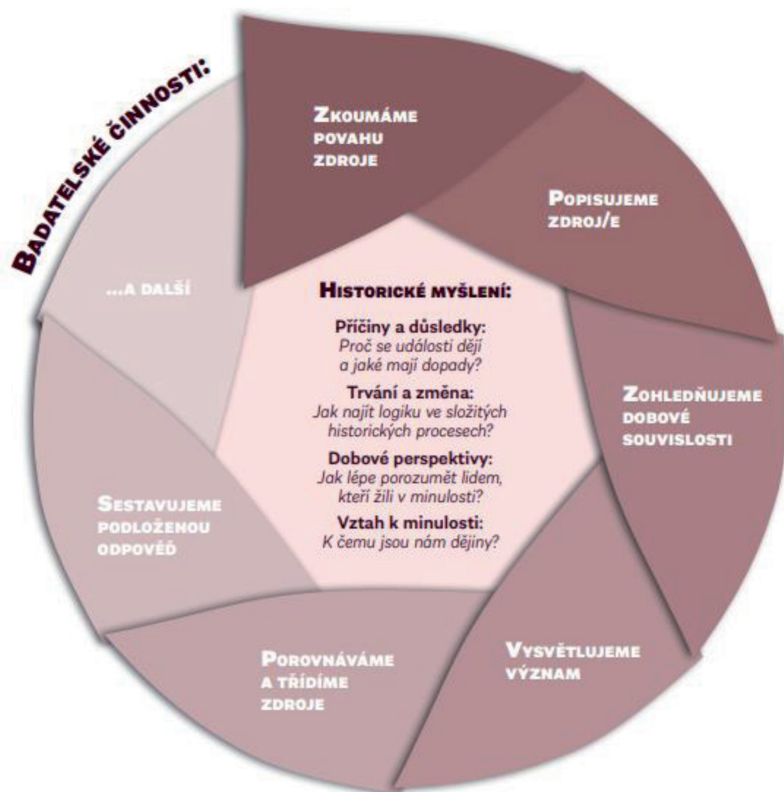

CAS-DEJ-001-ZV9-005 *doloží* klady a zápory setkávání tří kulturních okruhů monoteismu, procesů christianizace, islamizace a sekularizace na příkladech z dějin a z pohledu různých skupin a osob
CAS-DEJ-001-ZV9-010 *vysvětlí* rozdíl mezi zobrazováním minulosti v dějepisectví, ve filmu, v literatuře a v nových médiích včetně umělé inteligence
CAS-DEJ-001-ZV9-011 *posoudí* důvěryhodnost zdrojů z různých dějinných epoch; rozliší zejména, jak se v zobrazení minulosti odrážejí dobové hodnoty a přesvědčení autorů
CAS-DEJ-001-ZV9-012 *určí*, v čem se mění a v čem zůstávají stejné role mužů a žen v dějinách; využívá k tomu také příklady lidí, kteří se odlišovali od dobových společenských norem

V již etablované české verzi konceptu historického myšlení a budování historické gramotnosti, kombinující německou a kanadskou inspiraci, pak tento proces „badatelské výuky“ (*inquiry learning /problem based education*) lze znázornit takto:

Zdroj: https://dejepisplus.npi.cz/wp-content/uploads/2023/11/teorie-projektu-d.pdf

Ukažme si zde pro ilustraci slíbený příklad, jakým způsobem lze na základě tradičního motivu a příběhu s tematikou vládnoucích elit formulovat „badatelskou otázku" a vybírat obsah a podklady pro výuku na základní škole tak, abychom s konceptem elit pracovali tvůrčím způsobem. Zároveň je zde možno demonstrovat, že na jednom tématu lze v rámci dvou vyučovacích hodin či v blokové výuce 2 × 45 minut naplnit (přinejmenším zčásti) všechny výše uvedené očekávané výstupy učení (OVU), a to jak ty uvedené v „obsahovém", aktuálně platném RVP ZV, tak zejména ty obsažené v „kompetenčně orientovaném" návrhu revize RVP.

* * *

Vybral jsem si k ilustraci problému velmi tradiční téma – Oldřich a Božena. Tento motiv pak spojuji s několikerým tázáním:
– jak se dnes příběh o Oldřichovi a Boženě vypráví dětem? A co na to děti?
– do jaké míry bylo v raném středověku ve středoevropském prostoru přijatelné mnohoženství a únos potenciálních partnerek?
– mohl získat ve středověku vládu i levoboček?
– z jakých zdrojů vůbec o příběhu Oldřicha a Boženy víme? A dá se jim důvěřovat?

Předložený didaktický materiál předpokládá časovou dotaci 2 × 45 minut. Ideální je k tomu bloková výuka dvou navazujících hodin, včetně možné přestávky dle tradičního rozvrhu. Materiál je určený cca pro 7. ročník ZŠ a odpovídající třídy víceletých gymnázií. Předpokládá formu skupinové výuky a vzájemné spolupráce žákovských skupin po cca 3–5 osobách. Ve třídě o 25 žácích/žákyních rozdělených do 5–6 skupin děti nejprve za asistence vyučující/ho zhlédnou a posléze rozeberou příslušné audiovizuální zdroje. Před každou z obou ukázek jsou žáci upozorněni, kam směřuje zadání a čeho si mohou v ukázkách všímat. Role vyučující/ho zde netkví pouze v expertní znalosti problému, ale především v roli průvodců či průvodkyní napomáhajících jednotlivým skupinám či žákům klást si adekvátní otázky a všímat si podstatných detailů. Na rozdíl od tzv. „samostatné práce" je zde role pedagoga jako rádce, moderátora a partnera v dialogu na cestě jednotlivých žáků k dosahování očekávaných výsledků klíčová a nezastupitelná.[23] Zároveň se zde vyučujícím nabízí prostor k individualizaci přístupu vůči jednotlivým skupinám i žákům.

23 HMELO-SILVER, Cindy E. – GOLAN DUNCAN, Ravit – CHINN, Clark A.: Scaffolding and Achievement in Problem-Based and Inquiry Learning: A Response to Kirschner, Sweller, and Clark (2006). *Educational Psychologist*, 2007, roč. 42, č. 2, s. 99–107.

Nevadí přitom, že žáci v případě druhé, kognitivně i znalostně náročnější ukázky nebudou všemu rozumět (mohou si povšimnout, že např. na úvodním „screenshotu“ nerozumějí slovu „medievistických“). Cílem výuky je i postřehnout rozdíl v podávání informací od odborníků a podněcovat odvahu žáků pojmenovat, kde a čemu nerozumějí, a odvahu či ochotu položit otázku. Nejasnosti a neznámé pojmy umí/může vyučující osvětlit – je průvodcem, ne rozdavačem „černých puntíků“…

Posléze žáci po skupinách představují ostatním své návrhy a závěry (skupina na cca 3–5 minut). Vyučující moderuje příspěvky a případnou diskusi. Nevadí, že se některé otázky, závěry či výhrady u různých skupin při prezentaci/diskusi opakují. V případě nutnosti lze část debaty přesunout do následující hodiny, na souhrnnou individuální reflexi by mělo stačit 20–25 minut).

V druhé hodině pak vyslechnuté výsledky jednotlivých skupin využívají žáci k individuálnímu rozboru svých závěrů. Pracují jednotlivě, ovšem i nadále v dialogu s ostatními ve skupině (práce s chybou, vzájemná konzultace, individuálně dopomoc vyučujících). Vyplňují hodnotící formulář, včetně reflexe svých a skupinových úspěchů a nedostatků a hodnocení celé aktivity. Výsledek odevzdávají vyučující/mu a posléze jej s hodnocením dostávají zpět k založení do portfolia.

Podklady k hodnocení tak vyučující získává přímo během výuky, přičemž z výsledného materiálu může rozlišit individuální úspěchy a nedostatky a volit variabilní, avšak na dovednosti jednotlivce zaměřené hodnocení. Naopak žáci mají výsledky svého učení nadále k dispozici, a mohou tak sledovat, co se jim dařilo a v čem by se naopak chtěli či měli zlepšit.

Výsledkem by zde měla být nejen dvojhodinovka naplněná rozborem dvou velmi různorodých mediálních formátů a následnou diskusí, ale i vyplněný reflexivní formulář, ke kterému se žáci mohou ve svém portfoliu vracet a nacházet tam jak shrnuté poznatky o minulosti (český raný středověk, tři výstupy dle „tradičního“ obsahového RVP), tak i dovednosti související s pozorností vůči různorodým mediálním formátům a v nich obsažených technikách předávání informací, případně i odhalování informací problematických či chybných. A v neposlední řadě by na základě své sebereflexe, ale i sumativního a formativního hodnocení od vyučující/ho měli nalézt i dovednosti, ve kterých by se měli/chtěli zlepšit. Vyučující by zde měli být s to nejen seznat, že na takovéto aktivitě lze „odučit“ tradiční, notoricky známé téma, ale i případné návštěvě České školní inspekce názorně ukázat, že si z takto uchopené výuky dle cílů aktuální revize RVP ZV může třída odnést mnohem víc než jen poznatek o tom, že kníže Oldřich „rád lovil“ a díky únosu Boženy měl „rod Přemyslovců konečně mužského dědice“. Nemluvě o tom, že hodnocení (případně i známku,

může jich být i více) mohou žáci získat přímo během výuky, na základě své aktivity při skupinové práci, za účast v debatě i za úroveň vyplnění reflektivního formuláře – a to vše přímo v hodině. Pozitivní hodnocení zde lze v rámci práce s chybou získat i za to, že žák dokáže pojmenovat, co neví, čemu nerozumí, případně co mu nejde. Jejich schopnosti se tedy neprojeví pouze v „opakovacím“ znalostním testu za týden či ve čtvrtletí.

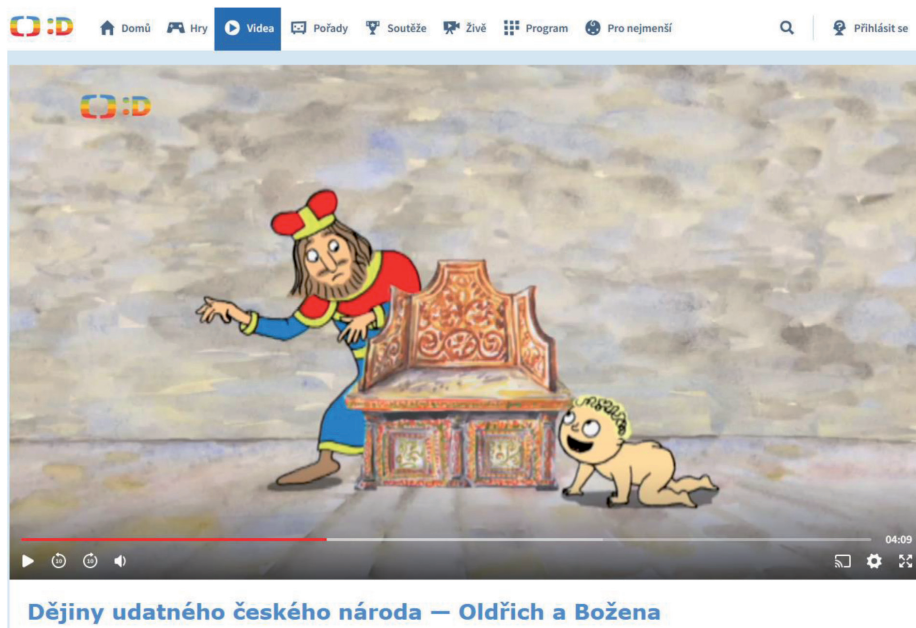
Případným hospitujícím kolegům, vedení školy, inspektorům z ČŠI či kandidátům učitelství na praxi lze takto názorně doložit, že v dějepisu se žáci mohou naučit mnohem víc, než si jen zapamatovat jména a nějaká ta „fakta“ o životě někdejších „elit“. Tedy včetně onoho veřejně proskribovaného „výstupu“ revidovaného RVP ZV, zaměřeného na problematiku „genderu“. A to vše by mělo být cílem současné kvalitní výuky dějepisu.

* * *

Co nám zatajil český lev? **Jméno** /vlastní:-)/________________________

První hodina (45 min) – Skupinová analýza dvou populárně naučných pořadů

Ukázka 1 (4 min): https://decko.ceskatelevize.cz/video/e208552116230017

Co si naše skupina odnáší z ukázky ze seriálu Dějiny udatného českého národa, díl Oldřich a Božena? (K prezentaci ostatním):

Poznatek (může být i víc): – –	**Hodnocení vyučující/ho:**
Nejasnost/otázka (může být i víc): – –	
Kritika/výhrady (může být i víc): – –	

Ukázka 2 (cca 3 min):

Kníže Oldřich a jeho selská žena Božena

Přidat do oblíbených

Kníže Oldřich nastoupil na trůn po velké krizi českého státu na počátku 11. století. Všeobecně známá je i pověst o tom, že si vzal za ženu obyčejnou dívku a že s ní zplodil syna Břetislava, který se stal jeho nástupcem. Co na to historikové?

Z pořadu: Historie.cs > Přehrát pasáž

Témata: Středověk - české dějiny

Vhodné pro stupeň: 2. stupeň ZŠ Střední škola

(https://edu.ceskatelevize.cz/video/13196-knize-oldrich-a-jeho-selska-zena-bozena; **ukázka: 20:52–23:35**)

Na základě pozorného rozboru „screenshotu“ z pořadu Historie.cs si nejprve ujasněme:

a) Z kterého **zdroje** ukázka pochází?

b) **Kdo** zde **hovoří o minulosti**?

c) **Proč** bych jim měl/a (případně neměl/a) **důvěřovat?**
(odpovědi si můžete zpětně doplnit i z promluv a z titulků následující ukázky):

Zdroj:	Kdo zde hovoří?	Důvěryhodnost: + –

Na základě zhlédnutí krátké ukázky z pořadu Historie.cs se pokuste zodpovědět následující otázky:

Od kterého **kronikáře** máme dochovanou **původní verzi příběhu** o Oldřichovi a Boženě?	**Proč** můžeme Boženu **pokládat za skutečnou osobu**?	**Hodnocení vyučující/ho:**

* * *

Druhá hodina – reflexe zhlédnutých ukázek a společné diskuse z předchozí hodiny.

Odpověď na „badatelskou" otázku: Co nám zatajil český lev? (Závěry z diskuse):

Jaké **dva** nové poznatky o tom, **jakým způsobem poznáváme svět středověku**, si odnáším z výuky?

	Hodnocení vyučující/ho:

Jaká **otázka** vás na základě těchto poznatků napadá **na příště** (může jich být i víc)?

	Hodnocení vyučující/ho:

Které **nové dovednosti** jsem se naučil/a **při rozboru obou ukázek ze seriálů** (uveďte alespoň jednu)?

	Hodnocení:

Co bych naopak **chtěl/a příště zlepšit** (rozumějte: nedařilo se – chtěl/a bych vědět líp, jak na to – něco mi chybělo…;příklad: diskuse ve skupině, vyhledávání klíčových myšlenek, soustředěná četba, SWOT analýza /+ - ? !/, formulování tezí do vět, kvalita ukázek, podpora ze strany vyučující/ho aj.)

	Hodnocení:

Ohodnoťte přínos výukového bloku na škále 1–4 (vybarvěte bábovky; čím víc, tím lepší):

Slovní hodnocení od vyučující/ho:

POUŽITÉ ZDROJE

Literatura

ARNDT Tereza – MELICHAR Bohumil – PÝCHA Čeněk a kol.: *13 objektů z (ne)šťastného muzea.* Praha 2022.

BENEŠ, Zdeněk: České učebnice dějepisu po roce 1989. In: *Česko-slovenská ročenka 2003*. Brno 2003, s. 281–288.

BENEŠ Zdeněk: Mezi pragmatikou a konceptualizací (Dějiny československé Josefa Pekaře jako historický text). In: *Vlast a rodný kraj v díle historika. Sborník prací přátel a žáků věnovaných profesoru Josefu Petráňovi*. Praha 2004, s. 159–176.

BORRIES, Bodo von: *Historisch denken lernen. Welterschließung statt Epochenüberblick. Geschichte als Unterrichtsfach und Bildungsaufgabe.* Opladen 2008.

BUBEN, Radek – PULLMANN, Michal – SPURNÝ, Matěj – RŮŽIČKA, Jiří: Diktatura a autoritářské režimy, in: STORCHOVÁ Lucie a kol., *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014, s. 281–307.

BUBEN, Radek – ŠTEFEK, Martin, Konceptuální labyrinty. Kolik pojetí totalitarismu znáš, tolikrát jsi revizionistou? *Soudobé dějiny*, 2021, roč. 28, č. 2, s. 353–389.

CERTEAU, Michel de: *Psaní dějin*. Brno 2011.

ČINÁTL Kamil a kol.: *Metodika HistoryLabu.* Praha 2021, online in: https://lms.historylab.cz/pdf/metodika-historylabu.pdf (12. 7. 2024).

ČORNEJ, Petr: *Panovníci českých zemí*. Praha 1992.

ČORNEJ, Petr a kol.: *Osudové osmičky. Přelomové roky v českých dějinách.* Praha 1999.

Dějepis+, Historická gramotnost – cíl historického vzdělávání pro 21. století, online in: https://osf.io/fmdt7 (12. 7. 2024).

DUCHÁČEK, Milan: Bída tuzemské historické vědy čili ohlédnutí za obraty. Nad knihou Lucie Storchové a kol., Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě. In: *Acta Universitatis Carolinae. Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, 2016, roč. 56, č. 1, s. 197–207.

DUCHÁČEK Milan – PINKAS Jaroslav – PRCHAL PAVLÍČKOVÁ Radka – NAJBERT Jaroslav: Proč se bát dějepisu v revizi Rámcových vzdělávacích programů? *Médium.cz*, 14. 5. 2024, online in: https://medium.seznam.cz/clanek/milan-duchacek-proc-se-bat-dejepisu-v-revizi-ramcovych-vzdelavacich-programu-62836 (12. 7. 2024)

HMELO-SILVER, Cindy E. – GOLAN DUNCAN, Ravit – CHINN, Clark A.: Scaffolding and Achievement in Problem-Based and Inquiry Learning. A Response to Kirschner, Sweller, and Clark (2006). Educational Psychologist, 2007, roč. 42, č. 2, s. 99–107.

HUDEK Adam – ŠOLTÉS Peter a kol.: *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity*. Bratislava 2019.

HÁJKOVÁ, Dagmar – HORÁK, Pavel – KESSLER, Vojtěch – MICHELA, Miroslav (eds.): *Sláva republice! Oficiální svátky a oslavy v meziválečném Československu.* Praha 2018.

LEE, Peter: Historical Literacy. Theory and Research, In: *History Education Research Journal*, Vol. 5, 2005, No 1, p. 29–40.

PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke královstvím a zemím na říšské radě zastoupených.* Praha 2011 (1. vyd 1914).

RIPKA Vojtěch – SÝKOROVÁ, Pavla: Epistemická přesvědčení v dějepise. In: *Historie – otázky – problémy*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 55–72.

SEIXAS Peter – Tom MORTON, Tom: *The Big Six. Historical Thinking Concepts.* Toronto
2012.

STORCHOVÁ, Lucie a kol.: *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě.* Praha 2014.

WINEBURG Samuel: *Historical Thinking and Other Unnatural Acts. Charting the Future of*
Teaching the Past. Philadelphia 2001.

Webové stránky

Kovy řeší dějiny, online in: https://www.ceskatelevize.cz/porady/12231562980-kovy-resi-dejiny/ (12. 7. 2024)

Národní pedagogický institut, Metodický portál RVP.CZ, online in: https://rvp.cz/ (12. 7. 2024)

Národní pedagogický institut, Revize rámcových vzdělávacích programů, online in: https://prohlednout.rvp.cz/ (12. 7. 2024)

Národní pedagogický institut, Návrh revize vzdělávací oblasti Člověk a společnost (dějepis – výchova k občanství), in: https://prohlednout.rvp.cz/zakladni-vzdelavani/vzdelavaci-oblasti/cas/dej (12. 9. 2024).

Národní pedagogický institut, Kol. aut., *Hlavní směry Revize Rámcového vzdělávacího programu pro základní vzdělávání*, /s.d./, in: https://velke-revize-zv.rvp.cz/files/iii-hlavni-smery-revize-rvp-zv-po-vpr-final-230111.pdf (12. 9. 2024).

Na rozcestí:
Alternativy vývoje moderních dějin

Vol. 26/2 | 2024 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 113–117

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.6

Alternativní historie jako prostředek promýšlení reálných dějin (editorial)

JAROSLAV PAŽOUT

Zobrazování alternativních verzí dějin bylo dlouho doménou primárně krásné literatury či filmové a seriálové tvorby. Světového ohlasu se dostalo mj. antiutopickým dílům Aldouse Huxleyho *Konec civilizace* (1932) či George Orwella *1984* (1949), domýšlejícím do krajnosti manipulaci totalitních diktatur s lidskými jedinci a jejich vědomím. Ani česká a slovenská próza se tomuto motivu nevyhýbala a nevyhýbá. Velkou pozornost vzbudil v poslední době především román Aleny Mornštajnové *Listopád* (2021), vycházející ze základní premisy, že demokratické revoluce v Československu a dalších zemích sovětského bloku byly neúspěšné, komunistický režim přetrval, aktéři snahy o jeho svržení byli perzekvováni a zbytek společnosti (především dětí) vystaven důsledné ideologické masáži. Tato díla často obsahují prvky sci-fi či fantasy, především ve formě cestování časem, jako je tomu např. v románu Stephana Kinga *Dallas 63* (2011, české vydání 2012) a stejnojmenném seriálu natočeném podle této předlohy (2016, v původní verzi obojí pod názvem *11/22/63*). Hlavní hrdina se zde snaží zabránit atentátu na J. F. Kennedyho a tím podle svého (jak se později ukáže mylného) přesvědčení pozitivně ovlivnit další vývoj Spojených států amerických.

V historiografii dlouhodobě panovala skepse ke kladení otázek typu „co by bylo, kdyby“ jako něčemu nevědeckému až šarlatánskému, bez dalšího poznávacího významu.[1] Je přeci třeba vědeckými metodami zkoumat pouze to, co se

1 Britský historik a spisovatel Edward Palmer Thompson to dokonce v roce 1978 označil za „nehistorickou sračku“. THOMPSON, Edward Palmer: The Poverty of Theory or an Orrery

skutečně stalo. Jako nesmyslné se jevilo klást si spekulativní otázky, jak mohl vývoj probíhat jinak, když k tomu nedošlo, a nemáme tak k dispozici relativní prameny, jež bychom mohli podrobit standardní kritice (snad s výjimkou dobových plánů a úvah úřední i osobní provenience či pozdějších svědectví pamětníků o zvažovaných alternativách jejich jednání). Kritikům dávaly a dávají za pravdu i některé fantaskní představy o alternativním historickém vývoji, s nimiž se můžeme setkat ve veřejném prostoru. S alternativními dějinami byly a jsou navíc často zaměňovány spekulativní snahy odhalovat jakési „tajné dějiny", včetně údajných spiknutí různého druhu, jež měly stát za důležitými historickými událostmi.

Teprve v posledních dekádách se tento způsob historického přemýšlení rehabilituje. Velké pozornosti se mj. dočkal sborník redigovaný britským historikem skotského původu Niallem Campbellem Fergusonem z roku 1997,[2] který byl záhy přeložen i do češtiny.[3] Již samotná skutečnost, že tuto výzvu přijal respektovaný odborník působící na univerzitách v Oxfordu, Harwardu či Stanfordu, napomohla legitimizaci alternativních či kontrafaktuálních dějin, jak také bývá tento žánr označován.[4] Do češtiny byl přeložen i sborník esejí z alter-

of Errors. In: THOMPSON, Edward Palmer: *The Poverty of Theory and Other Essays*. London 1978, s. 108 (citováno dle FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám. Kontrafaktuální dějiny a didaktika dějepisu*. Praha 2024, s. 9).

2 FERGUSON, Niall (ed.): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York 1997.

3 FERGUSON, Niall a kol.: *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Praha 2001.

4 Termín „kontrafaktuální" podrobil kritice Miloš Havelka ve své recenzi na sborník *Co kdyby to dopadlo jinak?* Klade si zde otázku, proč překladatelé knihy *Virtuální dějiny* zavedli pro anglický termín „contrafactual" tento nic neoznačující český ekvivalent, který pak převzali i autoři recenzovaného sborníku. Přirozenější by přitom podle něj bylo užití výrazu „kontrafaktický", kterým by avizovali, že se „*jedná o historikovu cestu takříkajíc proti faktům a nikoli proti nějaké zvláštní sféře faktualit, která nic neobsahuje*". HAVELKA, Miloš: Co kdyby to dopadlo jinak? Křižovatky českých dějin, Praha 2007, Dokořán, 184 s. In: *Dějiny – teorie – kritika*, 2008, roč. 5, č. 2, s. 302 (celá recenze na s. 302–306), online in: https://doi.org/10.14712/24645370.2503 (27. 10. 2024).

Termíny „kontrafaktuální dějiny/historie" a „alternativní dějiny/historie" jsou většinou vnímány jako synonyma, a tak činíme i my. V této souvislosti je nicméně třeba upozornit na přístup Marka Fapša, který považuje za alternativní dějiny takové dějiny, které se významně vzdálily od jen hypotetické možnosti své skutečnosti. V principu jsou sice založeny na historických faktech, nicméně pozmění tak významnou část faktografie či interpretační rámec, že příběh jako celek již nelze považovat za historiograficky adekvátní. Kontrafaktuální dějiny, které jsou předmětem jeho zájmu, pak Marek Fapšo obecně vymezuje jako vyprávění, které reprezentuje minulý svět nebo jeho část na základě absence nebo úpravy jednoho či více historických faktů a z této změny odvozených důsledků. Jedná se o metodicky podložené historické vyprávění, které není zcela arbitrární a v němž není dovoleno vše. FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám*, s. 14–16.

nativních vojenských dějin redigovaný Robertem Cowleym.[5] Hozenou rukavici zvedli i čeští historikové a historičky. V roce 2007 vydalo nakladatelství Dokořán sborník textů zabývajících se možným alternativním vývojem českých/československých i světových dějin od bitvy na Bílé hoře po demisi českého premiéra Stanislava Grosse (viz poznámku č. 3). Respektovaný časopis *Soudobé dějiny*, vydávaný předním českým historiografickým pracovištěm, Ústavem pro soudobé dějiny AV ČR, pak vyčlenil o rok později alternativním dějinám jedno monotematické číslo.[6] V letošním roce vyšla práce Marka Fapša věnovaná možnostem využití kontrafaktuálních dějin ve výuce dějepisu jako prostředku při kultivaci historického myšlení žáků/žákyň a studentů/studentek. Autor v ní upozorňuje na skutečnost, že kontrafaktuální úvahy mohou žákům pomoci ve formulování historických argumentů a závěrů a jsou v určitém ohledu i průvodním jevem vyšších úrovní historického myšlení.[7]

V argumentech na podporu této metody se často setkáváme s konstatováním, že se do myšlení každého člověka přirozeně promítá reflexe proběhlých událostí a jejich možných alternativ. Určitým způsobem je ale také obvyklou součástí tradičních líčení a interpretací historických událostí. Koneckonců co jiného než alternativní historie, byť většinou nepřiznaná, je promýšlení toho, jak se rodila významná rozhodnutí, jaké měli a zvažovali jejich tvůrci možnosti a jaké by byly pravděpodobné následky při volbě jiných variant. Zvažování těchto neuskutečněných alternativ nám přinejmenším pomáhá objasnit, proč

5 *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Uspořádal Robert Cowley. Praha 2005 (originál vyšel v New Yorku v roce 1999).

6 Toto monotematické číslo *Soudobých dějin* obsahovalo následujících pět studií: ŠRÁMEK, Pavel: Rozcestí slepých uliček. Mnichov 1938. In: *Soudobé dějiny*, 2008, roč. 15, č. 2, s. 255–273; SMETANA, Vít: Pod křídla Sovětů. Mohlo se Československo vyhnout „sklouznutí“ za železnou oponu? In: *Tamtéž*, s. 274–302; KUČERA, Jaroslav: Nechtění spoluobčané. Československo po nezdařeném odsunu Němců. In: *Tamtéž*, s. 303–317; TŮMA, Oldřich: Nejhorší možná varianta. Srpen 1968. In: *Tamtéž*, s. 318–340. Studie jsou uvozeny textem Víta Smetany a Milana Drápaly Úvodem k historickým alternativám „osudových osmiček“. *Tamtéž*, s. 249–254. Celé toto číslo online viz: https://sd.usd.cas.cz/contents/sod/2008/02.pdf (27. 10. 2024). O rok později pak vyšla v *Soudobých dějinách* studie Jaroslava Suka věnovaná roku 1989: SUK, Jaroslav: Zlom mezi „totalitou“ a „demokracií“. Československý rok 1989 v alternativách. *Tamtéž*, 2009, roč. 16, č. 4, s. 554–601, online in: https://sd.usd.cas.cz/pdfs/sod/2009/04/02.pdf (27. 10. 2024). Všechny výše uvedené studie spolu s textem Dagmar Hájkové Vražda v hotelu Metropol. Mohla Masarykova smrt zamezit rozpadu Rakouska-Uherska? byly v doplněné a aktualizované podobě shrnuty v publikaci *Historie na rozcestí. Jak mohly dopadnout osudové chvíle Československa.* Brno 2016.

7 FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám*. Marek Fapšo se této problematice věnoval i v textu Kdyby nezabili Heydricha aneb kontrafaktuální dějiny ve školním dějepise. In: *Historie – otázky – problémy*, 2023, roč. 15, č. 2, s. 90–106, online in: https://historieotazkyproblemy.ff.cuni.cz/wp-content/uploads/sites/11/2023/12/Marek-Fapso_90-106.pdf (27. 10. 2024).

bylo nakonec zvoleno dané řešení. Předmětem zájmu pak jsou především klíčové dějinné momenty, nazývané též kontrafaktuály, tedy jakési dějinné křižovatky, či rozcestí.

Autor tohoto editorialu si užitečnost kontrafaktuálního uvažování uvědomil v souvislosti se svou praxí vysokoškolského pedagoga, který se studující snaží vést od pouhého faktografického memorování ke kauzálnímu způsobu uvažování, tedy k pochopení, že určité události měly své příčiny i následky. Tento přístup nicméně může svádět k jisté formě determinovanosti i k zapomínání na skutečnost, že aktéři historických událostí dopředu neznali jejich výsledek. Občas navíc do dějin zasáhne i náhoda.[8] Můžeme se tak třeba ptát, jakou dynamiku by měl vývoj v zemích sovětského bloku na přelomu 80. a 90. let 20. století, kdyby vysoce postavený funkcionář vládnoucí SED Günther Schabowski na večerní tiskové konferenci 9. listopadu 1989 neposkytl novinářům v důsledku špatné informovanosti informaci, že hranice Německé demokratické republiky jsou s okamžitou platností otevřeny, nebo jak by se vyvíjela pátá francouzská republika v případě úspěchu jednoho z řady atentátů na jejího zakladatele Charlese de Gaulla, spáchaných na počátku 60. let 20. století odpůrci samostatnosti Alžírska.

Obecně řečeno, alternativní či kontrafaktuální dějiny je třeba vnímat především jako způsob uvažování sloužící k lepšímu pochopení skutečného průběhu dějin. Příspěvek k tomuto cíli a možná i impuls k dalšímu rozvíjení této metody má představovat i soubor pěti studií, publikovaných v tomto bloku. Jejich východiskem byly povětšinou referáty přednesené na 32. ročníku tradičního libereckého česko-slovenského semináře, jenž se uskutečnil v srpnu 2023. Vedle tří textů věnovaných primárně československým, českým a slovenským dějinám sem byla zařazena i studie zabývající se obecnými dějinami, konkrétně alternativami souvisejícími s (ne)využitím jaderné bomby ve válce s Japonskem, byť by sama o sobě příliš neodpovídala profilu *Česko-slovenské historické ročenky*. Stejně podnětné se jevilo i začlenění článku zabývajícího se globálním fenoménem seriálu *Cizinka*, jež vychází ze stejnojmenné knižní řady Diany Gabaldonové, byť přísně vzato nespadá do kategorie historiograficky pojatých alterna-

8 Není od věci si v této souvislosti připomenout myšlenku francouzského historika Marca Blocha uvedenou v jeho klasickém díle *Obrana historie*, které zůstalo vinou jeho násilné smrti v červnu 1944, způsobené nacisty, nedokončeno. Bloch se a priori nebránil určitým kontrafaktuálním úvahám, byť neměly podle něj nic společného s kritikou svědectví (myšleno pramenů). Připouštěl nicméně jejich význam pro osvětlení podílu nepředvídatelnosti a nahodilosti na chod lidstva. Ve svém textu přitom uváděl příklady, považované dnes většinou autorů a autorek seriózních kontrafaktuálních úvah za nerelevantní – nenarození Napoleona a smrt Adolfa Hitlera v první světové válce. BLOCH, Marc: *Obrana historie aneb Historik a jeho řemeslo.* Praha 2011, s. 104.

tivních dějin. Přináší nicméně řadu podnětů k zamyšlení, jak fungují kontrafaktuály v rámci „velkých“ i „malých“, osobních dějin. Všech pět studií tak tvoří osobitý, svébytný celek. Rádi bychom se tomuto žánru věnovali na stránkách ročenky i v budoucnu, ať již formou dalších textů z oblasti alternativních dějin, či reakcí na studie zde publikované.

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 119–142

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.7

STUDIE

Co se nestalo – ale co se stát mohlo

JAN RYCHLÍK

What did not happen, but could have happened

When pursuing history as a discipline, we must simply accept that things happened as they did, and we can only examine what factors caused the events to unfold as they have. On the other hand, all historians are inevitably led by their profession to consider counterfactuals when examining historical events. When we consider counterfactuals, we must be aware that we can never safely say what the consequences of a different decision would have been. However, we can usually be fairly accurate in describing the options that existed and, above all, in identifying what would not have happened. After examining all the circumstances, we can draw certain, more or less probable, conclusions based on similar developments elsewhere.

This text provides a reflection on five well-known events in Czech and Czechoslovak history and their counterfactuals: a different outcome of the Battle of White Mountain fought on 8 November 1620; the non-acceptance of the Munich Agreement by the Czechoslovak government on 30 September 1938; the retention of the German minority in Czechoslovakia after World War II; the non-acceptance of the resignations, submitted by non-communist ministers, by President Edvard Beneš on 25 February 1948; the absence of the Soviet invasion of Czechoslovakia on 21 August 1968; and the absence of the police crackdown on the student demonstration in Prague on 17 November 1989. The conclusions arrived at are as follows: the victory of the Bohemian Estates in the Estates Revolt would have, with a high degree of probability, produced in the Czech lands a situation similar to that of neighbouring Poland with the prospect of an aristocratic anarchy; the non-acceptance of the Munich Agreement would have led to a war with Nazi Germany, which Czechoslovakia would have surely lost in the long run, but the resistance would have been of great moral significance for the future; the retention of the German minority in Czechoslovakia would have gradually created a situation similar to that of the Hungarian minority in Slovakia; the acceptance or not of the resignations, submitted by non-communist

ministers, by the president in February 1948 would have had no practical effect on the further development of the state, as a communist dictatorship would have been established in any case; in the absence of the Soviet intervention in 1968, it is impossible to say unequivocally whether the socialist regime in Czechoslovakia would have been transformed or completely dismantled; the police crackdown on the student demonstration in Prague was only a trigger and the dismantling of the communist regime would have taken place anyway, given the general developments in Eastern Europe.

Keywords: alternative history; White Mountain; Munich Agreement; communist coup, fall of the communist régime

Anglicko-jazyčná wikipedie udává jako prvního autora kontrafaktuální historie Winstona Churchilla, známého politika, který ale psal také historické monografie. Churchill v roce 1931 napsal knihu s názvem *If it had happened othewise* (Kdyby se to stalo jinak), v níž se zamýšlí nad vývojem severní Ameriky, pokud by za občanské války v USA zvítězila v roce 1863 v bitvě u Gettysburgu vojska jižní konfederace.[1] Od té doby zájem o kontrafaktuální historii dlouhodobě poklesl, ale v posledních desetiletích se alternativní historie stává znovu populární. Velkou oblibu si získal např. sborník esejí vojenského historika Roberta Cowleyho a dalších renomovaných světových vojenských historiků o tom, jak by se svět vyvíjel, kdyby velké bitvy světových dějin dopadly jinak.[2] V poslední době se kontrafaktuální historie stále usilovněji snaží prosadit i ve vědeckém bádání. O začlenění virtuální „alternativní" historie do systému společenských věd se jako první pokusil v roce 1991 britský profesor, politolog a historik Geoffrey Hawthorn.[3] Velmi populární se také stala kniha skotského historika Nialla Campbella Fergusona o virtuálních dějinách a alternativách historického vývoje, která byla přeložena i do češtiny.[4]

Kontrafaktuální dějiny se ovšem setkávají i s kritikou. Celý přístup odmítl např. známý britský historik Richard J. Evans, který ve své práci *Změněné dějiny*

1 Counterfactual history. In: *Wikipedia. The Free Encyclopedia*, online in: https://en.wikipedia.org/wiki/Counterfactual_history (29. 12. 2023). Uvedenou knihu Winstona Churchilla se mně nepodařilo sehnat; není uvedena v centrálním elektronickém katalogu České republiky, což znamená, že se nenachází v žádné z veřejných knihoven v ČR.

2 COWLEY, Robert (ed.): *What if? The world´s foremost military historians imagine what might have been*. New York 1999. Vyšlo také česky: *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Praha 2005.

3 HAWTHORN, Geoffrey: *Plausible Worlds. Possibility and Understanding in History and Social Science*. Cambridge 1991.

4 FERGUSON, Niall (ed.): *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. New York 1999. Česky: *Virtuální dějiny: historické alternativy*. Praha 2001.

podrobil zásadní kritice především Fergusonovu knihu o virtuálních dějinách.[5] Podobně i u nás Robert Kvaček na svých seminářích vždy zdůrazňoval, že historik si nemá klást otázku, co by se stalo, kdyby ve zlomových momentech ti, kteří přijímali rozhodnutí, rozhodli jinak, a vývoj by se tedy možná ubíral jiným směrem, ale že má zkoumat, proč ti, kteří rozhodovali, rozhodli tak, jak rozhodli.

Z hlediska historie jako vědy skutečně musíme prostě akceptovat, že vývoj šel tak, jak šel, a můžeme jedině zkoumat, jaké faktory způsobily, že se události udály tak, jak se udály. Na druhé straně i historik je jen člověk, a právě jeho profese jej nevyhnutně vede při zkoumání historických událostí k tomu, aby se zamýšlel, zda byly také nějaké jiné alternativy vývoje a k čemu by asi vedly. Marxisticko-leninské pojetí dějin hovořilo o „nevyhnutelnosti historického vývoje“. „Nevyhnutný“ byl údajně přechod od feudalismu ke kapitalismu a stejně tak nevyhnutný bude na celém světě přechod od kapitalismu k socialismu a později ke komunismu a s ním spojená likvidace tříd.[6] Zkušenost ukazuje, že tomu tak není. Dějiny tvoří lidé a lidé mají svobodnou vůli; v dějinách proto není nic nevyhnutelného – s výjimkou empiricky zjištěného poznatku, že všichni lidé musí jednou zemřít. Ve zlomových momentech, v různých krizích, proto politici a jiní směrodatní činitelé rozhodně nemuseli jednat tak, jak jednali – měli vždy možnost volby; samozřejmě, naše možnost svobodné volby je vždy omezena objektivními faktory, které nemůžeme ignorovat.

Otázka ale stojí jinak: do jaké míry by jiné rozhodnutí znamenalo i jiný výsledek? Účastníci historických událostí v době jejich trvání nevěděli, jak ta která událost dopadne. Jako historici i jako pouzí pozorovatelé dějinných událostí máme ale tu výhodu, že výsledek události známe. To samozřejmě přímo svádí *ex post* ke kritice jednání podle známého hesla, že po bitvě je každý generálem. Má tedy smysl uvažovat o historických alternativách? Z hlediska historie jako vědy o minulosti možná nikoliv, avšak pozitivem může být určité poučení z historie, tedy možnost, aby – nastane-li v budoucnu obdobná situace – jsme se mohli vyhnout stejným chybám.

Uvažujeme-li o alternativních možnostech historického vývoje, musíme si být vědomi, že nikdy nemůžeme bezpečně říci, kam by jiné rozhodnutí vedlo. Můžeme ale zpravidla poměrně přesně říci, jaké byly možnosti a především – kam by vývoj nevedl. Po přezkoumání všech okolností dokážeme na základě obdobného vývoje jinde *per analogiam* vyslovit určité více či méně pravděpo-

---

5 EVANS, Richard J.: *Altered Pasts: Counterfactuals in History*. Waldham 2013.

6 KONSTANTINOV, Fjodor Vasiljevič: *Základy marxisticko-leninskej filozofie*. 3. vydanie. Bratislava 1975, s. 306–313.

dobné závěry. Dovolím si jako příklad uvést několik událostí z našich dějin, u nichž se v širší veřejnosti nejčastěji o „alternativním vývoji“ hovoří.

Porážka českého stavovského vojska v bitvě na Bílé hoře 8. listopadu 1620 je tradičně v české národní paměti vnímána jako tragédie bez hranic a jako konec samostatnosti českého státu. Tato interpretace se do formujícího se českého národního příběhu dostala ovšem poměrně pozdě, teprve v první polovině 19. století. Jako tragédii vnímala porážku stavovského odboje pobělohorská protestantská emigrace, resp. zbytky tajných nekatolíků doma. Dnešní českou populaci ovšem netvoří potomci českých exulantů, ale naopak potomci českých katolíků a potomci těch, kteří ke katolicismu nuceně konvertovali. Rekatolizace českých zemí byla úspěšná: když v roce 1781 vydal Josef II. známý toleranční patent, přihlásilo se v Čechách a na Moravě k evangelické církvi augšpurského vyznání (luterské) a evangelické církvi reformované (kalvínské) asi 50 000 osob. Do konce roku 1787 stoupl počet osob augšpurského vyznání na 19 000 a reformovaného vyznání na 59 000, celkem tedy bylo v Čechách a na Moravě asi 78 000 evangelíků obou vyznání. Celkový počet obyvatel v Čechách a na Moravě ale tehdy činil asi 4 miliony, což znamenalo, že počet křesťanů-nekatolíků nečinil ani 2 %.[7] Ačkoliv ale byla naprostá většina obyvatel katolická, přijali Češi protestantský výklad Bílé hory. Přispěly k tomu nepochybně i práce francouzského historika Ernesta Denise *Fin de l´Indepéndence Bohême* (Konec samostatnosti české) a *La Bohême depuis la Montagne-Blanche* (Čechy po Bílé hoře), přeložené do češtiny historikem Jindřichem Vančurou.[8] Kromě toho získala Bílá hora v 19. století i národnostní náboj: stavovské povstání a bitva na Bílé hoře byly vnímány jako zápas Čechů s Němci, v němž byli Češi poraženi. Tato interpretace se dobře hodila do koncepce Františka Palackého, který ahistoricky chápal české dějiny jako neustále potýkání se Čechů s Němci[9], byť Palacký sám takto Bílou horu neinterpretoval. S porážkou na Bílé hoře nastává „doba temna“, spojená v české národní paměti s germanizací a rekatolizací.

Není účelem této studie podrobně vyvracet tyto zakořeněné představy. Pokud chápeme samostatnost státu v tom smyslu, že jde o útvar, který je subjektem mezinárodního práva a může svobodně vstupovat do smluvních vztahů

7 KADLEC, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin*. Díl II. Řím 1987, s. 161–162. Uvedená čísla nezahrnují Slezsko, protože tam byli evangelíci augšpurského vyznání i před rokem 1781 částečně tolerováni na základě ustanovení vestfálského míru z roku 1648.

8 DENIS, Ernest: *Fin de l'Indepéndence Bohême* I., II. Paris 1890; TÝŽ: *La Bohême depuis la Montagne-Blanche.* I., II. Paris 1903; česky: DENIS, Ernest: *Konec samostatnosti české*. Praha 1893; TÝŽ: *Čechy po Bílé Hoře*. I. Praha 1904, II. Praha 1905.

9 PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Díl. I. 5. vydání. Praha 1933, s. 17.

s jinými státy, pak musíme konstatovat, že samostatnost českého státu zanikla už roku 1526 se vznikem česko-rakousko-uherského soustátí. Na druhou stranu je ale třeba také říci, že ani v tomto soustátí se česká státnost neztratila. Po právní stránce šlo nadále o tři státy spojené osobou panovníka, tedy o personální unii. V tomto směru Bílá hora neznamenala žádnou zásadní změnu: Habsburkové zde i nadále vládli jen z titulu českých králů. Likvidace institucí české státnosti nastoupila teprve za Marie Terezie, konkrétně roku 1749, kdy byla zrušena Česká dvorská kancelář. Takto také vnímal konec české samostatnosti např. Josef Pekař,[10] byť současně dovozoval, že v čistě právním smyslu český stát vlastně nezanikl nikdy.[11]

Pokud jde o germanizaci, už Josef Pekař ve své monografii o Bílé hoře správně konstatoval, že na národnostní poměry přímo Bílá hora dopad neměla.[12] Čechy i Morava byly v té době již několik století dvojjazyčné, ve slezských knížectvích a Lužici němčina jednoznačně převažovala. Jako důkaz převahy češtiny v předbělohorských Čechách bývá zpravidla uváděn zákon z roku 1615, podle kterého žádný cizí šlechtic nemohl získat inkolát a žádný měšťan měšťanské právo v královském městě bez znalosti češtiny. Tento zákon, který ostatně platil jen pro vlastní Čechy, a to ještě bez Chebska a Ašska, ale vůbec nedokazuje převahu češtiny: svědčí naopak o tom, že velká část obyvatel Čech češtinu neovládala, protože v opačném případě by nebylo třeba na její posílení přijímat zvláštní zákon. Podobně je omylem se domnívat, že Němci v českých zemích byli katolíky a Češi protestanty. Převážně německy hovořící měšťané a šlechtici se hlásili k evangelickému vyznání luterského směru.[13] S příchodem kalvínského „zimního krále" Fridricha Falckého se do země dostává další velký počet německy hovořících protestantů reformovaného vyznání, kteří měli věroučně blízko k Jednotě bratrské. Právě v době stavovského povstání tak došlo k posílení německého živlu ve stavovské obci a bylo zavedeno dvoujazyčné jednání českého zemského sněmu a dvoujazyčná modlitba před zahájením zasedání.[14] Většina protestantů z českých zemí se vzdělávala na německých univerzitách a není také pochyb o tom, že vítězství Fridricha Falckého by posílilo příliv německy hovořících protestantů z různých německých zemí na jeho dvůr a do

10 PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke Královstvím a zemím na Říšské radě zastoupeným*. Praha 1914, s. 124.

11 PEKAŘ, Josef: České státní právo a rakouské znaky a tituly. *Národní politika*, 25. a 26. 5. 1917. Reprint článků viz PEKAŘ, Josef: *Na cestě k samostatnosti*. Praha 1993, s. 59–70.

12 PEKAŘ, Josef: *Bílá hora. Její příčiny a následky*. Praha 1921, s. 26–38.

13 Česká konfese z roku 1575, i když navenek byla kompromisem mezi luterány (augšpurskou konfesí) a radikálnějšími českými bratřími, měla nepochybně mnohem blíže k augšpurské konfesi než k reformované (kalvinistické) církvi.

14 KALISTA, Zdeněk*: Stručné dějiny československé*. 2. vydání. Praha 1992, s. 232.

českých zemí vůbec. Vítězství katolíků a odchod velké části německy hovořících evangelíků naopak přechodně posílily český živel. Nárůst německy hovořícího obyvatelstva byl způsoben teprve úbytkem obyvatelstva za třicetileté války a příchodem kolonistů z německých katolických zemí.

Poněkud komplikovanější je otázka náboženské proměny země po Bílé hoře. 16. století neznalo pojem náboženské tolerance, jak ji známe dnes, avšak v mnohých evropských zemích existovala jakási vzájemná koexistence z nutnosti. Tak tomu bylo i v českých zemích, což ale neznamená, že by tu už od druhé poloviny 16. století neprobíhala postupná a pozvolná rekatolizace. Ta se po Bílé hoře skutečně stala zcela zjevnou a otevřenou; je však třeba si uvědomit, že koexistence více náboženství ve většině evropských zemí v této době končila a nástup absolutismu prakticky všude vedl i k víceméně násilné náboženské unifikaci podle zásady *cuius regio, eius religio*: kdo se nechtěl srovnat s panovníkem ve víře, byl nucen se vystěhovat. Katolíci v protestantských zemích byli pronásledováni úplně stejně jako protestanté v zemích katolických. V době stavovského povstání sice katolíci nebyli otevřeně pronásledováni, nicméně byli odstraněni ze všech důležitých královských úřadů úplně stejně, jako byli po roce 1599 z úřadů odstraňováni nekatolíci. Dá se předpokládat, že v případě vítězství kalvínského krále Fridricha Falckého by časem byli katolíci, tvořící tehdy v Čechách a na Moravě navíc jen menšinu, stále více omezováni a nakonec ze země vypuzeni nebo přinuceni konvertovat.

Celé stavovské povstání sice mělo navenek podobu zápasu za náboženská práva nekatolíků a od roku 1619 i podobu zápasu mezi dvěma vzájemně se neuznávajícími českými králi (Ferdinandem II. a Fridrichem Falckým), avšak podstatou konfliktu byl letitý zápas o charakter státu. Šlo o to, zda stát bude nadále monarchií stavovskou, anebo monarchií absolutní. Josef Pekař o tom zcela správně napsal: „*Zesílení absolutní moci panovnické bylo tenkrát pokrokovým heslem, jež postupovalo z Francie a Španěl do ostatní Evropy. Zápas o ně byl by sveden nepochybně ve státě českém i tehdy, kdyby byla vítězství obdržela dynastie falcká; i tu dříve či později by byla musela býti řešena otázka, zda pánem ve státě je král, či stavové.*“[15]

Dodejme k tomu, že Fridrich Falcký byl přijat za českého krále v roce 1619 pod podmínkou respektovat všechna práva stavů a konfederační články stavů české koruny (jakousi stavovskou ústavu). Možnost, že by se mu podařilo zavést královský absolutismus, byla proto spíše jen teoretická, přesněji řečeno nulová. Vždyť ani vítězný Ferdinand II. se neodvážil stavovské instituce včetně sněmů zcela zrušit a v roce 1627 (resp. 1628) je obnovil, ovšem se značně ome-

15 PEKAŘ, Josef: *Bílá hora*, s. 59.

zenými pravomocemi. Jeho nástupce Ferdinand III. dokonce pravomoci sněmů v roce 1640 nepatrně rozšířil, aniž by samozřejmě absolutistický charakter státu byl narušen. Český historik Josef Polišenský napsal, že v českých zemích i po třicetileté válce existovala koexistence královské a stavovské (či spíše: šlechtické) moci;[16] to je jistě do značné míry pravda, byť královská moc nepochybně silně převažovala. Této „smíšené vládě" (*imperium mixtum*) učinily definitivní konec teprve reformy Marie Terezie a Josefa II. o více než sto let později.

Lze tedy uvažovat o tom, jak by se vyvíjel osud českých zemí, kdyby na Bílé hoře zvítězilo vojsko českých stavů? Jistěže ano, ale jinak než se to většinou děje. Především: samotná bitva nemůže být přeceňována. Bitvou sice skončila první (česká) fáze třicetileté války, ale samotná válka pokračovala se střídavým štěstím ještě dalších dvacet osm let! Samotné české země se ještě několikrát během této doby staly válečným bojištěm a výsledek války nebyl dlouho jasný. Jejího konce se nedožil ani jeden z českých králů, kteří proti sobě v roce 1619–1620 bojovali: Ferdinand II. zemřel v roce 1637 a Fridrich, který ztratil i svou rodnou Falc, v roce 1632. Ale připusťme, že by Habsburkové ani v následujících osmadvaceti letech už český trůn nezískali, a že tedy českým králem by v době vestfálského míru v roce 1648 nebyl císař Ferdinand III., ale Fridrichův syn Ruprecht Falcký, přičemž české země by stále byly stavovskou monarchií jako v roce 1620. Vestfálský mír, který byl vlastně kompromisem mezi rakouskými Habsburky na jedné a Švédskem a Francií na druhé straně, by mohl pouze potvrdit tento stav. V této situaci byly dále dvě možnosti: buď postupný sílící vliv měst ve sněmech a přeměna stavovských sněmů v moderní parlamenty se širším zastoupení neprivilegovaných vrstev, anebo naopak jednoznačná politická dominance šlechty, především silných a bohatých panských rodů. První varianta by znamenala postupný přechod ke konstituční monarchii, jako se to stalo v Anglii (resp. od roku 1707 ve Velké Británii), druhá naopak nastolení vlády několika šlechtických magnátů, šlechtickou oligarchii a postupný rozklad státu, jako se to stalo v sousedním Polsku. Navíc už tak volné spojení zemí české koruny by se časem zřejmě ještě více rozvolnilo, a nakonec by se svazek možná úplně rozpadl.

Varianta směřující k šlechtické oligarchii je mnohem pravděpodobnější vzhledem k oslabené pozici měst, která se jasně projevovala už v 16. století. Český stavovský stát by zřejmě následoval příkladu sousedního polsko-litevského státu (*Rzeczpospolity*), která se v důsledku šlechtické anarchie postupně dostala do závislosti na mocnějších sousedech, kteří si nakonec koncem 18. století její území rozdělili.

16 POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970, s. 241–243.

Posuňme se nyní o tři století dále. Věčné a nekonečné jsou debaty o tom, zda se Československo v roce 1938 mělo či nemělo bránit německé agresi. Kritika postupu prezidenta Beneše, který vzal zodpovědnost za kapitulaci na sebe, a to bez ohledu na ústavu, která jej k něčemu podobnému neopravňovala, se objevila už za druhé republiky. Ladislav Rašín napsal 7. listopadu 1938 Benešovi do Londýna dopis, v němž uvedl: „*Chtěl jsem* [odmítnutím kapitulace] *zabrániti demoralizaci a zachovati národu mravní ideál, kterým by žili i za cenu, že Čechy by byly Thermopylami a Vy Leonidasem*“. A dále: „*Jsem však stále přesvědčen, že podmínky diktované po prohrané válce, nebyly by o mnoho horší než podmínky ‘míru’, který vydává milion českých duší vyhubení a stát, nyní již ne jednotný, ale trialistický, na milost a nemilost sousedů.*“[17]

Podobné názory nebyly v roce 1938 ojedinělé a vyskytovaly se napříč politickým spektrem, na levici i na pravici.[18] Po druhé světové válce byla vytvořena ideologicky laděná konstrukce, jako by kapitulace Československa byla dílem české pravice a ovšem také kolísavou politikou vládní koalice a samotného Edvarda Beneše. Tato konstrukce vypadala zhruba takto: Československo bylo zrazeno nejen svými západními spojenci, ale i domácí českou a slovenskou buržoazií. Na válku proti Německu bylo dobře připraveno a s pomocí SSSR, který byl pomoc ochotný poskytnout i bez součinnosti Francie, mohlo případnou válku vyhrát. Domácí buržoazie se ale z třídních důvodů obávala více SSSR než nacistického Německa, proto pomoc odmítla a raději kapitulovala. Československá vláda nechtěla vést spravedlivou obrannou válku proti nacistickému Německu, protože se obávala, že by přerostla v revoluci, která by smetla v Československu kapitalistický řád.[19]

Není účelem této studie vyvracet výše uvedenou konstrukci, kterou v padesátých letech a potom znovu v období normalizace propagoval a rozvíjel především režimní historik Václav Král.[20] Ve skutečnosti neexistuje žádný hodnověrný důkaz o tom, že by SSSR byl ochoten poskytnout vojenskou pomoc jen na

---

17 Dopis citován podle: BENEŠ, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství.* Praha 1947, s. 79.

18 Viz např. vzpomínky představitele mladých národních demokratů Vlastimila Klímy: KLÍMA, Vlastimil: *1938 – měli jsme kapitulovat?* Praha 2012, s. 165–175.

19 Viz např. NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velikých tradic českého lidu*. Praha 1951, s. 61; KRÁL, Václav: *Pravda o okupaci.* Praha 1962, s. 90; HUSA, Václav – KROPILÁK, Miroslav: *Československé dejiny.* Bratislava 1966, s. 205. V souvislosti s teorií o „dvojí zradě“ je přímo charakteristický podtitul dvousvazkové edice *Mnichov v dokumentech*, která vyšla ve Státním nakladatelství politické literatury v Praze v roce 1958. První díl má podtitul *Zrada západních spojenců na Československu* a 2. díl *Zrada české a slovenské buržoazie na Československu*.

20 KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha 1953, s. 221–222; TÝŽ: *Pravda o okupaci*, s. 97–98; TÝŽ: *Československo a Sovětský svaz*. Praha 1971, s. 30–31.

základě dožádání československé vlády, tedy mimo rámec spojenecké smlouvy z 16. května 1935.[21] Tvrzení o údajné ochotě takovou pomoc poskytnout se opírá jen o údajný rozhovor mezi Klementem Gottwaldem a sovětským vyslancem v Praze Sergejem Alexandrovským, resp. o neoficiální rozhovory tohoto diplomata se Zdeňkem Nejedlým a místopředsedou Společnosti pro hospodářské a kulturní styky se Sovětským svazem Karlem Břetislavem Palkovským; o těchto hovorech ale není jasné, kdy se přesně uskutečnily – zda ještě před Mnichovem, anebo až po něm. Také zpráva československého vyslance v Moskvě Zdeňka Fierlingera obsahující tvrzení o sovětské ochotě pomoci za všech okolností je teprve z 2. října 1938.[22] Ověřit, zda Alexandrovskij tlumočil vlastní názor, anebo zda šlo o stanovisko sovětské vlády, a kdy se vlastně údajné rozhovory odehrály, nebylo po válce možné – Alexandrovskij totiž padl na sklonku války za oběť jedné z dalších vln stalinským represí a byl jako údajný německý špion zastřelen.[23] Ostatně sovětská pomoc by nebyla mnoho platná ani v případě, že by byla poskytnutá. Nikoliv jen proto, že Československo a SSSR spolu nesousedily a jak Polsko, tak Rumunsko rozhodně odmítaly (ze svého hlediska zcela oprávněně) vpustit Rudou armádu na své území.[24] Mnohem důležitější bylo, že SSSR nesousedil přímo s Německem a nemohl tedy proti němu – na rozdíl od Francie – zahájit přímou ofenzívu. Pokud jde o představu „nedobytných pohraničních pevností“, je to pouhý mýtus, pěstovaný ovšem už v době první republiky. Pevnosti, doposud nedobudované, neměly přece za úkol porazit Německo ve válce, ale vázat část německých divizí po dobu nutnou k mobilizaci francouzské (a eventuálně i sovětské) armády. Každý, kdo byl na vojně a dostalo se mu nějakého elementárního vojenského vzdělání, třeba jen na vojenské katedře vysokých škol (jako to bylo u mé generace), ví, že pasivní kruhovou obranou, navíc s pátou kolonou v zádech a bez možnosti přísunu posil a vojenského materiálu zvenčí, se žádná válka vyhrát nedá. Československá armáda by musela být rozmístěna po celé délce hranic, částečně i na hranici s Polskem a Maďarskem, což umožňovalo wehrmachtu soustředěním sil prolomit na vhodném místě obranná postavení. Vojenští odborníci ostatně počítali

21 LUKEŠ, František: Poznámky k československo-sovětským stykům v září 1938. In: *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, č. 5, s. 720–721.

22 LVOVÁ, Míla: *Mnichov a Edvard Beneš*. Praha 1968, s. 212.

23 Viz Александровский, Сергей Сергеевич, online in: *Википедия. Свободная энциклопедия*, https://ru.wikipedia.org/wiki/Александровский,_Сергей_Сергеевич (18. 12. 2023).

24 Rumunsko bylo v krajním případě ochotno souhlasit pouze s otevřením vzdušného koridoru pro sovětské letectvo. Ministr zahraničních věcí Kamil Krofta proto 30. září 1938 nadhodil otázku, zda by za dané situace byla sovětská pomoc účinná. VIZ LVOVÁ, M.: *Mnichov a Edvard Beneš*, s. 214.

s tím, že minimálně české země budou německou armádou obsazeny a v optimálním případě se obrana stabilizuje na horských masivech na Slovensku.

Z vojenského hlediska tedy byla válka předem prohraná, jak konstatoval i náčelník hlavního štábu armádní generál Ludvík Krejčí. Vracím se nyní k Rašínově dopisu Benešovi. Beneš na něj obsáhle odpověděl a pokusil se vysvětlit, proč kapitulaci přijal: „*Vynucené přijetí diktátu pro okamžik znamená zachránit co možno nejvíce, dostat eventuálně garanci velmocí (snad zcela bezcenná nebude!* [zde je třeba mít na paměti, že dopis byl napsán v listopadu 1938, tedy ještě před vznikem protektorátu] *a nějakou pomoc hospodářskou. Budou nám také dány všecky možnosti připravit se na boj příští za lepších podmínek, než kdybychom padli nyní hned a sami.*“[25] Benešova slova zněla logicky a bráno čistě faktograficky, vývoj mu dal vlastně zapravdu: přišla nová válka, válka, kterou si v roce 1939 Češi jako jediný národ planety Země toužebně přáli, stát byl obnoven, a to dokonce v původních hranicích, což realisté v roce 1938 příliš nepředpokládali.

Rašín se po vzniku protektorátu zapojil do odboje, byl zatčen a zemřel v nacistickém vězení. Těžko říci, co by se s ním jako s reprezentantem české pravice po válce stalo; dejme tomu, že by padesátá léta nějak přežil; pak by se – minimálně teoreticky – mohl dožít i druhého, tentokráte definitivního konce Československa v roce 1992 (to by mu bylo 92 let).

Bez ohledu na Benešovu logickou argumentaci je nutno dnes, po více než osmdesáti letech, dát zapravdu Ladislavu Rašínovi, když poukazoval především na morální dopad kapitulace. Okupační režim v tzv. protektorátu byl sice jistě méně represívní než třeba v polském Generálním gouvernementu či v okupovaných oblastech SSSR, ale na druhé straně represívnější než okupační správa v Německem poražených krajinách západní a severní Evropy, jako bylo např. Dánsko, Norsko, Belgie či Nizozemí. Doba protektorátu kromě toho naučila lidi „ohýbat hřbet“, což se potom velmi hodilo komunistům po převratu v roce 1948. Kapitulace tak přinesla morální marasmus. Morální význam obrany vlastního státu se nedá měřit ani počtem divizí, ale ani počtem možných obětí. V době zářijové mobilizace nebyl rozdíl mezi nastupujícími záložníky české, slovenské či rusínské národnosti – všichni nastupovali s velkým nadšením ke svým jednotkám ve víře v jisté vítězství, byť je ve skutečnosti čekal krvavý masakr. Konec konců, bez větších problémů (byť bez nadšení) nastoupili ke svým jednotkám i záložníci maďarské a polské národnosti, a dokonce z Němců jich nastoupila zhruba polovina, což také není málo (je to otázka úhlu pohledu –

25 Cit. podle BENEŠ Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války.* Praha 1946, s. 28.

připomenul bych známý bonmot o sklenici naplněné do poloviny: pesimista řekne, že je z poloviny prázdná, optimista, že je z poloviny plná).

Co by se tedy stalo, kdyby 30. září 1938 Československo mnichovskou dohodu odmítlo a odhodlalo se k válce, kterou nemohlo vyhrát? Byť to zní možná pateticky, krev společně prolitá by zřejmě vytvořila pevné pouto mezi národy Československa, především mezi Čechy a Slováky, a to bez ohledu na nevyhnutnou vojenskou porážku. Tím, že se na podzim 1938 nebojovalo, zjistili Češi a Slováci, že nemusí žít nutně v jednom státě, ale mohou jít i vlastní cestou. To přispělo jak k zániku druhé republiky a osamostatnění Slovenska v březnu 1939, tak i k pokojnému rozdělení Československa na dva státy na sklonku roku 1992. Zatímco rozchod obou národů v březnu 1939 byl primárně důsledkem silného tlaku Německa, ten druhý v roce 1992 byl dobrovolný; nebyl sice nevyhnutelný, ale právě s ohledem na neexistenci nosného příběhu o obraně společné vlasti a absenci společné identity nejméně od roku 1991 velmi pravděpodobný.

Další důležitou událostí našich dějin je nucené vysídlení (podle úhlu pohledu – odsun anebo vyhnání – to zde rozebírat nechci) německého obyvatelstva a rovněž plánované vysídlení etnických Maďarů. Porovnání osudu těchto dvou komunit, které byly bezprostředně po druhé světové válce zbaveny takřka plošně státního občanství i majetku, může totiž dobře ilustrovat, co by se asi stalo, kdyby ke zkoumané události nedošlo. Při debatách o nutnosti či nenutnosti vysídlení německého obyvatelstva jeho obhajovatelé většinou používají dva argumenty, které se rudimentálně objevily v domácím prostředí už za druhé světové války: 1) spolužití Čechů a Němců v jednom státě by po nacistické okupaci už nebylo možné čistě lidsky a zřejmě ani technicky a 2) německé obyvatelstvo by se v budoucnu opět stalo iredentou usilující o připojení k Německu a bylo by tak trvalým ohrožením stability státu.

V uvedeném případě ale právě rozdílný osud maďarské menšiny na Slovensku ukazuje, že oba předpoklady uvedené výše jsou nesprávné. Jak známo, Československo hodlalo naložit s maďarskou menšinou stejně jako s menšinou německou, což se ale československé vládě nepodařilo prosadit na mezinárodním poli. Důvod byl jednoduchý: Německo nebylo v roce 1945 subjektem mezinárodního práva a nebyla zde žádná politická reprezentace, která by mohla hájit zájmy německého státu a jeho obyvatel – poraženému Německu byly prostě nadiktovány podmínky. Maďarsko, byť rovněž poražené, mělo svou vlastní vládu. Žádná z politických stran, maďarské komunisty nevyjímaje, nemohla z pudu sebezáchovy propagovat příliv dalších nejméně půl milionu pauperizovaných vysídlenců z Československa, a to tím spíše, že v podobném případě by s obdobným požadavkem na odsun Maďarů určitě vystoupilo i Rumunsko (kde

byl Maďarů více než milion) a Jugoslávie (kde žilo půl milionu Maďarů ve Vojvodině). Vůdce maďarských komunistů Mátyás Rákosi dokázal přesvědčit Stalina, že souhlas s odsunem Maďarů by prestiž Maďarské dělnické (komunistické) strany, už tak dost pošramocené porážkou ve volbách, stlačil limitně na nulu. Stalin proto myšlenku vysídlení Maďarů přestal podporovat.

Československo se pokusilo zbavit se alespoň části maďarského obyvatelstva na základě československo-maďarské dohody o výměně obyvatelstva, která byla podepsána v Budapešti 27. února 1946.[26] Protože ale dohoda nepřinesla očekávané výsledky, muselo se Československo smířit s tím, že na Slovensku maďarská menšina zůstane. Vládním nařízením č. 76/1948 Sb. ze 13. dubna 1948 bylo osobám zbaveným po válce československého občanství umožněno toto občanství získat na základě žádosti zpět.[27] Obrat znamenala československo-maďarská spojenecká smlouva podepsaná z iniciativy Moskvy 16. dubna 1949.[28] Oba státy byly z rozhodnutí Moskvy nyní spojenci a spojenecký stát nebylo v rámci „socialistického tábora" dovoleno jakkoliv kritizovat – samozřejmě, za předpokladu, že se nevzbouřil proti diktátu Moskvy, jako to učinila v roce 1948 Titova Jugoslávie. Protože vyřizování žádostí etnických Maďarů o vrácení státního občanství postupovalo pomalu a někteří Maďaři ani neprojevovali o občanství zájem, bylo jim zákonem č. 245/1948 Sb. z 25. října 1948 občanství uděleno až na výjimky přímo *ex lege*.[29] Československé stranické vedení muselo pro maďarskou menšinu povolit nejprve základní a potom i střední školy, kulturní spolek (Csemadok) a alespoň omezené používání maďarského jazyka v administrativě. Tento stav nebyl přitom až do roku 1960 žádným právním předpisem upraven a opíral se jen o interní stranické směrnice.[30] Dodatečně byla práva maďarské menšiny, společně s menšinou polskou a ukrajinskou, legalizována teprve v článku 25 ústavy z 11. července 1960 (ústavní zákon č. 100/1960 Sb.[31]) a pak znovu podrobněji v článku 3 ústavního zákona

26 Text dohody byl publikován pod č. 145/1946 Sb. *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*, roč. 1946, částka 60 ze dne 27. 6. 1946, s. 1027–1035.

27 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1948, částka 31 ze dne 26. 4. 1948, s. 781.

28 Vyhláška ministra zahraničných vecí zo dňa 11. augusta 1949 č. 212/1949 Sb. *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1949, částka 65 ze dne 10. 10, 1949, s. 625, text smlouvy viz *Příloha ke Sbírce zákonů republiky Československé 1949*, s. 336.

29 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1948, částka 93 ze dne 17. 11 1948, s. 1529. K problematice státního občanství viz též ŠUTAJ, Štefan: Československé štátne občianstvo obyvateľov maďarskej národnosti po roku 1945 z pohľadu česko-slovenských vzťahov. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 35–56.

30 KISS, Jozef: *Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov 1948–1960*. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 57-73.

31 *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky*, roč. 1960, částka 40 ze dne 11. 7. 1960, s. 298.

č. 144/1968 Sb. o postavení národnostních menšin, který byl schválen současně s ústavním zákonem o československé federaci 27. října 1968[32]. I když spolužití maďarské menšiny se slovenskou většinou nebylo nikdy zcela bez problémů, integritu státu – ať už československého nebo po roce 1993 slovenského – nikdy neohrozilo.

Maďarský příklad ukazuje, že i osud německé menšiny by byl v případě, že by nedošlo k nucenému odsunu, obdobný. Velká část německého obyvatelstva by nepochybně hned po konci války sama utekla, takže početnost německé národnostní skupiny, poznamenaná navíc velkým úbytkem mužské populace v důsledku války, by značně poklesla – možná až o milion osob. Pravda, příkop mezi českým a německým obyvatelstvem v českých zemích byl mnohem hlubší než mezi slovenským a maďarským obyvatelstvem na Slovensku, protože Němci byli v českém prostředí vnímáni nejen jako hlavní viníci zániku československého státu a ale i jako okupanti zodpovědní za teror proti českému obyvatelstvu, zatímco slovenské obyvatelstvo vyjma jižních oblastí, odtržených Vídeňskou arbitráží, žádnou obdobnou „maďarskou“ okupaci nezažilo. Není nicméně pochyb, že na příkaz z Moskvy by českoslovenští komunisté nakonec museli sami tento příkop zasypat. Německo bylo po válce rozděleno a od roku 1949 na území sovětské okupační zóny vznikla spřátelená „lidově demokratická“ Německá demokratická republika. Českoslovenští komunisté existenci NDR vydávali za důkaz toho, že se německý lid vypořádal s nacionálně-socialistickou minulostí. Prozatímní vláda NDR a vláda ČSR podepsaly 25. června 1950 společné prohlášení, že nemají vůči sobě žádné územní požadavky a NDR považuje odsun německého obyvatelstva za neměnný.[33] NDR se tak fakticky stala podobně jako Maďarsko spojencem ČSR, byť formálně k tomu došlo teprve o pět let později – vznikem Varšavského paktu 14. května 1955.[34]

Vznik spřáteleného „lidově-demokratického“ Německa se projevil i ve změně politiky československého vedení vůči Němcům, kteří v Československu zůstali.[35] Zrovnoprávňování zbytku německého obyvatelstva probíhalo obdobně

32 *Tamtéž*, roč. 1968, částka 41 ze dne 4. 11. 1968, s. 402.

33 BUCHVALDEK, Miroslav a kol.: *Československé dějiny v datech*. Praha 1986, s. 504.

34 Vládní vyhláška ze dne 16. srpna 1955 č. 45/1955 Sb. o Smlouvě o přátelství, spolupráci a vzájemné pomoci mezi Albánskou lidovou republikou, Bulharskou lidovou republikou, Maďarskou lidovou republikou, Německou demokratickou republikou Polskou lidovou republikou, Rumunskou lidovou republikou, Svazem sovětských socialistických republik a Československou republikou sjednané ve Varšavě 14. 5. 1955. *Sbírka zákonů republiky Československé,* roč. 1955, částka 25 ze dne 19. 9. 1955, s. 131. Text smlouvy *viz Příloha ke Sbírce zákonů republiky Československé 1955*, s. 5.

35 Podrobněji k této problematice viz STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha 1993, s. 96–97.

jako v případě maďarské menšiny na Slovensku. I na Němce se vztahovalo už zmíněné vládní nařízení č. 76/1948 Sb. ze 13. dubna 1948 o vrácení státního občanství na základě žádosti. Protože etničtí Němci v této době už neprojevovali velký zájem, ale snažili se spíše vystěhovat z Československa, byla jim zákonem z 24. dubna 1953 (č. 34/1953 Sb.)[36] vráceno československé občanství přímo *ex lege*. Ovšem, v porovnání s počty etnických Maďarů zůstal v Československu jen zlomek původního německého obyvatelstva: při sčítání lidu v roce 1950 se k německé národnosti přihlásilo v českých zemích jen 159 938 osob (na Slovensku jen 5179), což v pohraničí umožňovalo provádět celkem bez překážek státem řízenou asimilační politiku.[37]

Kdyby etničtí Němci nebyli vystěhováni, ale zůstali z větší části v Československu, československé úřady by jim nepochybně podle vzoru zacházení s maďarskou menšinou museli časem povolit alespoň základní školy s německým vyučovacím jazykem a později možná ve velkých městech i školy střední. Rovněž by museli povolit vydávání novin nebo nějakého časopisu v německém jazyce a povolit alespoň jeden kulturně-osvětový spolek. Minimálně částečně by zřejmě bylo legalizováno i používání němčiny v úředním styku na místních úřadech. Ostatně: v roce 1968 už zmiňovaný ústavní zákon č. 144/1968 Sb. skutečně právně zabezpečil německé menšině stejná menšinová práva, jako ostatním menšinám v Československu. Tehdy ovšem etnických Němců bylo už v důsledku pokračující emigrace v šedesátých letech tak málo a žili natolik dispersně, že se kolektivní práva jako např. menšinové školy, dvojjazyčné nápisy apod. už nedala technicky realizovat.[38] Navíc po normalizaci vztahů mezi ČSSR a SNR v roce 1974 v důsledku povolené emigrace do SRN počet Němců nejenže nestoupal, ale naopak nadále klesal.[39]

Z uvedeného výkladu je zřejmé, že pokud by po roce 1945 nedošlo k plošnému vystěhování německého obyvatelstva, soužití s českým obyvatelstvem, jehož počet v pohraničí by zřejmě nijak zásadně nestoupl, by se časem dostal do

36 *Sbírka zákonů republiky Československé*, roč. 1953, částka 19 ze dne 7. 5. 1953, s. 198.

37 Údaje o počtech Němců v různých oblastech viz STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha 1991, s. 367-368.

38 STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*, s. 185.

39 Smlouva byla podepsána v Praze 11. prosince 1973 a vstoupila v platnost 19. 7. 1974. Její text viz Vyhlášku federálního ministra zahraničních věci ze dne 3. 10. 1974 č. 94/1974 Sb. *Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky* (dále jen: ČSSR, ČSR, SSR) 1974, částka 17 ze dne 18. 10. 1974, s. 317-318. Závazek československé vlády nebránit československým občanům německé národnosti ve vystěhování do SRN byl obsažen ve výměně dopisů mezi ministrem zahraničí ČSSR Bohuslavem Chňoupkem a spolkovým ministrem zahraničí Waltrem Schellem, která tvoří dodatek ke smlouvě. Text viz: *Sbírka zákonů ČSSR, ČSR, SSR*, roč. 1974, částka 17 ze dne 18. 10. 1974, s. 319–320.

obdobné polohy, jako koexistence Slováků a Maďarů na jižním Slovensku. Nepochybně by to zpočátku nebylo soužití lehké a docházelo by k různým třecím plochám, ale nepochybně by bylo možné. Časté tvrzení o nemožnosti soužití Čechů s Němci v jednom státě po roce 1945 je proto třeba odmítnout.

Zbývá se ještě vypořádat s námitkou, že německá menšina by se časem „vzpamatovala" a znovu se snažila o spojení s Německem. Jak známo, německým „revanšismem" a „podvratnou" činností německých krajanských spolků v SRN komunistické vedení celá desetiletí úspěšně strašilo české obyvatelstvo, přičemž tuto rétoriku převzala po listopadu 1989 jak KSČM, tak i některé nacionalistické a populistické politické strany a hnutí.[40] Ze strany KSČ šlo o pouhou demagogii. SRN se považovala vždy už do svého vzniku v roce 1949 za nástupkyni zaniklé Německé říše v hranicích k 31. 12. 1937 a hranice s Československem nikdy nezpochybňovala. V poválečném Československu by se Němci nemohli už z čistě technických příčin domáhat opětovného připojení k Německu. Jako důkaz postačí i jen letmý pohled na nové poválečné hranice Německa: Horní i Dolní Slezsko připadlo Polsku, odkud bylo německé obyvatelstvo vysídleno, byla obnovena nezávislost Rakouska, jehož obyvatelstvo získalo vlastní rakouskou (a nikoliv už německou) identitu. Navíc bylo až do roku 1990 Německo rozděleno. Připojením tzv. Sudet k SRN by vznikl z Německa útvar připomínající raka s klepety vysunutými daleko na východ. Takovýto pseudoútvar by nebylo možné technicky řídit.

Tak jako se opakovaně vedou diskuse o postupu Edvarda Beneše v září 1938, vedou se s nemenší vehemencí i o jeho postupu v únoru 1948. Debata byla zahájena hned po únoru mezi exilovými politiky, kteří obviňovali Beneše ze slabosti a nedodržení slibu, že v případě, kdyby Gottwaldova vláda nepadla jako celek, demisi ministrů nepřijme. Debata o roli prezidenta Beneše trvá částečně dodnes.[41] Rozeberme si nejprve ústavně-právní situaci. Vzato čistě teoreticky prezident demisi přijímat nemusel: podle § 64, odst. 1/7 ústavy z 29. února 1920 (ústavní zákon č. 121/1920 Sb.)[42] měl prezident právo jmenovat a odvolá-

40 V této souvislosti je třeba dodat, že na slovenské obyvatelstvo strašák „německého revanšismu" nepůsobil. Pro slovenské obyvatelstvo totiž nikdy německá menšina nebyla nějakým větším problémem.

41 K této diskusi viz např. RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie*. Brno 1995, s. 227–234 (původně vyšlo francouzsky: *Le Coup de Prague. Une révolution Préfabriquée*. Paris 1949); DRTINA, Prokop: *Československo – můj osud.* 2. vydání. Sv. II, kniha 2. Praha 1992, s. 546–548; PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Paříž 1950; TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993, s. 264–265 (původně anglicky: *President Beneš Between West and East 1938–1948.* Stanford 1981).

42 *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, částka 26 ze dne 6. 3. 1920, s. 255–267.

vat ministry, což bylo interpretováno tak, že koho jmenuje či odvolá, záleží čistě na jeho vůli.[43] V praxi ovšem musel prezident brát v úvahu složení kabinetu a vůli ministerského předsedy, protože § 68 téže ústavy říkal, že jakýkoliv prezidentův vládní úkon vyžaduje spolupodpis odpovědného člena vlády. Jmenování nebo odvolání ministra vyžadovalo souhlas (kontrasignaci) ministerského předsedy.[44] Postup ministrů tří stran se opíral o § 80 ústavy, který říkal, že vláda rozhoduje ve sboru, který může rozhodovat, pokud je kromě předsedy nebo jeho náměstka přítomna nadpoloviční většina ministrů. V případě demise poloviny členů se tedy vláda stávala neusnášeníschopnou a i její zbytek měl logicky podat demisi, byť ústava o tom výslovně nehovořila. Jak známo, demisi 20. února 1948 podalo jen dvanáct ministrů z celkového počtu 26 (spolu s předsedou vlády 27), takže vláda jako celek mohla zůstat ve funkci. K demisi se nepřidal ministr zahraničí Jan Masaryk a ministr národní obrany Ludvík Svoboda. Co by se tedy stalo, kdyby se k demisi přidali? A co by se stalo, kdyby Edvard Beneš demisi nepřijal?

Odpověď v tomto případě známe: na celkovém výsledku převratu by to nic nezměnilo. Nekomunističtí ministři by byli odstraněni pod nátlakem právě vznikajících akčních výborů silou tak jako tak, bez ohledu na formální znění ústavy. Důkaz je prostý: 25. února ráno podali demisi sociálně-demokratičtí ministři Václav Majer a František Tymeš, takže zbytek vlády již nebyl usnášeníschopný. Přesto zbytek Gottwaldovy vlády zůstal ve funkci. Ještě průkaznější jsou události v Bratislavě, kde pověřenci za Demokratickou stranu ve Sboru pověřenců (tj. slovenské autonomní vládě) demisi na rozdíl od svých kolegů v Praze nepodali.[45] Přesto je předseda Sboru pověřenců Gustáv Husák odvolal z funkce, ačkoliv ústava ani jiný právní předpis takový postup neumožňovaly. Sám Husák o tom později cynicky řekl toto: „*Zákony a ústavu som v tomto prípade nemohol aplikovať, volil som teda politické riešenie.*“[46] V situaci, kdy komunisté kontrolovali policii, by se totéž v případě Benešova odporu jistě opakovalo i v Praze. Podíváme-li se na mapu Evropy na počátku roku 1948, zjistíme, že Československo třetí republiky představovalo anomálii v sovětské sféře vlivu, protože ve všech ostatních východoevropských zemích byla již komunistická diktatura nastolena.

Převrat nemusel přijít v únoru 1948 – ale přišel by brzy tak jako tak, protože v dané mezinárodněpolitické situaci prostě přijít musel. Bezprostředně po druhé světové válce neměl ještě Stalin jasno v otázce, zda je nutné v satelitních ze-

43 WEYR, František: *Československé právo ústavní*. 2. vydání. Praha 2017, s. 201.
44 Tamtéž.
45 SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati 44–48*. Banská Bystrica 2010, s. 346–347.
46 PLEVZA, Vilém: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril*. Bratislava 1991, s. 59.

mích východní Evropy nastolovat vnitropolitický režim v podstatě shodný s politickým systémem v SSSR. Nejpozději někdy na počátku roku 1947 ale sovětské vedení (a jmenovitě Stalin) dospělo k názoru, že s ohledem na trvalou přítomnost Američanů v Evropě je nezbytné konsolidovat sovětskou sféru vlivu a nastolit v krajinách této zóny režimy kopírující sovětský systém. Různé „národní cesty k socialismu" jednoznačně odsoudil sovětský ideolog Andrej Ždanov na ustavující schůzi Informbyra 21. – 27. září 1947 ve Szklarské Porębě v polských Krkonoších. Otázka nastolení komunistické diktatury i v Československu tím byla jasně dána – šlo jen o to jak a kdy. V dané geopolitické situaci nemohl Beneš, v té době už těžce nemocný, obstát. Je ale otázka, zda by si někdo jiný, byť mladší a energičtější, počínal lépe. Pokud se totiž rozhlédneme po východní Evropě, pak zjistíme, že podobně neobstáli ani Stanisław Mikołajczyk v Polsku, Ferenc Nagy v Maďarsku, Iuliu Maniu v Rumunsku a Nikola Petkov v Bulharsku. Kromě toho, čeští a slovenští demokraté si v únoru 1948 počínali velmi naivně, protože si nedokázali vyřešení krize představit jinak než v rámci standartního rámce, tedy koaličním vyjednáváním. Možno proto jen souhlasit s historikem Karlem Kaplanem, který napsal, že demokraté sice v roce 1948 nemohli vyhrát, ale nemuseli alespoň prohrát takovým hloupým způsobem, jakým prohráli.[47]

Zbývá se zamyslet nad otázkou, zda byl v Československu myslitelný „finský model". Na tuto otázku je možné odpovědět následovně: v letech 1945-1946 snad (alespoň teoreticky) ano, ale v roce 1948 už rozhodně nikoliv. Na rozdíl od Finska leželo Československo na příliš exponovaném místě v Evropě, než aby mu Moskva mohla ponechat možnost alespoň částečně samostatného vývoje, jako tomu bylo ve Finsku. Byli zde i zcela odlišné vnitropolitické poměry. V Československu byl i nekomunistickými stranami Sovětský svaz vnímán jako osvoboditel a přítel, zatímco v poraženém Finsku byly Rusko (resp. SSSR) vnímáno jako nepřítel finské samostatnosti. V Československu už před válkou existovala silná komunistická strana, která navíc umocnila svou pozici v důsledku aktivní účasti v odboji. Ve Finsku byli komunisté slabí: byli poraženi v občanské válce v roce 1918, poté roky strávili ve vězeních a internačních táborech nebo v exilu a působit mohli jen v ilegalitě; navíc se zdiskreditovali, když část z nich souhlasila s účastí v loutkové vládě, kterou za Zimní války 1939–1940 ustavili Sověti v městě Terijoki (dnešní ruský Zelnogorsk).[48] Po vál-

47 KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru*. Brno 1997, s. 540.

48 V čele této vlády „Finské lidové republiky" stál Otto Kuusinen, jeden z vůdců „rudých" za občanské války roku 1918, který žil v SSSR a na rozdíl od dalších finských komunistů se mu zde podařilo přežít Stalinův velký teror z let 1937–1938. Naproti tomu tajemník strany Arvo Tuominen, žijící částečně v ilegalitě ve Finsku a v exilu ve Švédsku, účast ve vládě odmítl

ce byli i přes pomoc sovětské kontrolní komise v čele s Andrejem Ždanovem neschopni akce a jejich strana vnitřně rozdělena na různé frakce. Po odchodu spojenecké komise tak postupně ztráceli významnější funkce a ministerstva, kam byli Sověty dosazeni. Ztratili i pro ně klíčové ministerstvo vnitra. V této situaci Moskva raději vsadila na jistotu, totiž na zkušeného konzervativního politika Juha Kusti Paasikiviho, který byl celoživotním stoupencem sovětsko-finské spolupráce.[49]

Dalším zlomovým bodem našich novodobých dějin je rok 1968. Už od sedmdesátých let se zde střetávají dva názory: podle jednoho šlo o pokus reformovat systém, přičemž tato reforma mohla vyústit v nějakou podobu symbiózy demokracie a socialismu, v demokratický socialismus, tedy systém, který byl už od padesátých let snem evropské demokratické levice, tj. sociálních demokratů a později tzv. eurokomunistů. Tento slibný vývoj byl ale zastaven sovětskou invazí z 21. srpna.[50] Druhý výklad vychází z představy nereformovatelnosti socialismu; v této interpretaci byl československý experiment od počátku odsouzen k neúspěchu. Sovětská intervence sice krach „Pražského jara“ uspíšila, došlo by k němu ale i bez ní, protože byla jen dvě řešení: buď by se systém v důsledku postupující eroze mocenského aparátu KSČ sám rozložil a nastala postupná restaurace kapitalismu, anebo by samo československé komunistické vedení nakonec v důsledku pudu sebezáchovy a záchrany socialismu proti reformnímu hnutí mocensky zasáhlo.[51] Tento výklad se paradoxně velmi blíží oficiálnímu normalizačnímu zdůvodnění sovětské okupace: domácí komunistické vedení

s tím, že je sice komunista, ale proti samostatnosti vlastního státu bojovat nebude. Viz: TROTTER, William: *Frozen hell. The Russo-Finnish War of 1939–40.* Chapel Hill 1991, s. 58–60. Kuusinen byl účastí v kolaborantské vládě natolik zdiskreditován, že se ani po roce 1945 neodvážil vrátit do Finska.

49 K porovnání situace ve Finsku a v Československu a k příčinám, pro které se Finsku podařilo vyhnout se nastolení režimu „lidové demokracie“ viz LARMOLA, Heikki: *The "Way of Czechoslovakia": the Communist Route to Power Monopoly 1943–1948 within the framework of "Mitteleuropa" Great Power setting and the Soviet sphere of interest.* Helsinki 2002. Viz též: VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989.* Praha 2000, s. 227–239.

50 SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia´s Interrupted Revolution*. Princeton 1976; MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968.* Köln – Roma 1975; BENČÍK, Antonín: *Osem mesiacov Pražskej jari*. Martin 1990; KURAL Václav a kol.: *Československo roku 1968.* I. díl. *Obrodný proces*. Praha 1993; SCHULZE WESSEL, Martin: *Der Prager Frühling: Aufbruch in eine neue Welt.* Ditzingen 2018

51 TIGRID, Pavel: *La chute irresistible d´Alexander Dubcek*. Paris 1969; týž: *Kvadratura kruhu. Dokumenty a poznámky k československé krizi 1968–1970.* Paříž 1970; PITHART, Petr: *Osmašedesátý.* 2. vydání. Purley 1987.

nedokázalo samo potlačit kontrarevoluční síly, a proto v zájmu zachování socialismu byl nutný ozbrojený zásah. Demokratizační proces by – bez ohledu na subjektivní přání Dubčeka a jeho vedení – vedl v delší časové perspektivě k likvidaci socialismu.[52]

Zatímco v sedmdesátých a na počátku osmdesátých let se nemalá část historiků klonila k výkladu o možné reformě systému pokojnou revolucí, od počátku devadesátých let jednoznačně převážila téze druhá: bylo to nepochybně způsobeno neúspěchem Gorbačovovy „perestrojky", která nakonec vedla k rozkladu systému a zániku SSSR, a rovněž revolucemi ve východní Evropě v letech 1989–1991, které dokonce i v tak rigidním systému, jaký panoval v Albánii, způsobily zánik socialismu a restauraci kapitalismu a klasického liberálně-demokratického parlamentního systému.

Pokud jde o rok 1968, je velmi těžké odhadnout vývoj v případě, že by SSSR nezasáhl. Postoje lidí o dvacet let později, kdy se myšlenka socialismu celosvětově do značné míry zdiskreditovala, a komunistické režimy v Evropě se zhroutily, by nás neměly svádět k představě, že by podobný krach nastal už koncem šedesátých let, kdy naopak v celosvětovém měřítku měly různé vize socialistické společnosti širokou podporu. Díváme-li se na svět nikoliv jen pohledem Evropy, pak zjistíme, že v mimoevropských tzv. socialistických zemích došlo k poměrně závažným reformám, aniž by se systém zhroutil. Ovšem, tyto reformy šly většinou jiným směrem, než jakým chtěli jít českoslovenští reformátoři šedesátých let: ti hodlali uvolnit politický systém při současném zachování státního monopolu v oblasti ekonomiky. O rozvoji soukromého sektoru se v roce 1968 vůbec nemluvilo, otázka znárodnění stejně jako otázka kolektivizace byly pokládány za jednou provždy a definitivně vyřešené. V Číně či Vietnamu a částečně dokonce i na Kubě naopak komunisté umožnili rozvoj soukromého sektoru při zachování politického monopolu, takže dnes je velmi sporné, zda je ještě možné hovořit o Číně jako o socialistickém státě. Politická diktatura jedné strany sama o sobě ještě nevytváří stát socialistického typu, vždyť ve světě existují i pravicové diktatury, kde také není politická pluralita. Jedna věc je ovšem jistá: bez sovětské okupace by rozhodně nedošlo k nastolení režimu normalizace s jeho politickým marasmem. V případě, že by československé vedení nějak situaci stabilizovalo samo, nabízel se model mnohem liberálnějšího režimu, jako byl např. režim Jánose Kádára po roce 1963, nebo polský režim Wojciecha Jaruzelského po roce 1985.

52 *Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany.* Praha 1971; MARKO, Miloš: *Čierne na bielom*. Bratislava 1971; MATOUŠ, Milan: *Fronta bez příměří. Československo v boji proti ideologické diverzi.* Praha 1974.

Posledním bodem našich úvah jsou události 17. listopadu 1989 v Praze. Co by se stalo, kdyby toho večera policie proti demonstrujícím studentům na Národní třídě nezasáhla? Odpověď je v tomto případě jasná: toho večera by se nestalo vůbec nic. Demonstranti by došli v klidu na Václavské náměstí, zde by chvíli vykřikovali hesla proti normalizačnímu režimu a jeho představitelům, a protože byla zima, v klidu by se po čase rozešli. Ostatně, demonstranti se začali rozcházet už poté, kdy je policejní kordon na Národní třídě zastavil a postupně odcházeli, dokud bylo kudy – tedy dokud nebyla Národní třída jiným kordonem uzavřena i u Národního divadla. Zásah byl výrazem obyčejné byrokratické tuposti, kdy původní rozkaz, vydaný Milošem Jakešem, aby se proti demonstrantům nezasahovalo, byl Miroslavem Štěpánem nesmyslně doplněn v tom smyslu, aby se sice nezasahovalo, ale aby nebyli demonstranti vpuštěni do centra města.[53] Takový rozkaz byl samozřejmě nesplnitelný, protože zabránit demonstrantům v dalším pochodu bylo možné jedině silou.

Policie nemusela na Národní třídě zasáhnout – o den dříve se konala studentská manifestace v Bratislavě, kterou bezpečnostní složky ponechaly v „klidu" a jistě mohly stejně postupovat i na mnohem exponovanější demonstraci 17. listopadu, která se konala v den padesátého výročí uzavření českých vysokých škol. Změnil by se ale další politický vývoj, kdyby policie nezasáhla? Odpověď je při pohledu na tehdejší mapu Evropy opět jasná: rozhodně ne. Situace na podzim roku 1989 vypadala totiž obdobně, jako na jaře 1948, jen v opačném gardu. Československo opět představovalo anomálii ve východní Evropě: komunistické režimy již padly v Polsku[54] a Maďarsku[55]; 9. listopadu 1989 si davy občanů NDR vynutily otevření hraničních přechodů do Západního Berlína, čímž symbolicky padla berlínská zeď a východoněmecký režim se zhroutil[56]; rozložil se i komunistický režim v samotném SSSR, kde pobaltské republiky směřovaly k nezávislosti, od 10. listopadu se kácel Bulharsku[57] a už od jara v republikách federativní Jugoslávie.[58] Kromě zcela izolované Albánie už zůstávalo jen Československo a Rumunsko. Otázka tedy nebyla, zda se režim

53 ŠTĚPÁN, Miroslav: *Zpověď vězně sametové revoluce*. Praha 1991, s. 47.

54 PACZKOWSKI, Andrzej: *Půl století dějin Polska 1939–1989*. Praha 2000, s. 348–359; VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ,* s. 687–699.

55 BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Paweł: *1989 – Podzim národů*. Praha 2022, s. 249–262.

56 TAYLOR, Frederick: *Berlínská zeď 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989*. Brno 2008, s. 407–411.

57 ЛУДЖЕВ, Димитър: *Революцията в България 1989–1991*. София 2008, с. 207–220.

58 ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998, s. 558–582.

položí, ale kdy se položí a hlavně jak – zda k tomu dojde pokojně, jako v Polsku a Maďarsku, anebo násilně, jako později v prosinci 1989 v Rumunsku.[59]

Shrnutí

Nikdy sice s určitostí nemůžeme říci, jak by se události vyvíjely, kdyby v nějakém zlomovém okamžiku někdo rozhodl jinak, než rozhodl. Můžeme však říci, že nějaká varianta vývoje je pravděpodobnější než jiná, přičemž v některých případech je zřejmé, že i při jakémkoliv jiném rozhodnutí, než jaké padlo, by byl konečný výsledek stejný anebo alespoň velmi podobný. I když podobné úvahy o alternativním vývoji nemohou samozřejmě průběh dějin zpětně měnit, mají jistě své oprávnění – minimálně pro rozhodování v analogických situacích v budoucnosti.

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

Normativní prameny

Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé
Sbírka zákonů a nařízení státu československého
Sbírka zákonů Československé socialistické republiky
Sbírka zákonů Československé socialistické republiky České socialistické republiky Slovenské socialistické republiky
Sbírka zákonů republiky Československé

Tiskem vydané prameny

Mnichov v dokumentech. I. díl: *Zrada západních spojenců na Československu*, II. díl: *Zrada české a slovenské buržoazie na Československu*. Praha 1958
Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ. Rezoluce k aktuálním otázkám jednoty strany. Praha 1971

59 BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Paweł: *1989 – Podzim národů,* s. 520–534.

Memoárová literatura

BENEŠ, Edvard: *Paměti. Od Mnichova k nové válce a novému vítězství.* Praha 1947
BENEŠ, Edvard: *Šest let v exilu a druhé světové války.* Praha 1946
DRTINA, Prokop: *Československo – můj osud.* 2. vydání. Sv. II, kniha 2. Praha 1992
KLÍMA, Vlastimil: *1938 – měli jsme kapitulovat?* Praha 2012
PLEVZA, Vilém: *Vzostupy a pády. Gustáv Husák prehovoril.* Bratislava 1991
RIPKA, Hubert: *Le Coup de Prague. Une révolution Préfabriquée.* Paris 1949
RIPKA, Hubert: *Únorová tragédie.* Brno 1995
ŠTĚPÁN, Miroslav: *Zpověď vězně sametové revoluce.* Praha 1991

Literatura

BENČÍK, Antonín: *Osem mesiacov Pražskej jari.* Martin 1990
BUCHVALDEK, Miroslav a kol.: *Československé dějiny v datech.* Praha 1986
BURAKOWSKI, Adam – GUBRYNOWICZ, Aleksander – UKIELSKI, Paweł: *1989 – Podzim národů.* Praha 2022
COWLEY, Robert (ed.): *Co by bylo kdyby. Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát.* Praha 2005
COWLEY, Robert (ed.): *What if? The world´s foremost military historians imagine what might have been.* New York 1999
DENIS, Ernest: *Čechy po Bílé Hoře.* I. Praha 1904, II. Praha 1905
DENIS, Ernest: *Fin de l´Indepéndence Bohême* I., II. Paris 1890
DENIS, Ernest: *La Bohême depuis la Montagne-Blanche.* I., II. Paris 1903
DENIS, Ernest: *Konec samostatnosti české.* Praha 1893
EVANS, Richard J.: Altered Pasts: Counterfactuals in History. Waldham 2013
FERGUSON, Niall: *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals.* New York 1999
FERGUSON, Niall: *Virtuální dějiny: historické alternativy.* Praha 2001
HAWTHORN, Geoffrey: *Plausible Worlds. Possibility and Understanding in History and Social Science.* Cambridge 1991
HUSA, Václav – KROPILÁK, Miroslav: *Československé dejiny.* Bratislava 1966
KADLEC, Jaroslav: *Přehled českých církevních dějin.* Díl II. Řím 1987
KALISTA, Zdeněk*: Stručné dějiny československé.* 2. vydání. Praha 1992
KAPLAN, Karel: *Pět kapitol o únoru.* Brno 1997
KISS, Jozef: *Postavenie maďarskej menšiny v kontexte česko-slovenských vzťahov 1948–1960.* In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 57–73
KRÁL, Václav: *Československo a Sovětský svaz.* Praha 1971

KRÁL, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční protisovětské politice*. Praha 1953

KRÁL, Václav: *Pravda o okupaci*. Praha 1962

KONSTANTINOV, Fjodor Vasiljevič: *Základy marxisticko-leninskej filozofie*. 3. vydanie. Bratislava 1975

KURAL Václav a kol.: *Československo roku 1968*. I. díl. *Obrodný proces*. Praha 1993

LARMOLA, Heikki: *The "Way of Czechoslovakia": the Communist Route to Power Monopoly 1943-1948 within the framework of "Mitteleuropa" Great Power setting and the Soviet sphere of interest*. Helsinki 2002

ЛУДЖЕВ, Димитър: *Революцията в България 1989–1991*. София 2008

LUKEŠ, František: Poznámky k československo-sovětským stykům v září 1938. In: *Československý časopis historický*, 1968, roč. 16, č. 5, s. 703–731

LVOVÁ, Míla: Mnichov a Edvard Beneš. Praha 1968

MARKO, Miloš: *Čierne na bielom*. Bratislava 1971

MATOUŠ, Milan: *Fronta bez příměří. Československo v boji proti ideologické diverzi*. Praha 1974

MLYNÁŘ, Zdeněk: *Československý pokus o reformu 1968*. Köln – Roma 1975

NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velikých tradic českého lidu*. Praha 1951

PACZKOWSKI, Andrzej: *Půl století dějin Polska 1939–1989*. Praha 2000

PALACKÝ, František: *Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě*. Díl. I. 5. vydání. Praha 1933

PEKAŘ, Josef: *Bílá hora. Její příčiny a následky*. Praha 1921

PEKAŘ, Josef: České státní právo a rakouské znaky a tituly. *Národní politika*, 25. a 26. 5. 1917

PEKAŘ, Josef: *Dějiny naší říše se zvláštním zřetelem ke Královstvím a zemím na Říšské radě zastoupeným*. Praha 1914

PEKAŘ, Josef: *Na cestě k samostatnosti*. Praha 1993

PEROUTKA, Ferdinand: *Byl Edvard Beneš vinen?* Paříž 1950

PITHART, Petr: *Osmašedesátý*. 2. vydání. Purley 1987

POLIŠENSKÝ, Josef: *Třicetiletá válka a evropské krize 17. století*. Praha 1970

SCHULZE WESSEL, Martin: *Der Prager Frühling: Aufbruch in eine neue Welt*. Ditzingen 2018

SKILLING, Harold Gordon: *Czechoslovakia´s Interrupted Revolution*. Princeton 1976

STANĚK, Tomáš: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha 1993

STANĚK, Tomáš: *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha 1991

SYRNÝ, Marek: *Slovenskí demokrati 44–48*. Banská Bystrica 2010

ŠESTÁK, Miroslav a kol.: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998

ŠUTAJ, Štefan: Československé štátne občianstvo obyvateľov maďarskej národnosti po roku 1945 z pohľadu česko-slovenských vzťahov. In: *Česko-slovenská historická ročenka*, 2002, s. 35–56

TÁBORSKÝ, Eduard: *President Beneš Between West and East 1938–1948*. Stanford 1981

TÁBORSKÝ, Eduard: *Prezident Beneš mezi Západem a Východem*. Praha 1993

TAYLOR, Frederick: *Berlínská zeď 13. srpna 1961 – 9. listopadu 1989*. Brno 2008

TIGRID, Pavel: *Kvadratura kruhu. Dokumenty a poznámky k československé krizi 1968-1970*. Paříž 1970

TIGRID, Pavel: *La chute irresistible d´Alexander Dubcek*. Paris 1969

TROTTER, William: *Frozen hell. The Russo-Finnish War of 1939-40*. Chapel Hill 1991

VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha 2000

WEYR, František: *Československé právo ústavní*. 2. vydání. Praha 2017

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 143–170

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.8

STUDIE

3. červenec 1866 – vítězství císařských zbraní u Hradce Králové

VOJTĚCH KESSLER – JOSEF ŠRÁMEK

3 July 1866, the day when the Imperial army was victorious at Königgrätz

Counterfactual history, i.e. the consideration of "what if" scenarios, is often viewed with distrust or downright dismissed as frivolous by historians. Nevertheless, views that there may be merit in considering alternative scenarios have been increasingly gaining ground. Indeed, counterfactual considerations allow for a better understanding of key moments in history and their impact on future developments. This paper discusses the Battle of Königgrätz on 3 July 1866. Historians interpret the Prusso-Austrian conflict as a pivotal point that steered Europe towards the events leading up to World War I. The paper investigates whether Austria's victory at Königgrätz would have affected the European political map and power relations and would have shifted them in a different direction. Its conclusion, however, is that an Austrian victory would probably not ease tensions between the powers, but on the contrary could complicate the situation. The Habsburg monarchy would have had to face national tensions not only within the German Confederation but also within its own empire. Nationalism would continue to threaten stability in Europe. Prussia, which would probably have been waiting for a new opportunity after the defeat at Königgrätz, would likely have learned from the conflict and would have tried to assert its ambitions again. Another clash could therefore occur before 1900. In the event of an Austrian victory, European history might have evolved in familiar patterns, but with different actors and dynamics. Going back to counterfactual history, considering such scenarios helps us to better understand the complexity of historical events and their possible impact on the future.

Keywords: counterfactual history; Prusso-Austrian War 1866; Battle of Königgrätz

Úvahy na téma „co by se stalo, kdyby“ jsou stále mezi českými, ale mnohdy i zahraničními historiky vnímány s nedůvěrou, někdy až s opovržením. Vždyť přeci není možné se seriózně a vědecky bavit o něčem, co ze své povahy neexistuje, učí se adepti historické vědy již v proseminářích.[1] Důkazem je imanentní potřeba obhajoby konceptu na úvod každého historiografického textu, který si s myšlenkou kontrafaktuální, resp. alternativní historie pohrává. I my jsme na počátku formování svých úvah na stůl neustále snášeli vlastní nebo převzaté argumenty o smysluplnosti dotyčného přístupu. Nakonec jsme se rozhodli, že zmíněnou obhajobu vynecháme. Jednak bychom rádi věnovali prostor spíše konkrétnímu divergenčnímu bodu či bodům na úzce vymezeném tematickém poli a jednak úvahy o jednoznačné smysluplnosti kontrafaktuálních přístupů mezitím s úspěchem přednesli jiní a lépe, než bychom to kdy dokázali my.[2] Nicméně v této souvislosti je nutné zmínit alespoň vyspělou a hluboce teoreticky ukotvenou tradici přemýšlení o kontrafaktičnosti ve výkladu dějin v souvislosti s instrumentalizací pojmu Henricha Rickerta „historické centrum“ ze strany předního českého historika, sociologa a filozofa Miloše Havelky. Rickertova „historická centra“ jsou totiž historické fenomény, které mají v dějinném procesu výrazně vyšší stupeň zvýznamnění než fenomény jiné. V případě svého textu tak budeme pojímat bitvu u Hradce Králové z 3. 7. 1866, případně dílčí události, které nazýváme body divergence.[3]

Promýšlení a zvažování alternativ, scénářů, které se nestaly, patří k úvahám každého člověka. Behaviorální vědy mají v této oblasti poměrně dlouhou výzkumnou tradici, včetně aplikace v klinické psychologii.[4] Historická věda má ovšem stále nejen zpoždění, ale klade až překvapivý odpor, navzdory tomu, že i ti největší koryfejové pozitivistické historiografie se ve svých textech nevyhýbali konstruktivistickému užívání kondicionálu. Běžný laik se při svých historických úvahách necítí svázán pravidly historického řemesla a alternativní scé-

1 RAK, Jiří: V historii neexistují žádná „kdyby“! In: *Co kdyby to dopadlo jinak? Křižovatky českých dějin*. Praha 2007, s. 9–20. Vedle tohoto sborníku v českém prostředí na pomyslný „tenký led“ vykročili např. NODL, Martin: Václav III. Císař z boží milosti. In: *Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky*. Eds. Doležalová, Eva – Šimůnek, Robert – Dvořáčková-Malá, Dana – Pořízka, Aleš. Praha 2007, s. 561–565; resp. HÁJKOVÁ, Dagmar – KUČERA, Jaroslav – SMETANA, Vít – SUK, Jiří – ŠRÁMEK, Pavel – TŮMA, Oldřich: *Historie na rozcestí. Jak mohly dopadnout osudové chvíle Československa*. Brno 2016.

2 FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám. Kontrafaktuální dějiny a didaktika dějepisu*. Praha 2024.

3 Srov. ARON, Raymond: *Die Deutsche Soziologie der Gegenwart.* Stuttgart 1969, s. 119–123. Viz dále HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha 2001, s. 14–18n.

4 ROESE, Neal J. – MORRISON, Mike: The Psychology of Counterfactual Thinking. In: *Historical Social Research*, 2009, roč. 34, č. 2, s. 16–26.

náře zvažuje mnohem častěji a zejména svobodněji. Úspěšně mu v tom sekunduje literatura (historické romány, fiktivní či alternativní dějiny).[5] Není náhoda, že se velmi často v takových situacích lidé zaměřují na události, které sami považují za neobvyklé, události nevšední, dynamické. Zvláštní oblibu v tomto žánru si přitom získaly úvahy na teritoriu, kde se alternativní scénáře přímo nabízejí, protože k jejich realizaci bylo tak blízko – na bitevních polích.[6] Prim v tomto ohledu hraje anglosaské dějepisectví už od dob, kdy George Trevelyan vyhrál první cenu v soutěži londýnských novin Westminster Gazette, kam zaslal svoji studii nazvanou „Kdyby Napoleon vyhrál v bitvě u Waterloo".[7]

Také my jsme se s následujícím textem vydali na bojiště. Nejen reálné, kde se před 158 lety udála bitva, známá jako u Hradce Králové či u Sadové,[8] ale i na ono pomyslné, kde se střetávají po generace názorové rozdíly historiků, ale i laických badatelů v tématu prusko-rakouské války z roku 1866. Každý rok se na bojišti setkávají stovky reenactorů, amatérských badatelů, strážců tradice bitvy a vedle nich tisíce diváků, aby zhlédli bitevní ukázku, prohlédli si pomníky a povídali si o komemorovaném konfliktu.[9] Velmi často jsou tyto diskuse plné nejrůznějších kontrafaktuálních úvah.

---

5 Příkladem pars pro toto budiž oblíbené romány Jana Drnka. Namátkou DRNEK, Jan: *Druhý dech habsburské monarchie*. Třebíč 2007; TÝŽ: *Žáby v bouři. Operace Barbarossa naruby*. Praha 2012; TÝŽ: *1938. Věrni zůstaneme*. Brno 2016; TÝŽ: *1938. Neporaženi*. Brno 2017; TÝŽ: *Past na Bonaparta 1805*. Třebíč 2024.

6 HÁJKOVÁ, Dagmar – KUČERA, Jaroslav – SMETANA, Vít – SUK, Jiří – ŠRÁMEK, Pavel – TŮMA, Oldřich: *Historie na rozcestí*, s. 10.

7 HORNE, Alistair: Vládce světa. Napoleonovy ztracené příležitosti. In: *Co by bylo, kdyby? Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Ed. Cowley, Robert. Praha 2005, s. 320.

8 Bitva u Hradce Králové je nesporným symbolem prusko-rakouské války a zpečetila její výsledek. Autoři jsou si vědomi toho, že reálné naděje na vítězství měly rakouské síly v bitvě u České Skalice 28. 6. 1866, už vlivem samotného početního přečíslení nepřítele. Na druhou stranu vah je však třeba položit kvalitu velících kádrů (dosavadní historiografie nezpochybňuje oprávněnost odvolání velitele rakouského VIII. armádního sboru, polního podmaršálka arcivévody Leopolda) i limity rakouských komunikačních možností. Především jsme si ale položili otázku, zda by skutečně rakouské vítězství u České Skalice vedlo k dramatické změně vývoje na bojišti, anebo zda by spíše přišlo vniveč, podobně jako rakouská vítězství v bitvách u Trutnova a polské Osvětimi. Z těchto důvodů, kdy nechceme napínat strunu možností kontrafaktuální metodologie, přece jen volíme jako psychologický bod zvratu až generální bitvu u Hradce Králové, kde proti sobě stanuli oba soupeři v plné síle, což v našich očích dělá z událostí 3. 7. 1866 bod zvratu. K bitvě u České Skalice srov. JÁNSKÝ, Zdeněk: *Bitva u České Skalice v roce 1866*. Hradec Králové 2008.

9 Srov. FUČÍK, Josef: Hradec Králové 2006 – výzvy a zamyšlení. In: *Bellum 1866*, 2006, roč. 15, č. 1, s. 58–66; KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: Obrazy války v historii aneb Mantinely recepce válečných událostí na příkladu války roku 1866. In: *Marginalia Historica*, 2016, roč. 7, č. 2, s. 105–131.

Premisy kontrafaktuální historie

Bezpodmínečným základem relevantní kontrafaktuální historie je uvažovat výhradně o reálných scénářích. Neboli s odkazem na emblematický sborník Nialla Fergusona o takových alternativních scénářích, o kterých lze na základě seriózní historické argumentace tvrdit, že byly v dané situaci uskutečnitelné, a můžeme tedy zvážit reálnost jejich naplnění.[10] Klíčová otázka tedy zní: je skutečně „reálné", aby Rakousko v roce 1866 vyhrálo? Diskuse o této otázce, resp. odpovědi na ni, se vedou překvapivě už od dob, kdy konflikt sotva utichl. Zatímco dnes jsou tábory v argumentačních sporech rozděleny dle převládajících sympatií k té či oné straně a představují spíše rétorická cvičení, měly debaty v počátcích fenoménu mnohem hlubší, věcný a předně politický význam. Obecná teorie říká, že kontrafaktuální myšlení bývá spuštěno nejčastěji skrze negativní zkušenost.[11] Nepřekvapí proto, že v rakouské publicistice a veřejném prostoru úvahy na téma „proč jsme nevyhráli", „jak jsme mohli vyhrát" či „co by bylo, kdybychom vyhráli", hrály v letech po válce poměrně značnou roli.[12] Možná, že jejich rozsah a intenzita byly větší o to, s jakými nadějemi a predikcemi rakouská společnost do války vstupovala.

Stanovili jsme si v souladu s několika metodologickými pravidly následující omezení, mezi jehož mantinely bychom se rádi pohybovali: 1. nevnímáme prusko-rakouskou válku jako ono pověstné zatřepotání křídly motýla, které zcela změnilo chod dějin a díky kterému bychom po prostém „Rakousko vyhrálo u Hradce Králové" následně fabulovali fiktivní příběh posledních zhruba 160 let; 2. operovali jsme výhradně s „reálnými alternativami" – i fikční světy musí mít stejná pravidla jako ty fakticistní, například jsme zavrhli úvahy typu: „co by bylo, kdyby měla rakouská armáda milion mužů", případně: „co by bylo, kdyby Ludvík Benedek byl Napoleonem své doby". Proto nechceme navyšovat počty rakouské armády (např. v posádkách pevností Hradec Králové a Josefov), obdařit polního zbrojmistra Benedeka (a jeho štáb) válečnou genialitou,[13] nechat na bojiště dorazit další armádu (např. z Itálie) či obdařit rakouské velení nějakou zázračnou zbraní, např. dokonalejšími raketovými střelami;[14] 3. po dlouhých diskusích jsme si vybrali pouze jeden divergentní bod, kolem kterého

10 FERGUSON, Niall a kol.: *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Praha 2001, passim.

11 ROESE, Niel J.: Counterfactual thinking. In: *Psychological Bulletin*, 1997, roč. 121, č. 1, s. 135.

12 KRÁLOVÁ, Hana: Prusko-rakouské soupeření roku 1866 a jeho ohlas v dobovém tisku. In: *Historický obzor*, 2014, roč. 25, č. 7/8, s. 175–183; HÖBELTOVÁ, Šárka: Tisková polemika po bitvě u Hradce Králové 1866. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 51–54.

13 FUČÍK, Josef: *Válka 1866. Běda poraženým*. Praha 2012, s. 19–36, 51–59.

14 BENEŠ, Ctirad: *Raketové zbraně rakouské armády*. 2. vyd. Hradec Králové 2003.

jsme se rozhodli celou událost „otáčet“, zvažovat smysluplnost nových vektorů a úhlů. Tímto bodem je jedna dílčí fáze (resp. výseč) bitvy u Hradce Králové, jež vstoupila do povědomí jako „boj o les Svíb“. Její kruciální charakter byl reflektován již současníky, proto se nám jevila být nosným okamžikem, kdy provést tzv. kontrafaktuální zvrat.

Kořeny války z roku 1866

Při úvahách, zda mohl válečný rok 1866 skončit jinak a jaké by to mělo důsledky pro další vývoj v Evropě, je zapotřebí sumarizovat si výchozí bod. Napětí mezi Rakouskem a Pruskem, které vyvrcholilo v létě roku 1866 válečným střetem, se datuje až do poloviny 18. století. Tehdy se po nástupu Marie Terezie na rakouský trůn pokusil pruský král Fridrich II. využít oslabení soupeře na mezinárodním poli.[15] Rakouská císařovna sice ztratila část dědičných zemí, avšak velmocenské postavení habsbursko-lotrinské dynastie obhájila. Nadto se zanedlouho po posledním měření sil objevil na evropské politické scéně nový soupeř, který oba dosavadní rivaly přivedl do společného tábora, a sice revoluční režim ve Francii.[16] Během dvanácti let, kdy Evropou zmítaly napoleonské války, jak Rakousko, tak Prusko stanuly na různých stranách, někdy společné, někdy opačné, ovšem ve výsledku se opět sešly v řadách vítězné protinapoleonské koalice.[17]

---

15 Přehledně BASSETT, Richard: *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army*. New Haven – London 2015, s. 83–181; BREMM, Klaus-Jürgen: *Preussen bewegt die Welt. Wie eine Grossmacht entsteht*. Darmstadt 2021. Pro základní faktografickou představu poslouží i popularizační práce TARABA, Luboš: *Sukně proti kalhotám. Válka o rakouské dědictví 1740–1748*. Praha 2019; STELLNER, František: *Sedmiletá válka v Evropě*. Praha 2000; ŠEDIVÝ, Miroslav: *O švestky a brambory. Prusko-rakouská válka o bavorské dědictví 1778–1779*. Praha 2018.

16 TINKOVÁ, Daniela: *Revoluční Francie (1787–1799)*. Praha 2008; MÁDLOVÁ, Claire – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*. Praha 2012.

17 BASSETT, Richard: *For God and Kaiser*, s. 185–290; ŠŤOVÍČEK, Michal: *Francie proti Evropě. Války revoluční Francie 1792–1802*. Praha 2017; KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleonova tažení 1. Vítězné roky. Elchingen – Ulm – Slavkov – Saalfeld – Jena – Auerstädt – Prenzlau*. Třebíč 2003; TÝŽ: *Napoleonova tažení 2. Nejistá vítězství. Pultusk – Jílové – Friedland – Somosierra – La Coruña – Eggmühl – Aspern – Wagram*. Třebíč 2003; TÝŽ: *Napoleonova tažení 3. Proti všem. Smolensk – Borodino – Berezina – Lützen – Budyšín – Drážďany*. Třebíč 2004; TÝŽ: *Napoleonova tažení 4. Pád orla. Lipsko – Hanau – Brienne – Montmirail – Montereau – Laon – Arcis – Ligny – Waterloo*. Třebíč 2005.

Nové uspořádání poměru mezi evropskými velmocemi se odehrálo ve Vídni pod taktovkou rakouského kancléře, knížete Metternicha.[18] Zásadním důsledkem napoleonské éry byla skutečnost, že pod tlakem francouzských bodáků zanikla roku 1806 prastará Svatá říše římská národa německého, v jejímž čele stál po staletí příslušník dynastie Habsburků. Roku 1815 vznikl tzv. Německý spolek, v němž hrálo příslovečnou roli prvního mezi rovnými Rakousko.[19] Jednalo se však o řešení, které se muselo výhledově dostat do střetu s ambicemi Pruska.[20] V roce 1850 dokonce dospěl vývoj vzájemných vztahů tak daleko, že skutečně hrozila nová válka. Ta byla sice nakonec zažehnána, ale pro výsledek diplomatických jednání, v nichž sehrál podstatnou úlohu ruský car Mikuláš I., se v Prusku výmluvně vžilo označení „olomoucké ponížení“.[21]

Na přelomu 50. a 60. let 19. století navíc došlo k několika událostem, které další vývoj prusko-rakouských vztahů zásadně ovlivnily. Mezi lety 1858–1861 byl postupně v čele pruského státu zdravotně indisponovaný král Fridrich Vilém IV. nahrazen svým bratrem Vilémem. Tak začala pruská politika nabírat novou trajektorii. Roku 1862 jmenoval král Vilém I. ministerským předsedou Ottu von Bismarcka. Tak rozhodující síly Pruského království v čele s králem a kancléřem vykročily vstříc sjednocení německých měst a států bez účasti Rakouska, k čemuž mělo podle Bismarckových slov dojít v nejzazším případě i „krví a železem“.[22] Tato politická linie v řadě ohledů vycházela vstříc požadavkům z revolučních let 1848–1849, pruské politické elity však nehodlaly vyslyšet tehdejší demokratizační volání, ale naopak naplnit myšlenkové dědictví Fridri-

18 UHLÍŘ, Dušan: *Čas kongresů a tajných společností*. Praha 2017. Srov. HERRE, Franz: *Metternich*. Praha 1996; SKED, Alan: *Metternich a Rakousko. Pokus o hodnocení*. Brno 2014.

19 LUTZ, Heinrich: *Zwischen Habsburg und Preussen. Deutschland 1815–1866*. Berlin – Darmstadt – Wien 1985, 13–78; HANNIG, Alma: Österreich: Entscheidung zum Krieg. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 39–61; PÁSZTOROVÁ, Barbora: *Metternich a německá otázka v letech 1840–1848*. Plzeň 2019.

20 LUTZ, Heinrich: *Zwischen Habsburg und Preussen*, s. 386–433; SHOWALTER, Dennis: *The Wars of German Unification*. London – New York 2015, s. 54–84; TÝŽ: 1866: Crisis of Federation. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 10–14; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866. Bismarck's deutscher Krieg*. Darmstadt 2021, s. 15–26. Česky srov. SCHOEPS, Hans-Joachim: *Dějiny Pruska*. Praha 2004, s. 52–196; CLARK, Christopher: *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha 2008, s. 330–367; HÁLEK, Jan: *Rakouská diplomacie 1848–1852. Zahraniční politika Felixe knížete Schwarzenberga*. Praha 2011.

21 SKED, Alan: *Úpadek a pád habsburské říše*. Praha 1995, s. 173–181; SCHOEPS, Hans-Joachim: *Dějiny Pruska*, s. 175–179; HÁLEK, Jan: *Rakouská diplomacie 1848–1852*, s. 270–318; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 27–33.

22 Srov. MOMMSEN, Wilhelm: *Bismarck*. Olomouc 1995; TAYLOR, Alan John Percival: *Bismarck*. Praha 1998.

cha Velikého a sjednocením Německa korunovat slávu a moc hohenzollernské dynastie.[23] K tomuto úkolu nastupoval pruský stát s určitou výhodou, nejlépe totiž dokázal ve službu státu a dynastii přetavit odkaz napoleonských válek i „jara národů", a sice německý „buržoazní" nacionalismus, jenž se prolnul s příslovečnou pruskou militární kulturou.[24]

Nadto šla rakouská politika pruským ambicím neprozřetelně v ústrety. Jedním z faktorů byla reakce na revoluci z let 1848–1849. Třebaže pruské bodáky zásadně přispěly k ukončení revolučního kvasu, poměry v nerakouské části Německého spolku přece jen doznaly změn. Navzdory pravomocem státní policie, revizi ústav a samotné obnově Německého spolku zůstala i po roce 1849 v platnosti řada liberálních zákonů a také samo Prusko bylo ve srovnání s bachovským režimem v Rakousku ústavním státem. Ještě když nastupoval princ Vilém jako regent, složil přísahu na pruskou ústavu a jmenoval vládu liberálně-konzervativní orientace, ostře kontrastující s reakčním světonázorem bývalého ministerského předsedy Manteuffela.[25] Na mezinárodně-politickém poli se zase metternichovský systém Svaté aliance otřásl v základech v důsledku krymské války. Svým obojakým chováním během této krize se rakouský císař František Josef I. připravil o podporu ruského cara,[26] následně slabost rakouské armády a státu ukázala roku 1859 porážka v Itálii. Její výsledek navíc neuspokojil ani rakouského soupeře, sardinsko-piemontskou dynastii.[27] Oslabení Ruska využila Francie Napoleona III., držená do té doby ponapoleonským systémem Svaté

---

23 LUTZ, Heinrich: *Zwischen Habsburg und Preussen*, s. 228–323; CLARK, Christopher: *Prusko*, s. 393–424; MÖLLER, Frank: Preussens Entscheidung zum Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 19–26.

24 CLARK, Christopher: *Prusko*, s. 328–329; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 79–90; KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: Národ ve zbrani aneb kterak pruský učitel porazil u Hradce Králové rakouského sedláka...? In: *Vojenská služba v interdisciplinární perspektivě*. Ed. Wohlmuth, Petr. Dolní Břežany – Terezín 2022, s. 11–31; KESSLER, Vojtěch – MICHLOVÁ, Marie – ŠRÁMEK, Josef: Hrob známého vojína. De-anonymizace válečných pomníků a hromadných hrobů jako modernizační proces? In: *Epigraphica & Sepulcralia 13. Fórum epigrafických a sepulkrálních studií. Georgio Roháček sexagenario oblata*. Eds. Vrána, David – Marešová, Jana – Chlíbec, Jan – Uhlíková, Kristina. Praha 2022, s. 317–338; WILSON, Peter H.: *Iron and Blood. A Military History of the German-speaking People since 1500*. Dublin 2022, s. 363–524.

25 EPKENHANS, Michael: 1866 – The Battle of Königgrätz: A turning point in German and European history? In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 29–30.

26 SCHROEDER, Paul W.: *Austria, Great Britain, and the Crimean War. The Destruction of the European Concert*. Ihtaca 1972; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 36–42; KRÁLÍČEK, Václav: *Velký švindl. Krymská válka 1853–1855*. Praha 2015.

27 BASSETT, Richard: *For God and Kaiser*, s. 310–321; TARABA, Luboš: *Krve po kolena. Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*. Praha 2011.

aliance v mezích. Napoleon III., s oporou v armádě a slibně se rozvíjející ekonomice, se za těchto okolností viděl jako aspirant na roli rozhodčího na evropském politickém hřišti. První obětí této politiky se mělo právě roku 1859 stát mnohonárodnostní Rakouské císařství. A se stejnou kartou hrál francouzský císař i v letech 1864–1866.[28]

Italská válka z roku 1859 do značné míry sjednotila německé liberály i pruské konzervativce. Obě skupiny se potkávaly v přesvědčení, že události roku 1848 jasně ukazují, že reformy Německého spolku nelze dosáhnout institucionální cestou a že prusko-rakouské soupeření, bránící rozvoji německého národního státu, lze vyřešit pouze vojensky.[29] Záminku k vypořádání se s rakouským rivalem nalezly pruské vojensko-politické kruhy ve zdánlivě odlehlé oblasti. Poté, co Rakousko a Prusko vystoupily společně roku 1864 na obranu nároků Německého spolku vůči Dánsku, opanovaly tyto státy po vítězné válce z pozice správců sporná vévodství Šlesvicko a Holštýnsko.[30] Charakter správy postoupených území se ovšem záhy stal příslovečným jablkem sváru a to pruská diplomacie umně zužitkovala. Třebaže se vzájemné neshody roku 1865 podařilo zdánlivě tzv. Gastýnskou úmluvou vyřešit, ve skutečnosti kancléř Bismarck situace využil k dalšímu stupňování napětí mezi Vídní a Berlínem.[31] V okamžiku, kdy se pruské diplomacii podařilo zajistit si neutralitu Francie a Ruska a získat spojence v Itálii,[32] vývoj rychle směřoval k řešení „německé otázky“ na bitevním poli.[33]

28 EPKENHANS, Michael: 1866. The Battle of Königgrätz, s. 28–30; HÖBELT, Lothar: Why did the Austrians risk war in 1866? In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 25–26.

29 EPKENHANS, Michael: 1866. The Battle of Königgrätz, s. 31–33.

30 EMBREE, Michael: *Bismarck's First war. The Campaign of Schleswig and Jutland 1864*. Solihull 2007; BASSETT, Richard: *For God and Kaiser*, s. 321–236; GANSCHOW, Jan – HASELHORST, Olaf – OHNEZEIT, Maik: *Der Deutsch-Dänische Krieg 1864. Vorgeschichte – Verlauf – Folgen*. Graz 2021.

31 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*. Praha 2005, s. 66–79; BASSETT, Richard: *For God and Kaiser*, s. 327; SHOWALTER, Dennis: *The Wars*, s. 85–156; MÖLLER, Frank: Preussens Entscheidung, s. 26–37.

32 LAPPENKÜPER, Ulrich: „Date clé du règne de Napoléon III.“ Frankreich und der preussisch-österreichische Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 89–106; MEDVAKOV, Alexander: Russland und der Deutsche Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 129–157; MONZALI, Luciano: Italien und der Krieg von 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 63–86. Česky k bojům na „italské frontě“ TARABA, Luboš: *Prodané vítězství. Poslední válka za osvobození Itálie 1866*. Praha 2014.

33 URBAN, Otto: *Vzpomínka na Hradec Králové. (Drama roku 1866)*. Praha 1986, s. 53–146.

Příčiny porážky Rakouska roku 1866

Přes zjevnou snahu rakouské diplomacie „horké“ řešení sporu s Pruskem odvrátit, hleděly armádní kruhy i samotný císařský dvůr na možnost vojenského střetu s optimismem. Okřídlenými se stala slova rakouské nóty Berlínu ze 7. února 1866, a sice že Rakousko není *„mocností, která by souhlasila s tím, aby její čest, vliv a prestiž byly sníženy, aniž by vytáhla meč“.*[34] Poté, co v polovině června 1866 panovníci Pruska, Saska i Rakouska vydali své válečné manifesty, bylo o nejbližší budoucnosti rozhodnuto.

První oddíly pruské branné moci překročily hranice Českého království 22. června 1866. Pruské síly byly rozděleny do třech samostatně operujících celků, které se měly spojit až v českém vnitrozemí, operační plán Helmutha von Moltke uvažoval o Jičínu.[35] Tento pohyb pruských vojsk předznamenal i místa střetů se silami rakouskými. Pruská 1. armáda v čele se synovcem pruského krále, princem Fridrichem Karlem, postupovala do Čech od Zhořelce. Pruská 2. armáda pod velením korunního prince Fridricha Viléma táhla ze Slezska. Třetí pruskou armádou byla tzv. Labská armáda, jíž velel generál Karl Eberhard Herwarth von Bittenfeld. Ta směřovala do Čech ze Saska. Naopak hlavní síly rakouské armády, která měla vzdorovat nepříteli, byly podle propozic válečného plánu generálmajora Gideona Krismaniće soustředěny v širokém okolí pevnosti Olomouc, které byla při očekávaném pruském vpádu ze Slezska optimálním místem jak útoku čelit a zároveň bránit postupu nepřítele směrem k Vídni.[36]

K prvním bojům mezi oběma soupeři tak došlo v severních Čechách u Chrastavy, Dlouhého Mostu a Kuřívod (23., 24. a 26. června),[37] aby následovaly další tak, jak Prusové postupovali do srdce rakouské monarchie. Rakušané

34 HÖBELT, Lothar: Why did the Austrians risk, s. 24.

35 CRAIG, Gordon A.: *The Battle of Königgrätz. Prussia's Victory over Austria*, 1866. Philadelphia 1964, s. 42–50; WAWRO, Geoffrey: *The Austro-Prussian War. Austria´s War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge 2007, s. 52–57; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 103–117; BARRY, Quintin: *Moltke and his Generals. A Study in Leadership*. Warwick 2015, s. 85–99.

36 WAWRO, Geoffrey: *The Austro-Prussian War*, s. 57–65; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 117–120; KRÁL, Ondřej: Mobilizace a koncentrace Severní armády z pohledu geografie. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 140–161. Srov. KRÁL, Ondřej: Rozděl a panuj? Geografický pohled na mírovou dislokaci útvarů rakouské armády 1800–1914. Příklad českých zemí. In: *Vojenská služba v interdisciplinární perspektivě*. Ed. Wohlmuth, Petr. Dolní Břežany – Terezín 2022, s. 33–71.

37 NÁHLOVSKÝ, Jiří: *Srážka u Kuřívod 26. června 1866*. Hradec Králové 2006; TÝŽ: *Chrastava v prusko-rakouské válce roku 1866*. Chrastava 2009; Týž: *Srážka u Dlouhého Mostu 24. června 1866. Péče o válečné pomníky z války roku 1866*. Hradec Králové 2010.

a Prusové se tak dále střetli u Svijan-Podolí (z 26. na 27. června), u Trutnova (27. června), u Náchoda (27. června), Rubínovic a Nového Rokytníku (28. června), u České Skalice (28. června), Mnichova Hradiště (28. června), Svinišťan (29. června) a u Jičína (29. června) [38] Z těchto bojů pouze v bitvě u Trutnova slavila rakouská armáda dílčí vítězství, avšak tím, že se jej nepodařilo dále strategicky zužitkovat, přišlo ve výsledku vniveč a naopak následovala série rakouských porážek, která vyvrcholila prohrou v generální bitvě u Hradce Králové 3. července 1866.[39]

Rozhodující bitva u Hradce Králové byla z rakouského pohledu bitvou obrannou.[40] Spojené rakousko-saské síly zaujaly pozici situovanou do půlkruhu se středem na výšině mezi obcemi Lípa a Chlum, kde měl své stanoviště Benedekův štáb. Defenzivní strategie samozřejmě nevylučovala dílčí protiútok, obecně ale platí, že dispozice ke generálnímu protiútoku s ohledem na vývoj situace na bojišti nedošly naplnění. Obranný půlkruh rakouských a saských sil tvořilo 8 armádních sborů, 5 divizí jezdectva a armádní dělostřelecké zálohy, tj. 215 000 vojáků. Na levém křídle s oporou v přímském návrší operoval saský armádní sbor. Podporu Sasům tvořil za jejich pozicemi stojící rakouský VIII. armádní sboru generálmajora Webera. Obranu středu rakouských pozic zastávaly III. armádní sbor arcivévody Arnošta a X. armádní sbor podmaršálka Gablenze. Pravé křídlo rakouské obrany mezi Chlumem a Nedělišti pak tvořily síly II. armádního sboru podmaršálka Festeticse a IV. armádního sboru podmaršálka Thun-Hohensteina. Na obou křídlech ještě stály 1. lehká jízdní divize a 2. lehká jízdní divize. V záloze se nacházely I. armádní sbor generálmajora

---

38 Srov. KOPECKÁ, Věra – KOPECKÝ, Petr: *Trutnovsko ve válce 1866*. Trutnov 1980; BĚLINA, Pavel: Válečné operace v Čechách roku 1866 do bitvy u Hradce Králové. In: *Hradec Králové – Königgrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference (6.–8. 6. 1991). Díl I.* Bez místa a roku vydání, s. 94–105; BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 243–330; JÁNSKÝ, Zdeněk: *Bitva u Náchoda v roce 1866. Válečné události na kladském pomezí.* Hradec Králové 2006; TÝŽ: *Bitva u České Skalice v roce 1866*. Hradec Králové 2008; TÝŽ: *Srážka u Svinišťan v roce 1866*. Hradec Králové 2012.

39 JEDLIČKA, Otakar: *Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866. Díl II. Bitva u Hradce Králové*. Pardubice 1883, s. 8–112; KUDR, Karel: *Válka rakousko-pruská 1866 v Čechách a na Moravě*. Praha 1936, s. 338–417; BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 331–452; CRAIG, Gordon A.: *The Battle of Königgrätz*, s. 87–164; WAWRO, Geoffrey: *The Austro-Prussian War*, s. 208–273; BARRY, Quintin: *The Road to Königgrätz. Helmuth von Moltke and the Austro-Prussian War 1866*. Solihull 2014, s. 293–381; BREMM, Klaus-Jürgen: *1866*, s. 186–206.

40 Srov. LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth. On the Political Construct of the Battle of 1866 (an operations history analysis). In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 86–103.

Gondrecourta a VI. armádní sbor podmaršálka Ramminga von Riedkirchen, dále pak 3 divize záložního jezdectva a armádní dělostřelecká záloha o síle 128 děl. Právě tyto síly byly určeny buď k posílení obrany, ale především k podniknutí generálního protiútoku.

Proti rakousko-saským pozicím stálo úhrnem 221 000 mužů tří pruských armád. Labská armáda generála pěchoty Herwartha von Bittenfeld napnula svoje síly proti sasko-rakouským postavením na levém křídle. Na rakouský střed od Hořic zaútočila 1. pruská armáda pod velením prince Fridricha Karla. Od Dvora Králové nad Labem pak táhla pruská 2. armáda korunního prince Fridricha Viléma, která se měla postavit silám rakouského pravého křídla.[41] Cílem hlavního pruského stratéga Helmutha von Moltke bylo nechat 1. armádu zaútočit na rakouský střed, aby je mohla Labská armáda ze západu a 2. armáda z východu obklíčit. Naopak vrchní velitel rakouské Severní armády, polní zbrojmistr Ludvík von Benedek, měl v úmyslu vyčerpat pruskou 1. armádu těžkou dělostřeleckou palbou a udržet pozice na jihozápadě proti Labské armádě, aby ještě před příchodem pruské 2. armády mohl použít své zálohy k rozhodujícímu úderu proti pruské 1. armádě, která představovala hlavní sílu na bojišti. Pruské 2. armádě by pak čelil zbaven nebezpečí z obklíčení.[42]

Labská i 1. pruská armáda zahájily svůj útok proti rakousko-saským pozicím po sedmé hodině ranní. Na postupující masy nepřátelské pěchoty se ihned zaměřilo rakouské dělostřelectvo. Pruská pěchota byla kvalitní rakouskou artilerií zle kosena, čemuž se snažili čelit dělostřelci pruští, ti ale slavili menší úspěchy. Řada pruských dělostřeleckých baterií se ani nedostala na pozice, jiné se musely stáhnout z obav před přesnou rakouskou muškou.[43] I díky tomu se rakouským silám dařilo po celé dopoledne odolávat pruskému tlaku, až se zdálo, že vítězství v bitvě u Hradce Králové budou slavit rakouské zbraně. Ke zlomu v průběhu bojů došlo až v odpoledních hodinách. Tehdy zesílil tlak na levém křídle, který vedl ke stažení zde rozložených sasko-rakouských sil k centrálním pozicím kolem Chlumu. Fatálním faktorem se ovšem stal příchod pruské 2. armády v čele s korunním princem na bojiště a její průnik do týlu rakouského postavení. Tím de facto rakouské naděje na vítězství padly a nastalo závěrečné dějství v podobě ústupových bojů od Chlumu ke královéhradecké pevnosti.

Třebaže korunnímu princi Fridrichu Vilémovi připadla hlavní zásluha na tom, že pruské zbraně ověnčily vítězné vavříny, cesta jeho sil na královéhradec-

---

41 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 331–343; BARRY, Quintin: *The Road to Königgrätz*, s. 312.

42 LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 100.

43 VOLNÝ, Pavel: *Bitva u Hradce Králové dle authentických pramenů*. Hradec Králové 1891, s. 49–50.

ké bojiště byla nejdelší a po značnou část osudného dne tak nesly tíhu bojů na svých bedrech oddíly ostatních dvou pruských armád. S tím, jak se snahy o postup 1. i Labské armády rozbíjely o tvrdošíjný rakouský odpor a rakouské dělostřelectvo si vybíralo krvavou daň na životech pruských vojáků, si Prusové uvědomili, že čelí silnějšímu nepříteli, než očekávali. Tedy celé rakouské Severní armádě, nikoliv pouze několika sborům. Naděje na rychlý zvrat prostřednictvím rázného útoku se rozplynula a spolu s tím, jak pruské voje krvácely, narůstala cena armády korunního prince. Pověstnými se stala slova velitele pruské 7. pěší divize, generálporučíka Franseckého, jehož muži srdnatě vázali početnější rakouské síly v lese Svíb, když vyjádřil toužebné přání, „aby přišla noc anebo Blücher" (s odkazem na průběh bitvy u Waterloo z roku 1815).[44]

Nejčastější výklady příčin rakouské porážky v bitvě, která se zdála být tak zdárně rozehranou, oscilují od faktorů technicistních v podobě porovnávání předností a slabin zbraňových systémů a militárních mechanik[45] až po paušalizující vykreslení královéhradecké bitvy jako dokladu typického rakouského šlendriánu, ukazujícího v plné nahotě neživotaschopnost habsburské monarchie.[46] Dlužno dodat, že obojí je příslovečným křivým zrcadlem, které pochopení toho, co se 3. července 1866 u Hradce Králové odehrálo, nikterak nenapomáhá, byť kouzlu pruské jehlovky podlehli již současníci.[47]

Puška systému Dreyse, tzv. jehlovka, sice díky své konstrukci a proškolené obsluze umožňovala pruské pěchotě až třikrát rychlejší střelbu, na druhou stranu však byla příznačná mnohem horším účinným dostřelem i menší přesností. Pokud byla tedy Dreyseho puška součástí procesu nového technologického vývoje, což s sebou ovšem zároveň neslo řadu „porodních bolestí", rakouská zepředu nabíjená puška systému Lorenz naopak představovala technologický vrchol jedné vývojové větve. I to ovšem přinášelo klady a zápory. Vlastností Lorenzovy předovky sice bylo zdlouhavější nabíjení, tedy i pomalejší střelba, což ale na druhé straně vyvažovala snadnější obsluha a především větší spolehlivost a přesnost pušky i větší účinný dostřel. Není také pravdou, že by Lorenzova puška nemohla být nabíjena jinak než ve stoje, čímž se voják údajně stával vítaným cílem nepřítele. Dobové vojenské předpisy zřetelně ukazují, že i ra-

44 WAWRO, Geoffrey: The „Fog of Chlum". Myths and Realities of the Austro-Prussian War. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 84.

45 Jako pars pro toto ilustrativně poslouží kompendium *Vojenské dějiny Československa. Díl 2. 1526–1918*. Praha 1986.

46 Ukázkovou práci plnou anachronismů, leč o to silnějšího ideologického předporozumění tématu předložil RAVIK, Slavomír: *Tam u Králového Hradce...* Praha 2001 (reprint 2016).

47 KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: *3. 7. 1866. Bitva u Hradce Králové. „Válka Němců s Němci" v české paměti*. Praha 2024, s. 64–75.

kouská pěchota byla schopna zbraň nabít např. vleže či v pokleku. Otázkou ovšem zůstává, jak moc byla v tomto směru vycvičena hlavní masa odvedenců nedlouho před válkou.[48]

Skutečným problémem rakouské armády v prusko-rakouské válce se stala nikoliv sama zbraň, kterou byla pěchota jakožto hlavní síla tehdejších vojsk vyzbrojena, ale její použití. Tedy skutečnost, že rakouské velení v naprosté většině střetů nevyužilo výhod, kterými Lorenzova puška oplývala, a stylem boje, příznačným důrazem na bodákové útoky v sevřených řadách rameno k rameni, naopak eliminovalo negativa pušky Dreyseovy. Rakouští infanteristé pak v doslova sebevražedných útocích nabíhali pruské pěchotě do rány. Především v této chvíli se násobil smrtonosný efekt pruské rychlopalby. Přitom dílčí střety, např. v bitvách u Náchoda, Jičína, či dokonce i u Hradce Králové, ukazují, že opak byl možný. Došlo-li v takových případech, bohužel ojedinělých, k přestřelkám mezi Rakušany a Prusy, Rakušané nezřídka excelovali.

Les Svíb – klíčový okamžik bitvy

Boj o les Svíb je obecně považován za zásadní část bitvy u Hradce Králové.[49] Oč v tomto střetu šlo? Rakouské předsunuté hlídky, které operovaly na kraji zmíněného lesa, se nedlouho po zahájení bojů střetly s oddíly pruské 7. pěší divize, postupující vstříc chlumskému návrší, centru rakouského postavení. Tak započaly náročné půldenní boje, skládající se z několika fází. Poté, co se o postupu Prusů dozvěděli velitelé rakouského II. a IV. armádního sboru, podmaršálkové Thun-Hohenstein a především Festetics a Mollinary, zapojily se postupně oba sbory do bojů s divizí generálporučíka Franseckého. Boje probíhaly se střídavým úspěchem, kdy jedna strana vytlačila druhou na okraj lesa a naopak. S ohledem na početní převahu je ovšem třeba ocenit výkon Franseckého mužů, kteří přes velké ztráty tlak nepřítele vydrželi. Tímto zapojením se do bojů ve Svíbu ale velitelé rakouského II. a IV. sboru opustili pozice, které jim byly určeny k hájení na pravém křídle rakouské sestavy, což se následně ukázalo být fatálním. Neboť poté, co vrchní velitel rakouské armády, polní zbrojmistr Benedek, zjistil, co se na bojišti děje, rozkázal oběma sborům, aby znovu zaujaly původní pozice na křídle. Po odpoutání se z boje, což je pro ustupujícího vždy složitý manévr, se však vrátili muži obou sborů na své původní postavení v nepořádku a početně

48 BENEŠ, Ctirad: *Pruská jehlovka*. Praha 1998; TÝŽ: *Palné zbraně systému Lorenz*. Praha 1999; TUHÝ, Bohumír – ŠRAMAR, Jiří – ŠRÁMEK, Josef a kol.: *Prusko-rakouská válka roku 1866: Výzbroj a výstroj*. Hradec Králové 2015, s. 273–313, 325–366.

49 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 354.

oslabeni. To napomohlo úspěšnému průniku pruské 2. armády korunního prince do týla rakouského postavení na Chlumu, což vedlo ke zvratu v bitvě, která tak skončila vítězstvím pruských zbraní.[50] Není přitom pravdou, že by rakouské velení nebezpečí ze strany armády, která se blížila na bojiště, korunního prince podceňovalo. Polní zbrojmistr Benedek a jeho štáb byli o pohybu 2. armády informováni, neodhadli ale rychlost pruského postupu. Plán porazit v poli nejdříve pruskou 1. a Labskou armádou a následně stanout proti pruské 2. armádě se však nepodařilo nenaplnit.[51]

Pokud mezi historiky vládne shoda v tom, že boj o les Svíb představuje kruciální okamžik královéhradecké bitvy, rozdílné názory naopak panují v tom, jak tuto operaci hodnotit. Pavel Bělina a Josef Fučík, autoři posledního souborného zpracování historie válečného roku 1866, oponují názorům, že les Svíb byl bezcennou lokalitou a boje o něj tedy neměly smysl. Podle jejich mínění by v případě, že by místo bylo obsazeno Rakušany od samotného počátku, vznikl klín, který by znemožnil anebo alespoň fatálně ztížil vzájemný kontakt postupujících pruských oddílů. Podle soudu autorů mohlo ovládnutí Svíbu Rakušanům dokonce usnadnit čelní úder proti nepříteli, na který Benedek během dopoledne 3. července opakovaně pomýšlel s tím, jak se příznivě vyvíjely boje s pruskou 1. armádou. Bělina i Fučík dokonce do jisté míry hájí velitele II. a IV. rakouského sboru, jimž se povětšinou klade za vinu opuštění přidělených pozic na pravém křídle s tím, že rozhodnutí vystoupit proti pruské 7. pěší divizi ovlivnily jejich dosavadní vojenské zkušenosti a především neznalost pohybu nepřítele. Z obecně formulované bitevní dispozice mohli totiž velitelé obou sborů jen tušit bezprostřední ohrožení ze strany armády korunního prince, jejíž příchod rakouské velení obecně předpokládalo později. Proto se nelze divit, že se v duchu dosavadních zkušeností vrhli na prvního nepřítele, který se objevil v dohledu a postupoval proti kritickému místu rakouské obrany mezi II. a IV. armádním sborem a sbory v centru. Co však Bělina s Fučíkem podmaršálkům Festeticsovi, Mollinarymu a Thunovi vyčítají, je živelný a impulzivní styl zapojení do boje namísto sevřeného masivního útoku. V rámci objektivity ovšem nevyviňují ani samotného vrchního velitele rakouských sil Benedeka, který byl podle jejich soudu příliš koncentrován na dění v centru bojiště, situaci na křídle podcenil a nereagoval včas a rázně ani pod tlakem svého štábu.[52]

50 Naposledy KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: *3. 7. 1866*, s. 150–167. Nejpodrobněji boje o les Svíb shrnul HEIDRICH, Ernst: *Der kampf um den „Swíbwald“ am 3. Juli 1866*. Sadová 1902. Srov. také český výtah HEIDRICH, Arnošt: *Boj o Svíbský les dne 3. července 1866*. Hořice 1906; BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 354–370.

51 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 374.

52 Tamtéž, s. 354–356, 371–380.

Podmaršálek Mollinary coby hlavní osobnost odpovědná za boje o les Svíb naproti tomu nalezl významného zastánce v americkém historikovi Wawrovi.[53] Ten naopak hlavní vinu na výsledku královéhradecké bitvy přičetl polnímu zbrojmistru Benedekovi.[54] Geoffrey Wawro podrobil kritice již Benedekovu volbu bojiště, která byla podle jeho soudu otřesná, což vyplývalo ale už z toho, že bitva sama byla – alespoň podle Wawra – nechtěnou, ba náhodnou. Přesto i on připouští, že rakouská Severní armáda měla 3. července 1866 vynikající šance na vítězství. Oponuje ovšem mínění, že podmaršálci Festetics, Mollinary a Thun-Hohenstein přivedli svým výpadem proti Svíbu rakouské zbraně k porážce. Geoffrey Wawro soudí, že podmaršálek Mollinary viděl ve Svíbu, opanovaném rakouskými silami, základnu pro následný obkličovací útok proti pruské 1. a Labské armádě. I on velitele sborů na pravém rakouském křídle hájí, že o blížící se pruské 2. armádě neměli náležité informace, aby mohli nebezpečí správně vyhodnotit. Za klíčový okamžik celého dne pak Wawro považuje 11. hodinu dopolední, kdy síly rakouského II. a IV. armádního sboru obsadily Svíb. Pokud by tehdy byla podniknuta za využití dosud nedotčených záloh generální ofenzíva, měli podle Wawra Rakušané naději zasadit pruské 1. armádě zničující úder. A na tomto místě autor obviňuje polního zbrojmistra Benedeka, že takový povel, o němž se jej snažil přesvědčit Mollinary, nevydal, čímž zisky ve Svíbu promarnil, a naopak dopustil obklíčení své armády Prusy.[55]

Polní zbrojmistr Benedek naproti tomu našel zastání u německých historiků Thorstena Locha a Larse Zachariase. Oba badatelé si – s poukazem na útržkovitost historických záznamů a v neposlední řadě i předpokládaný politický vliv právě na rakouské straně – předsevzali volbu nového úhlu pohledu. Tím se jim stalo právě samo bojiště jakožto pramen pro ověření zdánlivě konzistentní operační historie. Thorsten Loch a Lars Zacharias v kontrastu vůči mínění Wawrovu akcentují, že to byl právě Benedek, kdo si zvolil bojiště, a názoru amerického historika o náhodnosti této volby s odkazem na hodnocení samotného pruského generálního štábu oponují, že střet byl v dané situaci jedinou možnou volbou. Byl to naopak Moltke, který neměl původně v úmyslu svést 3. července 1866 rozhodující bitvu. Loch a Zacharias konstatují, že poté, co se rakouské předsunuté jednotky podle plánu stáhly do vyvýšených pozic, byli to Prusové, kteří museli útočit do kopce, nadto pod dělostřeleckou palbou. Právě rakouskému dělostřelectvu se podařilo pruský útok zastavit jeden a půl kilometru od rakouských pozic na Chlumu. Rakušanům se zároveň během dopoledne dařilo

53 WAWRO, Geoffrey: *The Austro-Prussian War*, s. 238–257.

54 Diskuse o Benedekově podílu na porážce ve válce s Pruskem se datují již do roku 1866, srov. KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: *3. 7. 1866*, s. 112–126.

55 WAWRO, Geoffrey: The „Fog of Chlum", s. 78–85.

vyhýbat se pěchotním střetům muže proti muži, v nichž si v předchozích srážkách udržovali převahu Prusové. Oba autoři tak shrnují, že Benedekův odklon od ofenzivní úderné taktiky a využití dělostřelecké převahy, resp. většího dostřelu Lorenzovy pušky, přinesl v počáteční fázi střetu úspěch. I oni pak spatřují rozhodující zvrat na pravém křídle. Poukazují na to, že velitelé II. a IV. armádního sboru opustili kvůli zapojení se do bojů o les Svíb pozice, které předtím opevnili ženisté a které byly svou orientací svahu vhodné pro obranu. Samotný les Svíb by podle jejich mínění byl snadno pokryt dělostřeleckou palbou. Tezi, že se polní zbrojmistr Benedek dopustil taktické chyby, když nenechal Svíb obsadit předem, tak považují za neudržitelnou. Naopak podobně jako čeští historici Pavel Bělina a Josef Fučík i Thorsten Loch a Lars Zacharias soudí, že Mollinaryho a Thun-Hohensteinovy příkazy, nerespektující základní Benedekovy dispozice, vytvořily prostor pro úspěšný průlom rakouské obrany nově příchozí armádou pruského korunního prince.[56]

Kontrafaktuální zvrat – možnosti a limity

Alternativní průběh bojů o les Svíb může mít několik podob. V první variantě vyjdeme z výkladu Geoffreyho Wawra. Ten je přesvědčen, podobně jako Pavel Bělina a Josef Fučík, že les Svíb by se byl mohl stát cennou základnou pro rozhodující útok proti pruské 1. armádě, což by bývalo mohlo vést k vítězství rakouských zbraní. To měl podle jeho přesvědčení před očima polní podmaršálek Mollinary, když posílal do Svíbu další a další síly, ba dokonce vzdoroval přímým rozkazům vrchního velitele. Geoffrey Wawro vychází z toho, že před polednem 3. července 1866 se silám rakouského II. a IV. armádního sboru skutečně podařilo les opanovat. Podle jeho soudu v tom okamžiku byli Prusové ve svízelném postavení. Měli méně děl než Rakušané, k tomu byly hlavní síly Labské armády ještě vázány na levém křídle, k centru bojiště měly dorazit až kolem půl druhé odpoledne. Podobně se hlavní síly armády korunního prince do bojů zapojily až kolem třetí hodiny odpolední. Na rakouské straně ovšem stálo připraveno v záloze na pozicích mezi Lípou a Dlouhými Dvory na 50 000 mužů pěchoty a 10 000 jezdců. Na tomto základě se Geoffrey Wawro domnívá, že bylo v silách podmaršálků Mollinaryho a Thun-Hohensteina za pomoci 2. lehké jízdní divize generálmajora Thurn-Taxise zničil pruskou 7. pěší divizi generálporučíka Franseckého a napadnout oddíly pruské 1. armády z boku, zatímco polní zbrojmistr Benedek by se svými čtyřmi sbory a třemi jízdními divizemi

56 LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 86–103.

prorazil skrze Sadovou. Tak by byli princ Fridrich Karel, král Vilém I. a náčelník generálního štábu von Moltke obklíčeni a na pomoc od Labské armády i korunního prince by marně čekali.[57]

Geoffrey Wawro však nezohlednil jednu věc. Pokud by se rakouská armáda odhodlala k ráznému úderu a ofenzivnímu vedení boje, co by – krom početního přečíslení – vedlo k tomu, že by byl průběh střetu jiný než v předcházejících bojích, kdy se Rakušané vrhali proti Prusům se srdnatostí, leč se srdnatostí sebevražednou? Můžeme věřit, že prosté přečíslení v poli by při střetu muže proti muži vedlo k tomu, že by rakouský bodákový útok nyní obstál proti Dreyseho jehlovce? Rakouské dělostřelectvo si sice vybíralo v pruských řadách krutou daň, ovšem rakouská ofenziva by možnosti dělostřelců limitovala. Lze si představit, že by rakouská pěchota postupovala vpřed rozvážně a snažila se maximalizovat výhody Lorenzovy zbraně, tedy přesnost a dostřel. S vědomím toho, jak rychlý (a tedy kvalitní) však byl výcvik velké části rakouských odvedenců i jaké bylo mentální nastavení velitelských kádrů,[58] se dostáváme na hranu kontrafaktuální realističnosti. A to nezapočítáváme faktory psychologické. V neposlední řadě není také náhodou, že rakouská kavalerie zasáhla do bojů až v samotném závěru. Krajina pod chlumskou výšinou nebyla zcela vhodná pro útok jezdectva ve stylu napoleonských časů, nadto sama srážka u Střezetic jasně ukázala slabiny soudobého jezdectva ve střetu s rychlopalnou jehlovkou.[59] A na vypořádání se s Franseckého 7. pěší divizí a celou pruskou 1. armádou by Rakušané neměli ani celé tři hodiny, než by se na bojiště dostavily první síly armády korunního prince.[60]

V případě varianty druhé si představme, že by byl les obsazen už před začátkem bojů, k čemuž mohl polní zbrojmistr Benedek využít tu část sil, které se jinak reálně nacházely v záloze v týlu u Rozběřic. Tak by byla připravena situace pro to, aby se z lesa Svíb stal klín, který bude komplikovat pruský postup a nedovolí spojení pruských armád. Při zvažování této varianty vývoje si ale musíme položit několik následných otázek. Za prvé: i kdyby byl Svíb početnějšími silami obsazen včas, co by se změnilo na výsledku? Thorsten Loch a Lars Zacharias přesvědčivě konstatovali, že to nebyly ani zbraně, ani taktika, co rozhodlo 3. července 1866 v pruský prospěch. Rozhodující faktor spatřují v převa-

57 WAWRO, Geoffrey: The „Fog of Chlum“, s. 84–85.

58 FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 37–50; LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 101.

59 KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: „Údernou silou pěchoty se rozhodují války nového věku.“ Srážka jezdectva u Střezetic v roce 1866 jako ilustrace přelomu v dějinách vojenství. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 123–139.

60 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 381–384, 396–419.

ze pruského pojetí války, resp. v rozdílu mezi pruským a rakouským přístupem, odrážejícím představy o tom, jak bojovat a vést válku.[61] Rakouští velitelé by museli změnit styl boje, zakopat se v lese, jehož výrazně zvlněný krajinný profil by tomu napomáhal, a pokusit se blížící se pruskou 7. pěší divizi a posléze pruskou 2. armádu na dálku zasypat dobře mířenou palbou, tedy maximálně využít předností Lorenzovy pěchotní pušky. Je však otázkou, zda by se podařilo Prusy zadržet a vyhnout se zničujícímu boji muže proti muži, který by patrně skončil velmi podobně, jako tomu bylo ve skutečnosti. Obsazením Svíbu by totiž bylo ze hry vyřazeno rakouské dělostřelectvo na chlumském návrší, neboť svíbský les sám už byl na maximu účinného dostřelu.[62] Thorsten Loch a Lars Zacharias ovšem velmi správně konstatovali, že les Svíb nemusely rakouské jednotky vůbec hájit, postačovalo jej dočasně zajistit a hlídat dělostřeleckou palbou jeho okraj.[63]

Vyjdeme-li z této situace, která nadto ladí s původními bitevními dispozicemi polního zbrojmistra Benedeka, nestal by se les Svíb pro Rakušany hrotem, ale spíše pastí pro pruskou armádu. Představme si – a zde skutečně s plnou platností vstupujeme na kontrafaktuální pole –, že si všechny odpovědné stupně velení rakouské Severní armády v bitvě u Hradce Králové osvojily představu defenzivního boje (což by oproti skutečnosti znamenalo lepší štábní práci a komunikaci napříč velením), a nutily tak Prusy k útoku vůči dobře obsazené chlumské výšině. Postupující síly pruské 1. armády by musely čelit smrtonosné zkáze ze strany rakouského dělostřelectva i rakouské pěchoty, která by ovšem – opět v duchu Benedekových rozkazů – rezignovala na beznadějné bodákové útoky, ale z (lépe připravených) polních okopů by pálila na nepřítele.[64] Tak, jako to bylo ve skutečnosti s úspěchem využito v bojích u České Skalice i před samotným Svíbem.[65]

Byla by tak maximalizována přednost Lorenzovy pušky v podobě přesnosti a dostřelu, zatímco slabinu spočívající v pomalejším nabíjení by do jisté míry eliminovalo to, že střelcům v předních řadách by druhové za nimi odebírali

61 LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 103.

62 Dostřel pro granátovou munici se uvádí přibližně 3,4 km, v případě šrapnelu 1,5 km. Na krátkou vzdálenost byl používán kartáč s účinným dostřelem 500 m. Srov. GROF, Vlastimil: Rakouské dělostřelectvo v roce 1866. In: JÁNSKÝ, Zdeněk – GROF, Vlastimil – SYNEK, Jiří: *Baterie mrtvých u Chlumu v roce 1866*. Hradec Králové 2013, s. 48–49.

63 LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 100.

64 Tamtéž, s. 101; HOLAS, Matouš: *Archeologie prusko-rakouské války z roku 1866*. Červený Kostelec 2019, s. 79–108; Týž: *Svědectví válečné krajiny. Výsledky interdisciplinárního výzkumu východočeských bojišť z prusko-rakouské války roku 1866*. Červený Kostelec 2023, s. 221–234.

65 BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*, s. 367–368.

zbraně prázdné a podávali jim pušky již nabité. Tak by byl vytvořen obranný (půl)kruh, jehož dobytí by při přísně defenzivní taktice boje představovalo pro pruské armády těžký oříšek. Taková pozice by při zajištění zásobování municí a střelivem z týla (přičemž se mohla stát klíčovou oporou královéhradecká pevnost)[66] byla s to čelit spojené pruské 1. a 2. armádě, zatímco armáda Labská, vyčerpaná bojem na levém křídle, by nakonec narazila na čerstvé rakouské zálohy u Rozběřic. Přitom, jak konstatovali zmínění vojenští historici Loch a Zacharias, bylo to právě váhání opatrného velitele Labské armády generála pěchoty Eberharda Herwartha von Bittenfeld, co způsobilo, že nebylo možné využít obklíčení Rakušanů, hrozící v časném odpoledni.[67] Poté, co by k tomuto obklíčení došlo, byly by pruské ztráty již patrně značně fatální, neboť tváří v tvář pevným rakouským pozicím na vršku by byl každý metr krvavě zaplacen. Prusům by tak byla nápomocna spíše noc než Blücher, řečeno upravenými slovy, přičítanými generálporučíkovi Franseckému v pohnutých okamžicích svíbských bojů.[68]

Hypotetické důsledky rakouského vítězství v roce 1866

Ovšem spíše než o samotné rakouské výhře v bitvě u Hradce Králové pouvažujme o tom, co by ono vítězství (reálně však spíše remíza) z 3. července 1866 znamenalo pro další vývoj v habsburské monarchii i celé Evropě. Prusko-rakouský konflikt je často vykládán jako uzlový bod, který dovedl evropskou společnost až k hrůzám první (a de facto i druhé) světové války.[69] Změnilo by na tomto směřování evropských dějin něco vítězství rakouských zbraní? A pokud ano, jaká by potom byla pozice 3. července 1866 v českých a evropských dějinách? Bylo by sousloví „Königgrätz 1866“ pojmem, který rozechvívá emoce? Právě v tomto okamžiku se podle našeho mínění ukazuje potenciál metodologie kontrafaktuální historie.

Z výsledku kontrafaktuálně pojaté války z roku 1866 plyne ještě silněji než ze skutečného průběhu konfliktu, že napětí by z evropské společnosti nevymizelo. Stejně tak by nebylo vyřešeno pnutí mezi Rakouskem a Itálií, i přes intermezzo Trojspolku, což vyhřezlo napovrch roku 1915; vítězství Rakouska u Hradce Krá-

66 K takticko-strategickému významu bastionových pevností srov. HOFMAN, Jiří: Přemýšlet pevnost. In: *Lidé a hradby. Bastionové pevnosti a jejich život*. Ed. Hofman, Jiří. České Budějovice 2020, s. 123–139.

67 LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth, s. 101.

68 WAWRO, Geoffrey: The „Fog of Chlum“, s. 84.

69 EPKENHANS, Michael: 1866. The Battle of Königgrätz, s. 27.

lové by s největší pravděpodobností nevyřešilo situaci v Německém spolku a ambice Pruska. Tím klíčovým faktorem je odkaz napoleonských válek i revolučních let 1848–1849, tedy nacionalismus, prostupující celou Evropou. Michael Epkenhans shrnul, že „bratrovražedná válka" z roku 1866, což je rozměr, který v českém prostředí málokdy vnímáme, sice rozdmýchala v německojazyčném prostoru vášně, přesto mnozí Němci – a to z velmi odlišných důvodů – považovali to, co se v létě roku 1866 stalo, za nevyhnutelné, zejména po událostech předchozích desetiletí. Po porážce Napoleona I. byla mapa Evropy znovu překreslena, mocenské váhy byly (zdánlivě) znovu pečlivě vyrovnány, ale potenciál konfliktu z evropských souřadnic nezmizel. Své pozice posílily Velká Británie a Rusko, Rakousko, na první pohled dominující střední Evropě, se drželo s Pruskem prakticky navzájem v šachu a Francie, kolébka revoluce, která se sama tradičně snažila o zisk hegemonie v Evropě, byla po restauraci Bourbonů do mocenského systému na jednu stranu zapojena, ale také byla zároveň zadržována poněkud stranou.[70]

Pro habsburskou monarchii ovšem bylo zásadní, že totéž, co platilo v měřítku celoevropském, bylo v platnosti i v rámci střední Evropy. Revoluční ideje nebyly vládnoucí mocí vítány, zároveň se poměry změnily natolik, že se těžko hledala dávná stabilita. Restituce Svaté říše římské nebyla již možná a ani o ní nikdo vážně neuvažoval. Konfederace států na půdorysu Německého spolku se sice zdála být jak z německého, tak z evropského pohledu rozumným kompromisem, ovšem „jaro národů" zamíchalo kartami jinak, než účastníci vídeňského kongresu předpokládali. Demokratizační dědictví osvícenství a francouzské revoluce nezmizelo, nadto se prolnulo s národním, resp. národnostním hnutím, povzbuzeným napoleonskými válkami.[71] A v tomto ohledu představovala střední Evropa skutečně příslovečný sud se střelným prachem.

Nelze si nepovšimnout, že v tom lavírovala pruská politika oproti té rakouské přeci jen úspěšněji. Zatímco se Rakousko zvolna oklepávalo z éry bachovského neoabsolutismu, pruská politika v čele s novým kancléřem Bismarckem umně spojila pruské ambice s voláním německého národního hnutí, když pod touto záštitou odmítl roku 1863 rakouské návrhy na reformu Německého spolku s apelem na národní zastoupení vyplývající z přímých voleb. Naopak rakouská politika podle Michaela Epkenhanse sotva zastávala aktuální pozice a neskýtala jasně definovaný, do budoucnosti orientovaný program. Epkenhans se dokonce nebojí říct, že Rakousko vlastně nenabízelo vůbec nic. Rakouské představy o uspořádání Německého spolku, konfrontovány s touhou po ně-

70 Tamtéž, s. 27.

71 Tamtéž, s. 27–28. Srov. HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009.

meckém sjednocení, neodpovídaly očekávání německé společnosti, byly zpátečnické, bezkoncepční, anachronické.[72] A pokud toto platilo před rokem 1866, můžeme se znalostí toho, jak nebylo Rakousko schopno řešit národností pnutí na mnohem menší ploše,[73] předpokládat, že podobně mátožná by byla rakouská politika v rámci Německého spolku i po roce 1866 – ovšem ukolébána zdánlivým vítězstvím u Hradce Králové. Stejně tak ovšem nemusíme pochybovat o tom, že by vládnoucí kruhy Pruského království čekaly na novou příležitost, stejně jako piemontsko-savojská dynastie. Zatímco v zájmu rakouského císaře Františka Josefa I. by bylo zachování statu quo, ve společnosti německých států by nadále bublalo napětí a nespokojenost. S ohledem na znalost povahy Františka Josefa, ovlivněné italskou zkušeností z roku 1859, můžeme oprávněně soudit, že za rakouské hegemonie v Německém spolku by nedošlo k válce „za německé zájmy" s Francií Napoleona III., což byla reálně zkušenost, která zásadně přispěla ke zformování a přijetí společné německé identity, jakkoliv není radno ani tuto událost přeceňovat.[74]

Pokládáme dokonce za reálné, že vítězství ve válce s Pruskem v roce 1866 by pro rakouský stát znamenalo mnohem větší pohromu. Pokud monarchie nedokázala úspěšně řešit nacionální vášně a pocity křivd a nespravedlnosti, umocněné státoprávním vývojem po roce 1867, v případě zvratu u Hradce Králové by bylo nutno řešit totéž, ovšem na dramaticky větším poli. Rakouské státní elity by nepochybně k tomuto úkolu přistupovaly s kombinací bohorovnosti a neschopnosti, ukolébány právě výsledkem prusko-rakouské války. Nacionalismus, který byl jedním z faktorů, jenž přivedl Evropu na bojiště světové války a jenž samotnou habsburskou monarchii rozežral zevnitř, by nebyl zkrocen, ale naopak umocněn. Je tak nejspíše jen otázkou, kdy by Prusko znovu vycítilo příležitost a zkusilo se s rakouským soupeřem vypořádat.

Dále se nabízí otázka, jak by se v případě pruské prohry u Hradce Králové vyvíjely vztahy v Evropě. Řada historiků soudí, že napětí starých a nových velmocí ve „věku impérií"[75] bylo tak silné, že k nějakému střetu, který by vyvolal celoevropský výbuch, muselo dojít, i kdyby sarajevská tragédie roku 1914 nenastala. Podle varianty, kterou pokládáme za pravděpodobnější, by ještě před rokem 1900 došlo k dalšímu střetu mezi Pruskem, Itálií a Rakouskem, přičemž

72 EPKENHANS, Michael: 1866. The Battle of Königgrätz, s. 33–34.

73 KESSLER, Vojtěch: Porážka u Hradce Králové – hřebíček do rakve habsburské monarchie? Zamyšlení nad knihou „České země v 19. století" v kontextu války 1866. In: *Bellum 1866*, 2017, roč. 26, č. 2, s. 11–20.

74 Inspirativní úvahy k obvykle jednoduše přímočarému tématu předkládá BENDIKOWSKI, Tillmann: *1870/71. Der Mythos von der deutschen Einheit*. München 2021.

75 HOBSBAWM, Eric J.: *The Age of Empire 1875–1914*. London 1994.

můžeme hádat, že by to byli Prusové, kdo by se z výsledku střetu z 3. července 1866 poučil lépe. Pak by se patrně tok dějin vrátil do kolejí, které známe. Následovala by německo-francouzská válka,[76] vznik nových křivd i mocenských bloků a v tomto nastavení by se jistě našla nějaká rozbuška, která by posloužila stejně jako Principův atentát. Otázkou ovšem je, jaká by byla pozice Rakouského císařství během tohoto vývoje? Byla by pruská diplomacie v případě druhé války stejně blahosklonná vůči poraženému soupeři jako nakonec v roce 1866, anebo by nyní Bismarckovy snahy nevytvořit si příliš tvrdým trestem z poraženého Rakouska zatvrzelého nepřítele přišly vniveč? Složitější otázkou je, jakou cestu by Evropa nastoupila, kdyby Rakousko zůstalo i po roce 1866 středoevropským hegemonem. Našlo by se jiné jablko sváru? Poskládaly by se mocenské bloky jinak, než ty, které známe jako Trojspolek a Dohodu?[77] Došlo by k relativně izolovanému konfliktu typu krymské války, anebo by Evropa tak jako tak stanula dříve či později v ohni strašlivého celoevropského konfliktu? To je samo o sobě lákavým námětem pro kontrafaktuální úvahu zcela novou.

Pro nás je klíčovým poznatkem skutečnost, že prusko-rakouská válka, resp. její symbol, bitva u Hradce Králové z 3. července 1866, byla pro rakouský stát bezpochyby pohanou, ale zároveň také jistým zbavením se koule u nohy v podobě celoněmecké politiky, a naopak ve vztahu k politice domácí pomyslnou poslední šancí.[78] Že jí nebylo využito, je již věcí jinou.

POUŽITÉ ZDROJE

Beletrie

DRNEK, Jan: *Druhý dech habsburské monarchie*. Třebíč 2007
DRNEK, Jan: *Past na Bonaparta 1805*. Třebíč 2024

---

76 TARABA, Luboš: *Divná válka. Francouzsko-pruská válka 1870–1871*. Praha 2006; WAWRO, Geoffrey: *The Franco-Prussian War. The German conquest of France in 1870–1871*. New York 2003; CHRASTIL, Rachel: *Bismarck´s War. The Franco-Prussian War and the making of modern Europe*. Dublin 2023.

77 HLAVAČKA, Milan – PEČENKA, Marek: *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*. 2. vyd. Praha 1999; PROKŠ, Petr: Konec britské „Splending Isolation“ a carské Rusko při vytváření spojenecké dohody (1887/1888–1914). In: *Cestou dějin. K poctě prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc*. Ed. Semotanová, Eva. Praha 2007, s. 233–258.

78 SKED, Alan: *Úpadek a pád habsburské říše*. Praha 1995; TAYLOR, Alan John Percival: *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809–1918*. Brno 1998; PROKŠ, Petr: *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871–1918)*. Praha 2004.

DRNEK, Jan: *Žáby v bouři. Operace Barbarossa naruby*. Praha 2012

DRNEK, Jan: *1938. Neporaženi*. Brno 2017

DRNEK, Jan: *1938. Věrni zůstaneme*. Brno 2016

Literatura

ARON, Raymond: *Die Deutsche Soziologie der Gegenwart.* Stuttgart 1969

BARRY, Quintin: *Moltke and his Generals. A Study in Leadership*. Warwick 2015

BARRY, Quintin: *The Road to Königgrätz. Helmuth von Moltke and the Austro-Prussian War 1866*. Solihull 2014

BASSETT, Richard: *For God and Kaiser. The Imperial Austrian Army*. New Haven – London 2015

BĚLINA, Pavel – FUČÍK, Josef: *Válka 1866*. Praha 2005

BĚLINA, Pavel: Válečné operace v Čechách roku 1866 do bitvy u Hradce Králové. In: *Hradec Králové – Königgrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference (6.–8. 6. 1991). Díl I*. Bez roku vydání, s. 94–105

BENDIKOWSKI, Tillmann: *1870/71. Der Mythos von der deutschen Einheit*. München 2021

BENEŠ, Ctirad: *Palné zbraně systému Lorenz*. Praha 1999

BENEŠ, Ctirad: *Pruská jehlovka*. Praha 1998

BENEŠ, Ctirad: *Raketové zbraně rakouské armády*. Hradec Králové 2003

BREMM, Klaus-Jürgen: *Preussen bewegt die Welt. Wie eine Grossmacht entsteht*. Darmstadt 2021

BREMM, Klaus-Jürgen: *1866. Bismarck's deutscher Krieg*. Darmstadt 2021

CLARK, Christopher: *Prusko. Vzestup a pád železného království*. Praha 2008

CRAIG, Gordon A.: *The Battle of Königgrätz. Prussia´s Victory over Austria*, 1866. Philadelphia 1964.

EMBREE, Michael: *Bismarck's First war. The Campaign of Schleswig and Jutland 1864*. Solihull 2007

EPKENHANS, Michael: 1866. The Battle of Königgrätz. A turning point in German and European history? In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové Hradec Králové 2018, s. 27–38

FAPŠO, Marek: *Myslet navzdory dějinám. Kontrafaktuální dějiny a didaktika dějepisu*. Praha 2024

FERGUSON, Niall a kol.: *Virtuální dějiny. Historické alternativy*. Praha 2001

FUČÍK, Josef: Hradec Králové 2006 – výzvy a zamyšlení. In: *Bellum 1866*, 2006, roč. 15, č. 1, s. 58–66

FUČÍK, Josef: *Válka 1866. Běda poraženým*. Praha 2012

GANSCHOW, Jan – HASELHORST, Olaf – OHNEZEIT, Maik: *Der Deutsch-Dänische Krieg 1864. Vorgeschichte – Verlauf – Folgen*. Graz 2021

GROF, Vlastimil: Rakouské dělostřelectvo v roce 1866. In: Jánský, Zdeněk – Grof, Vlastimil – Synek, Jiří: *Baterie mrtvých u Chlumu v roce 1866*. Hradec Králové 2013

HÁJKOVÁ, Dagmar – KUČERA, Jaroslav – SMETANA, Vít – SUK, Jiří – ŠRÁMEK, Pavel – TŮMA, Oldřich: *Historie na rozcestí. Jak mohly dopadnout osudové chvíle Československa*. Brno 2016

HÁLEK, Jan: *Rakouská diplomacie 1848–1852. Zahraniční politika Felixe knížete Schwarzenberga*. Praha 2011

HANNIG, Alma: Österreich: Entscheidung zum Krieg. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018

HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky" 1895–1989*. Praha 2001.

HEIDRICH, Arnošt: *Boj o Svíbský les dne 3. července 1866*. Hořice 1906

HEIDRICH, Ernst: *Der kampf um den „Swíbwald" am 3. Juli 1866*. Sadová 1902

HERRE, Franz: *Metternich*. Praha 1996

HLAVAČKA, Milan – PEČENKA, Marek: *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*. 2. vyd. Praha 1999

HÖBELT, Lothar: Why did the Austrians risk war in 1866? In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 22–26

HÖBELTOVÁ, Šárka: Tisková polemika po bitvě u Hradce Králové 1866. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 51–58

HOBSBAWM, Eric J.: *The Age of Empire 1875–1914*. London 1994

HOFMAN, Jiří: Přemýšlet pevnost. In: *Lidé a hradby. Bastionové pevnosti a jejich život*. Ed. Hofman, Jiří. České Budějovice 2020, s. 123–139

HOLAS, Matouš: *Archeologie prusko-rakouské války z roku 1866*. Červený Kostelec 2019

HOLAS, Matouš: *Svědectví válečné krajiny. Výsledky interdisciplinárního výzkumu východočeských bojišť z prusko-rakouské války roku 1866*. Červený Kostelec 2023

HORNE, Alistair: Vládce světa. Napoleonovy ztracené příležitosti. In: *Co by bylo, kdyby? Představy vojenských historiků o tom, co se mohlo stát*. Ed. Cowley, Robert. Praha 2005, s. 167–181

HROCH, Miroslav: *Národy nejsou dílem náhody. Příčiny a předpoklady utváření moderních evropských národů*. Praha 2009

CHRASTIL, Rachel: *Bismarck's War. The Franco-Prussian War and the making of modern Europe*. Dublin 2023

JÁNSKÝ, Zdeněk: *Bitva u České Skalice v roce 1866*. Hradec Králové 2008

JÁNSKÝ, Zdeněk: *Bitva u Náchoda v roce 1866. Válečné události na kladském pomezí*. Hradec Králové 2006

JÁNSKÝ, Zdeněk: *Srážka u Svinišťan v roce 1866*. Hradec Králové 2012

JEDLIČKA, Otakar: *Boje v Čechách a na Moravě za války roku 1866. Díl II. Bitva u Hradce Králové*. Pardubice 1883

KESSLER, Vojtěch – MICHLOVÁ, Marie – ŠRÁMEK, Josef: Hrob známého vojína. Deanonymizace válečných pomníků a hromadných hrobů jako modernizační proces? In: *Epigraphica & Sepulcralia 13. Fórum epigrafických a sepulkrálních studií. Georgio Roháček sexagenario oblata*. Eds. Vrána, David – Marešová, Jana – Chlíbec, Jan – Uhlíková, Kristina. Praha 2022, s. 317–338

KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: „Údernou silou pěchoty se rozhodují války nového věku." Srážka jezdectva u Střezetic v roce 1866 jako ilustrace přelomu v dějinách vojenství. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 123–139

KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: *3. 7. 1866. Bitva u Hradce Králové. „Válka Němců s Němci" v české paměti*. Praha 2024

KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: Národ ve zbrani aneb kterak pruský učitel porazil u Hradce Králové rakouského sedláka...? In: *Vojenská služba v interdisciplinární perspektivě*. Ed. Wohlmuth, Petr. Dolní Břežany – Terezín 2022, s. 11–31

KESSLER, Vojtěch – ŠRÁMEK, Josef: Obrazy války v historii aneb Mantinely recepce válečných událostí na příkladu války roku 1866. In: *Marginalia Historica*, 2016, roč. 7, č. 2, s. 105–131

KESSLER, Vojtěch: Porážka u Hradce Králové – hřebíček do rakve habsburské monarchie? Zamyšlení nad knihou „České země v 19. století" v kontextu války 1866. In: *Bellum 1866*, 2017, roč. 26, č. 2, s. 11–20

KOPECKÁ, Věra – KOPECKÝ, Petr: *Trutnovsko ve válce 1866*. Trutnov 1980

KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleonova tažení 1. Vítězné roky. Elchingen – Ulm – Slavkov – Saalfeld – Jena – Auerstädt – Prenzlau*. Třebíč 2003

KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleonova tažení 2. Nejistá vítězství. Pultusk – Jílové – Friedland – Somosierra – La Coruña – Eggmühl – Aspern – Wagram*. Třebíč 2003

KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleonova tažení 3. Proti všem. Smolensk – Borodino – Berezina – Lützen – Budyšín – Drážďany*. Třebíč 2004

KOVAŘÍK, Jiří: *Napoleonova tažení 4. Pád orla. Lipsko – Hanau – Brienne – Montmirail – Montereau – Laon – Arcis – Ligny – Waterloo*. Třebíč 2005

KRÁL, Ondřej: Mobilizace a koncentrace Severní armády z pohledu geografie. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 140–161

KRÁL, Ondřej: Rozděl a panuj? Geografický pohled na mírovou dislokaci útvarů rakouské armády 1800–1914. Příklad českých zemí. In: *Vojenská služba v interdisciplinární perspektivě*. Ed. Wohlmuth, Petr. Dolní Břežany – Terezín 2022, s. 33–71

KRÁLÍČEK, Václav: *Velký švindl. Krymská válka 1853–1855*. Praha 2015

KRÁLOVÁ, Hana: Prusko-rakouské soupeření roku 1866 a jeho ohlas v dobovém tisku. In: *Historický obzor*, 2014, roč. 25, č. 7/8, s. 175–183

KUDR, Karel: *Válka rakousko-pruská 1866 v Čechách a na Moravě*. Praha 1936

LAPPENKÜPER, Ulrich: „Date clé du règne de Napoléon III." Frankreich und der preussisch-österreichische Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 89–106

LOCH, Thorsten – ZACHARIAS, Lars: The Königgrätz Myth. On the Political Construct of the Battle of 1866 (an operations history analysis). In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 86–103

LUTZ, Heinrich: *Zwischen Habsburg und Preussen. Deutschland 1815–1866*. Berlin – Darmstadt – Wien 1985

MÁDLOVÁ, Claire – TINKOVÁ, Daniela (eds.): *Francouzský švindl svobody. Francouzská revoluce a veřejné mínění v českých zemích*. Praha 2012

MEDVAKOV, Alexander: Russland und der Deutsche Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 129–157

MÖLLER, Frank: Preussens Entscheidung zum Krieg 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 19–26

MOMMSEN, Wilhelm: *Bismarck*. Olomouc 1995

MONZALLI, Luciano: Italien und der Krieg von 1866. In: *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*. Eds. Heinemann, Winfried – Höbelt, Lothar – Lappenküper, Ulrich. Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018, s. 63–86

NÁHLOVSKÝ, Jiří: *Chrastava v prusko-rakouské válce roku 1866*. Chrastava 2009

NÁHLOVSKÝ, Jiří: *Srážka u Dlouhého Mostu 24. června 1866. Péče o válečné pomníky z války roku 1866*. Hradec Králové 2010

NÁHLOVSKÝ, Jiří: *Srážka u Kuřívod 26. června 1866*. Hradec Králové 2006

NODL, Martin: Václav III. Císař z boží milosti. In: *Od knížat ke králům. Sborník u příležitosti 60. narozenin Josefa Žemličky*. Eds. Doležalová, Eva – Šimůnek, Robert – Dvořáčková-Malá, Dana – Pořízka, Aleš. Praha 2007, s. 561–565

PÁSZTOROVÁ, Barbora: *Metternich a německá otázka v letech 1840–1848*. Plzeň 2019

PROKŠ, Petr: Konec britské „Splending Isolation" a carské Rusko při vytváření spojenecké dohody (1887/1888–1914). In: *Cestou dějin. K poctě prof. PhDr. Svatavy Rakové, CSc*. Ed. Semotanová, Eva. Praha 2007, s. 233–258

PROKŠ, Petr: *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871–1918)*. Praha 2004

RAK, Jiří: V historii neexistují žádná „kdyby"! In: *Co kdyby to dopadlo jinak? Křižovatky českých dějin*. Praha 2007, s. 9–20

RAVIK, Slavomír: *Tam u Králového Hradce*... Praha 2001

ROESE, Neal. J. – MORRISON, Mike: The Psychology of Counterfactual Thinking. In: *Historical Social Research*, 2009, roč. 34, č. 2, s. 16–26

ROESE, Neal J.: Counterfactual thinking. In: *Psychological Bulletin*, 1997, roč. 121, č. 1, s. 133–148

SHOWALTER, Dennis: 1866: Crisis of Federation. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 10–14

SHOWALTER, Dennis: *The Wars of German Unification*. London – New York 2015

SCHOEPS, Hans-Joachim: *Dějiny Pruska*. Praha 2004

SCHROEDER, Paul W.: *Austria, Great Britain, and the Crimean War. The Destruction of the European Concert*. Ihtaca 1972

SKED, Alan: *Metternich a Rakousko. Pokus o hodnocení*. Brno 2014

SKED, Alan: *Úpadek a pád habsburské říše*. Praha 1995

STELLNER, František: *Sedmiletá válka v Evropě*. Praha 2000

ŠEDIVÝ, Miroslav: *O švestky a brambory. Prusko-rakouská válka o bavorské dědictví 1778–1779*. Praha 2018

ŠŤOVÍČEK, Michal: *Francie proti Evropě. Války revoluční Francie 1792–1802*. Praha 2017

TARABA, Luboš: *Divná válka. Francouzsko-pruská válka 1870–1871*. Praha 2006

TARABA, Luboš: *Krve po kolena. Solferino 1859 – zlom ve válkách o sjednocení Itálie*. Praha 2011

TARABA, Luboš: *Prodané vítězství. Poslední válka za osvobození Itálie 1866*. Praha 2014

TARABA, Luboš: *Sukně proti kalhotám. Válka o rakouské dědictví 1740–1748*. Praha 2019

TAYLOR, Alan John Percival: *Bismarck*. Praha 1998

TAYLOR, Alan John Percival: *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a Rakousko-Uhersko v letech 1809–1918*. Brno 1998

TINKOVÁ, Daniela: *Revoluční Francie (1787–1799)*. Praha 2008

TUHÝ, Bohumír – ŠRAMAR, Jiří – ŠRÁMEK, Josef a kol.: *Prusko-rakouská válka roku 1866. Výzbroj a výstroj*. Hradec Králové 2015

UHLÍŘ, Dušan: *Čas kongresů a tajných společností*. Praha 2017

URBAN, Otto: *Vzpomínka na Hradec Králové (Drama roku 1866)*. Praha 1986

Vojenské dějiny Československa. Díl 2. 1526–1918. Praha 1986

VOLNÝ, Pavel: *Bitva u Hradce Králové dle authentických pramenů*. Hradec Králové 1891

WAWRO, Geoffrey: The „Fog of Chlum“. Myths and Realities of the Austro-Prussian War. In: Hutečka, Jiří – Šrámek, Josef a kol.: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*. Hradec Králové 2018, s. 78–85

WAWRO, Geoffrey: *The Austro-Prussian War. Austria's War with Prussia and Italy in 1866*. Cambridge 2007

WAWRO, Geoffrey: *The Franco-Prussian War. The German conquest of France in 1870–1871*. New York 2003

WILSON, Peter H.: *Iron and Blood. A Military History of the German-speaking People since 1500*. Dublin 2022, s. 363–524

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.9

STUDIE

Keby nebolo Veľkej vojny Politický systém a režim v Uhorsku v prvej polovici 20. storočia[1]

LÁSZLÓ VÖRÖS

If There Had Been No Great War: The Political System and Regime in Hungary in the First Half of the 20th Century

This study is an experiment in counterfactual history, aiming to examine the stability of the political regime in dualist Hungary and its capacity for self-preservation. The article explores the possible evolution of the political system and regime in the Kingdom of Hungary after 1914, over a horizon of about three decades, under the condition that the First World War did not take place. The author reflects on a thesis from part of the historiography, which posits that Austria-Hungary, and specifically the Kingdom of Hungary in the early 1910s, was inherently politically unstable and doomed to territorial disintegration. This thesis attributes instability to the undemocratic nature of the regime, systemic political corruption, polyethnic population composition, activities of competing minority nationalist movements, and widespread social resistance to nationalist assimilationist policies. The article examines the relative disintegrative weight of these factors in an alternative hypothetical reality where World War I and its immediate consequences do not exist as causal factors.

Keywords: counterfactual history, stability of political systems, Kingdom of Hungary, nationalism, minority nationalist movements

1 Táto práca vznikla v rámci projektu VEGA č. 2/0020/23 Politická mobilizácia, politizácia a politická ľahostajnosť slovenského obyvateľstva, 1848 – 1938, a projektu APVV-20-0526 Politická socializácia na území Slovenska v rokoch 1848 – 1993 riešených v Historickom ústave SAV, v.v.i.

Kontrafaktuálne dejiny stále predstavujú relatívne nový žáner v rámci profesionálneho historického bádania. Hoci základné princípy a pravidlá postupu pri takomto type myšlienkového experimentovania už boli predstavené a sú vo väčšej či menšej miere autormi akceptované, diskusie sa vedú o zmysluplnosti a účelnosti kontrafaktuálneho uvažovania o dejinách a minulosti.[2] Tento článok vychádza z pozície, podľa ktorej zamýšľanie sa nad alternatívnymi scenármi vývoja môže mať relevanciu pre lepšie pochopenie určitých faktorov v reálnom slede historických udalostí a javov. Z tohto hľadiska by voľba témy a určenie východiskového kontrafaktuálneho elementu – teda postulovanie absencie alebo pridanej prítomnosti určitej udalosti (udalostí) alebo činiteľa (činiteľov) mala byť cielená vzhľadom na nejaký konkrétny explikačný zámer historika. Konštruovanie a vysvetľovanie alternatívnych vývojových línií, prípadne trendov, by malo v konečnom dôsledku viesť nielen k lepšiemu pochopeniu váhy a významu „vynechanej udalosti" v „skutočnej" histórii, ale aj nuansovanejšiemu posúdeniu relatívnej významnosti ďalších faktorov (t. j. udalostí a javov) vo vzťahu k tej „vynechanej".

Hlavnú motiváciu pre tento kontrafaktuálny myšlienkový experiment predstavuje koncepčný spor medzi slovenskou a maďarskou historiografiou o príčinách a faktoroch dezintegrácie Uhorského kráľovstva v rokoch 1918 – 1919. Polemika sa týkala relatívnej váhy a vzájomného kauzálneho podmieňovania sa troch všeobecných činiteľov existujúcich v troch odlišných doménach. Prvou je geopolitická mocenská rovina: t. j. strategické záujmy mocností Dohody v rámci povojnovej rekonštrukcie hraníc v strednej a stredovýchodnej a juhovýchodnej Európe. Druhou je štrukturálna rovina: teda inherentná nestabilnosť politického režimu vyplývajúca z jeho nedemokratického a represívneho charakteru. Treťou je rovina individuálnej a kolektívnej agencie a celospoločenská nespokojnosť: inými slovami pôsobenie zahraničných exilových politických skupín (česko-slovenských, juhoslovanských, rumunských), členov domácich nemaďarských národných hnutí a nespokojnosť širokých vrstiev predovšetkým

2 EVANS, Richard J.: *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. Waltham, Massachusetts 2013, s. 15–83; PARKER, Geoffrey – TETLOCK, Philip E.: Counterfactual Thought Experiments. In: TETLOCK, Philip E. – LEBOW, Richard Ned – PARKER, Geoffrey (eds.): *Unmaking the West. "What-if?" Scenarios that Rewrite World History.* Ann Arbor 2006, s. 14–44; a PARKER, Geoffrey – TETLOCK, Philip E.: Counterfactual History. In: Tamže, s. 363–392; KAYE, Simon J.: Challenging Certainty: The Utility and History of Counterfactualism. In: *History and Theory*, 2010, roč. 49, č. 1, s. 38–57; BLACK, Jeremy: *What If? Counterfactualism and the Problem of History*. London 2008; TETLOCK, Philip E. - BELKIN, Aaron (eds.): *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. Princeton 1996, s. 3–38; BUNZL, Martin: Counterfactual History: A User's Guide. In: *The American Historical Review*, 2004, roč. 109, č. 3, s. 845–858.

„národnostného“ (nemaďarského) obyvateľstva. Jedna argumentačná línia považuje za primárny dezintegračný faktor prvú menovanú doménu, teda strategické záujmy víťazných mocností, zatiaľ čo ďalšie dve roviny skôr ako komplementárne pôsobiace. Druhá argumentačná línia naopak vidí hlavné činitele vedúce k rozpadu rakúsko-uhorskej monarchie a špeciálne Uhorska v represívnom charaktere politického režimu, nespokojnosti utlačených vrstiev národnostného obyvateľstva a činnosti ich národných politických reprezentácií. Svetový vojnový konflikt s jeho dôsledkami a strategické záujmy mocností Dohody chápe skôr ako katalyzátor, než primárny kauzátor.[3]

Účelom tohto experimentu je teda bližšie preskúmať relatívnu dezintegračnú váhu činiteľov uvedených na druhom a treťom mieste, ich otestovaním v alternatívnej hypotetickej realite, v ktorej neexistuje ako pôsobiaci faktor prvá svetová vojna a jej bezprostredné dôsledky. Časový horizont tejto alternatívnej vývojovej línie stanovujem na približne tri desaťročia, teda približne do polovice 40. rokov 20. storočia. Moje zamýšľanie sa bude pohybovať skôr na úrovni štrukturálnych podmienok, trendov a tendencií ako na rovine možného konania individuálnych aktérov.[4]

Pochopiteľne, vzhľadom na vymedzený rozsah článku bude musieť tento kontrafaktuálny experiment opomenúť určité roviny a tiež postulovať určité východiskové premisy ešte nad rámec „absencie prvej svetovej vojny“. Pri konštruovaní možných alternatívnych línií vývoja nebudem zohľadňovať širšie geopolitické súvislosti (kontinentálne a transkontinentálne). Rakúsko-uhorský ríšsky kontext zohľadním len do tej miery, že si ako prvú východiskovú premi-

---

3 Viac k tejto diskusii pozri: VÖRÖS, László: Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Reprezentácie udalostí rokov 1918 – 1920 v maďarskej a slovenskej historiografii. In: MICHELA, Miroslav – VÖRÖS, László et al.: *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava 2013, s. 21–64.

4 Pri svojom uvažovaní som sa pridržal niekoľkých základných teoretických a metodologických východísk, pri stanovení ktorých som sa inšpiroval prácami citovanými v poznámke pod čiarou č. 2. Tieto by som zhrnul do nasledujúcich bodov: 1. Alternatívne výklady by mali byť realistické vzhľadom na existujúce faktory (štrukturálne politické, mocenské, hospodárske, kultúrne, sociálne, psychosociálne a psychologické); 2. Alternatívne výklady by mali brať do úvahy perspektívu a hodnotenie situácií dobovými kľúčovými aktérmi, resp. vychádzať z ich zámerov a plánov, ktoré prípadne formulovali vzhľadom na meniace sa okolnosti; 3. Pri konštruovaní alternatívnych línií vývoja by sa historik mal vyhýbať nekritickým a anachronickým retrospektívnym projekciám príčinných súvislostí, motivácií aktérov a pôsobiacich faktorov; 4. Historik by mal pri konštruovaní alternatívneho výkladu brať do úvahy sociálne, sociálno-psychologické a psychologické javy a determinanty, obzvlášť pokiaľ ide o sociálne skupinové javy; 5. Pri uvažovaní o alternatívnych líniách vývoja by historik mal vychádzať z analýzy reálnych analogických situácií, udalostí, sociálnych javov – tak v synchronickej, ako diachronickej perspektíve.

su bez hlbšieho zdôvodňovania stanovím úmrtie Františka Jozefa I. prirodzenou smrťou ešte pred uplynutím druhého desaťročia 20. storočia a korunováciu Františka Ferdinanda d'Este. Zmena na tróne by mala vplyv na dualistické štátoprávne usporiadanie z roku 1867. Došlo by k nejakej forme federalizácie ríše podľa základných princípov predošlého dualistického usporiadania, teda so zachovanou ríšskou zahraničnou politikou a armádou. Uhorské kráľovstvo by si však aj naďalej zachovalo územnú integritu a rozsiahlu vnútropolitickú autonómiu. Federatívnymi celkami s podobným statusom by sa stali České kráľovstvo, Chorvátsko-slavónske kráľovstvo a pár ďalších celkov vytvorených z predošlých provincií. Teda prvou axiomaticky stanovenou premisou je kontinuálna existencia Uhorského kráľovstva ako integrálnej územnej a politickej jednotky v rámci širšej ríšskej štruktúry. Druhou premisou je absencia vážnejšieho nadregionálneho vojnového konfliktu alebo inej vo svojich účinkoch drastickej tiahlej krízovej situácie počas troch desaťročí po roku 1914.

V ďalšom texte najprv predstavím reálny stav týkajúci sa uhorského politického režimu a niektorých jeho štrukturálnych charakteristík. Hoci väčšiu pozornosť budem venovať slovenskému politickému nacionalistickému hnutiu, zámerom je predstaviť ho ako jedno z viacerých podobných menšinových emancipačných nacionalistických hnutí. Z hľadiska tých parametrov, ktoré ma v tomto článku zaujímajú, si boli slovenské, rumunské, srbské, nemecké a rusínske hnutia podobné, rozdiely boli skôr kvantitatívneho ako kvalitatívneho charakteru. Inými slovami, predstavím reálny stav vecí v roku 1914, vrátane vtedy aktuálnych trendov a tendencií, na ktorý potom nadviažem kontrafaktuálnym konštruovaním možných alternatívnych línií vývoja.

Politické a systémové štruktúry do roku 1914

Historiografické hodnotenie politického systému v Uhorsku v období dualizmu zdôrazňuje dva základné motívy, ktoré počas celého obdobia mali formatívny dopad na politické usporiadanie a štruktúru, politický diskurz, ako aj politickú prax: tzv. štátoprávnu otázku a národnostnú otázku. Tieto dva tematické a fenomenálne okruhy vo významnej miere určovali smerovanie a dynamiku politického života v Uhorsku.[5]

5 Pozri napr. HOENSCH, Jörg K.: *A History of Modern Hungary 1867–1994*. Second Edition. London – New York 1996, s. 20–84; KONTLER, László: *A history of Hungary.* Budapest 2009, s. 279–318; GALÁNTAI, József: *A Habsburg-Monarchia alkonya. Osztrák-Magyar Dualizmus 1867–1918.* Budapest 1985.

„Štátoprávna otázka“ sa týkala rozsahu suverenity uhorského štátu a jeho vzťahu s druhým kompozitným celkom rakúsko-uhorskej monarchie. Na druhom mieste menovaná otázka sa zase týkala realizácie tzv. uhorskej štátnej idey („magyar állameszme“), t. j. teórie a politickej doktríny, podľa ktorej sa Uhorské kráľovstvo na základe historického práva, ale aj z hľadiska aktuálnej geopolitickej nutnosti, ak si má zachovať územnú integritu a prosperovať, musí transformovať na maďarsko-jazyčný „jednonárodný“ štát.[6] Pokiaľ ide o „štátoprávnu“ otázku, hlavná línia konfliktu sa ťahala medzi etablovanými parlamentnými stranami (a frakciami), ktoré sa už v dobovom maďarsko-jazyčnom diskurze označovali ako tzv. 67-čkári a 48-čkári.[7] „Uhorská štátna idea“ predstavovala pre obe tieto skupiny jednotiacu ideológiu. Slobodomyseľná strana (Szabadelvű Párt), ktorá v období medzi rokmi 1875 až 1905 disponovala parlamentnou väčšinou a vládla počas ôsmich cyklov, a čiastočne aj strany tzv. umiernenej opozície jediný reálny spôsob realizácie projektu jednonárodného maďarského Uhorska videli v rámcoch poskytovaných dualistickým usporiadaním, keďže toto malo poskytovať Uhorskému kráľovstvu záruku ochrany územnej integrity a zároveň suverenity vo vnútroštátnych záležitostiach. Naopak, strany „radikálnej“ opozície presadzovali úplné politické aj hospodárske osamostatnenie sa Uhorského štátu s osobou panovníka ako jedinou väzbou na ostatné celky habsburského mocnárstva. Pokiaľ ide o národnostnú otázku, hlavná línia konfliktu sa ťahala medzi etablovanými „maďarskými“ parlamentnými stranami[8] a nemaďarskými nacionalistickými hnutiami a ich národnými stranami. Podľa tejto historiografickej koncepcie, uvedené ideologické deliace čiary určovali základné otázky politického života a podmieňovali dynamiku politického a sociálneho diania v štáte počas celého obdobia trvania dualizmu.

Približne do polovice 90. rokov 19. storočia bola táto dynamika určovaná primárne konfliktom medzi vládnou stranou a stranami parlamentnej opozície, od prelomu storočí sa určujúcim stal konflikt medzi vládnou mocou a politickými (sociálnymi) emancipačnými hnutiami – socialistickým robotníckym a agrárnym hnutím, politickým katolíckym hnutím a nemaďarskými naciona-

6 GYURGYÁK, János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest 2007, s. 54–90; SZARKA, László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika / Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku.* Budapest 1999, s. 164–172.

7 Podľa dvoch štátoprávnych historických udalostí: Rakúsko-uhorského vyrovnania v roku 1867 a prijatia tzv. marcových zákonov v roku 1848.

8 Etnokategorické označenie „maďarské“ strany zámerne uvádzam v úvodzovkách, aby som upozornil na fakt, že medzi členmi, sympatizantmi a voličmi týchto strán boli vo významných počtoch zastúpení aj muži s iným než maďarským etnickým (jazykovo-kultúrnym) pôvodom, resp. pozadím.

listickými hnutiami a ich národnými stranami. Bezprostrednou príčinou a predmetom tejto konfliktnej dynamiky boli procesy v oblasti štátnej jazykovej a kultúrnej asimilačnej a homogenizačnej politiky, ktoré sa strešne zvyknú označovať termínom „maďarizácia".

Politický režim v dualistickom Uhorsku je možné charakterizovať ako konštitučnú monarchiu s obmedzeným parlamentným systémom s výraznými oligarchickými prvkami, v ktorej predstavovala vládnu moc jedna dominantná politická strana, ktorú nebolo možné existujúcimi mechanizmami reprodukcie politickej moci vystriedať.[9] V tomto politickom systéme nefungovalo periodické striedanie politických strán pri vládnej moci. V tridsaťročnom období medzi rokmi 1875 – 1905 vlády zostavovala Slobodomyseľná strana.[10] V roku 1905 v dôsledku vnútornej krízy zanikla a bola na jeden parlamentný cyklus (1906 – 1910) vystriedaná koalíciou dovtedy opozičných strán, v roku 1910 sa však významná časť jej štruktúr reinkarnovala v podobe Národnej strany práce (Nemzeti Munkapárt) a po víťazných voľbách v tom istom roku zotrvala pri moci až do októbra 1918. Politický systém, ktorý vytvorila Slobodomyseľná strana v 70. a 80. rokoch a zabezpečil jej a jej nástupníckej strane zotrvanie pri moci počas tridsiatich ôsmich rokov a ostatné parlamentné strany relegoval (s jednou, z hľadiska funkčnosti systému, relatívne nesignifikantnou výnimkou) do pozície „večnej" opozície, spočíval na troch kľúčových elementoch: politickej kontrole nad rozhodujúcou časťou štátnej a župnej správy, nastavení volebného systému a inštitúcii virilizmu.

Do roku 1910 sa v Uhorsku konali voľby na základe zákona z roku 1874 (zákonný článok XXXIII), ktorý volebné právo viazal na majetkový/daňový, resp. vzdelanostný cenzus a určoval verejný akt voľby. Volebným právom disponovalo počas celého obdobia dualizmu (v závislosti od volebného roku) približne 950 tisíc až 1,1 milióna mužov (asi 20-25 % dospelej mužskej populácie) a vďaka verejnému hlasovaniu politickí aktéri mali veľmi detailný prehľad o voličských preferenciách v jednotlivých volebných obvodoch, čo umožňovalo cielené a sústredené uplatňovanie korupčných nástrojov pri ovplyvňovaní voličov.[11] Kľúčovými aktérmi pri manipuláciách volieb v prospech kandidátov

9 Pre všeobecný prehľad pozri GERŐ, András: *The Hungarian Parliament (1867–1918). A Mirage of Power.* Boulder, Colorado – New York 1997.

10 V slovenskej a českej historickej literatúre sa používa aj alternatívny preklad jej názvu: Liberálna, resp. Liberální strana. K dejinám strany pozri PÖLÖSKEI, Ferenc: *A szabadelvű párt fényei és árnyai (1875–1906).* Budapest 2010.

11 Korupčné praktiky – zneužitie úradnej právomoci, najrozmanitejšie formy podplácania a kupovania hlasov, budovanie a zneužívanie klientelistických sietí a ďalšie formy protiprávneho konania vrátane zastrašovania, vydierania, fyzického násilia a poškodzovania majetku – sa uplatňovali prakticky počas všetkých štádií príprav a realizácie volieb, počnúc súpisom

vládnej strany boli župní úradníci poverení realizáciou volieb. Zároveň korupčné praktiky formatívne vplývali aj na politickú kultúru v širšom slova zmysle, vrátane správania sa samotných voličov. Hostenie, opíjanie, finančné motivovanie (podplácanie) sa stali „normálnou" a očakávanou, významnou časťou voličov vyžadovanou súčasťou volebnej kampane a volebného aktu.

Nevyhnutným dôsledkom bolo, že korupčného a iného protizákonného konania sa dopúšťali prakticky všetci politickí účastníci volieb vrátane nemaďarských národných strán. Systematizácia a „normalizácia" korupčnej praxe pri voľbách však jednoznačne zvýhodňovala vládnu stranu, ktorá disponovala disproporčne väčšími zdrojmi a kontrolou nad úradníckym aparátom.

Inštitúcia virilizmu stanovovala obsadzovanie 50 % pozícií v zastupiteľských orgánoch žúp a miest najväčšími platcami daní. Tento prvok zabezpečoval nadreprezentovanosť majetných vrstiev v systéme správy a významne prispieval k systémovému prepojeniu ekonomických elít a vládnej moci aj v podobe záujmových a klientelistických sietí. Tento systém už len vďaka uvedeným parametrom nadmieru zvýhodňoval Slobodomyseľnú stranu a zabezpečoval veľmi robustný a spoľahlivý mechanizmus reprodukcie jej politickej moci.

Explicitne formulovanou doktrínou uhorských vlád približne od druhej polovice 70. rokov 19. storočia bola snaha o vylúčenie nemaďarských národných strán (v dobovom diskurze označované ako „národnostné strany") z politickej reprezentácie a zákonodarného procesu, t. j. zamedzenie získania mandátu v uhorskom parlamente, v župných samosprávnych výboroch a orgánoch správy. Keďže tieto odmietali „uhorskú štátnu ideu", boli vnímané ako „protinárodné" a dezintegračné. Cieľom bola čo najväčšia možná periferizácia a izolácia týchto strán a hnutí, čo sa vládnej moci darilo dosahovať pomocou rôznych mäkkých aj tvrdých opatrení. Predovšetkým prostredníctvom delegitimizačnej propagandy, konzekventným upieraním statusu legitímnej politickej sily, a teda odmietaním akejkoľvek formy komunikácie či spolupráce, korupčnými praktikami vo volebnom procese, zneužívaním úradného aparátu na zvýšený dozor a šikanovanie, súdnymi procesmi proti novinám a členom hnutí a pod.

---

zoznamov oprávnených voličov, cez predvolebnú kampaň až po samotný volebný akt. Bližšie pozri CIEGER, András: Voľby a korupcia v dualistickom Uhorsku (1867 – 1918). In: ŠOLTÉS, Peter – VÖRÖS, László a kol.: *Korupcia*. Bratislava 2015, s. 134–176; VÖRÖS, László: Politická korupcia a parlamentné voľby v Uhorsku v období dualizmu. In: *Politická korupcia na území Slovenska a Čiech v 19. a 20. storočí*. Bratislava 2020, s. 83–125; GERŐ, András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a monarchia Magyarországán. (Második kiadás)*. Budapest 2017.

Rovnaký princíp a postup – teda systémový dozor, diskriminácia a delegitimizácia – bol uplatňovaný aj voči ďalším sociálnym a politickým hnutiam, ktoré štátna moc vnímala ako hrozbu pre existujúce usporiadanie. Predovšetkým proti socialistickému robotníckemu a agrárnemu hnutiu, ako aj politickému katolíckemu hnutiu, ktoré sa v roku 1895 ustanovilo v podobe Katolíckej ľudovej strany (Katholikus Néppárt).

Jednotlivé nemaďarské národné strany – Rumunská národná strana, Slovenská národná strana a Srbská národná radikálna strana – na protest koncom 70. a začiatkom 80. rokov 19. storočia vyhlásili tzv. politickú pasivitu (t. j. neúčasť na parlamentných voľbách),[12] v ktorej zotrvali až do konca storočia, čo bolo z pohľadu vládnej moci želanou konzekvenciou jej represívnych politík.

Tieto strany v tomto období pôsobili ako viac menej úzko regionálne ukotvené a minimálne inštitucionalizované zoskupenia mužov s limitovaným finančnými prostriedkami, čo nepochybne bol faktor, ktorý prispel k rozhodnutiu nezúčastňovať sa čoraz viac korupčnejších, a teda nákladnejších volieb. Zároveň tieto politické hnutia, resp. strany boli značne heterogénne s viacerými deliacimi líniami (ideologickými, generačnými, regionálnymi). Napríklad aktívni (aktivistickí) členovia Slovenskej národnej strany (ďalej SNS) sa okrem konfesionálnych rozdielov (katolíci/evanjelici) odlišovali aj v politickom ideologickom smerovaní, v koncepciách národnej existencie Slovákov, národného jazyka a kultúry, ako aj v predstavách o efektívnych formách politickej činnosti.

Popri tradičných „memorandistoch" (martinské centrum a jeho prívrženci) dve významné skupiny tvoril tzv. klerikálny/katolícky prúd (jadro neskoršej Slovenskej ľudovej strany) a rôzne varianty česko-slovensky/čechoslovakisticky orientovaných aktivistov (tzv. hlasisti a prúdisti). S výnimkou katolíckeho klerikálneho prúdu ešte aj v rámci týchto skupín existovala určitá heterogenita pokiaľ išlo o politické ideologické smerovanie (konzervatívne, liberálne, resp. „pokrokárske", socialistické, agrárne) a konfesionálnu príslušnosť. Takisto existovali rozdiely v prístupe k politickému aktivizmu a agitačnej činnosti medzi populáciou, resp. v strategických koncepciách politickej činnosti a súvisiacich dominantných orientáciách buď na krajinské centrum moci (uhorský parlament, vláda) a regionálne správne orgány (župné zastupiteľstvá), alebo na exteritoriálne centrá moci a vplyvu (české politické strany, tzv. belvederský kruh následníka trónu Františka Ferdinanda, emigrantské organizácie v Spojených štátoch amerických).

12 PODRIMAVSKÝ, Milan: *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia.* Bratislava 1983; MILLER, Nicholas J.: *Between Nation and State. Serbian Politics in Croatia Before the First World War.* Pittsburgh 1997; POPOVICI, Vlad: *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861–1918).* Cluj-Napoca 2012.

Po prelome storočí, krátko pred voľbami v roku 1901, sa SNS formálne reorganizovala a zriadila ako stála politická strana s rozhodovacími a výkonnými orgánmi (tzv. Ústredný výbor a Výkonný výbor SNS).[13] Napriek tomu, koexistencia vyššie spomenutých ideologických, generačných a regionálnych prúdov bola charakterizovaná popri spolupráci aj vzrastajúcou dynamikou súperenia a konfliktu, ktorá sa po roku 1910 začala prejavovať aj snahami o inštitucionálnu diverzifikáciu. V roku 1913 sa odčlenilo tzv. katolícke krídlo a formálne sa ustanovilo ako Slovenská ľudová strana (SĽS) pod vedením Andreja Hlinku.[14] „Martinské centrum" postupne strácalo pozície a v rámci ústredného výboru strany sa stali dominantnými predstavitelia česko-slovenského prúdu, čiastočne v dôsledku prirodzenej generačnej obmeny a zároveň v dôsledku väčšej akumulácie politického kapitálu vyplývajúcej predovšetkým z kontaktov s českým politickým prostredím.

Potrebné je ešte spomenúť slovenské socialistické robotnícke hnutie, ktoré síce formálne nebolo reprezentované v organizačnej štruktúre SNS, krátko pred vypuknutím svetovej vojny ho členovia ústredného výboru strany uznali za legitímnu „slovenskú národnú" silu. Hoci svojimi aktivitami sa slovenskí socialisti regionálne obmedzovali predovšetkým na Prešporskú (Bratislavskú), čiastočne Nitriansku župu a továrenské mestá v Liptovskej a Turčianskej župe a s krátkou výnimkou asi deväťmesačného obdobia v rokoch 1905 – 1906 tvorili súčasť Sociálnodemokratickej strany Uhorska, tendencia definitívnej secesie z celokrajinskej strany a ustanovenia sa ako samostatnej strany na etnickom základe bola v roku 1914 jednoznačná. Potvrdzuje to aj účasť lídra socialistov Emanuela Lehockého na pokuse o založenie Slovenskej národnej rady.

Na jar 1914 viacerí členovia česko-slovenského prúdu iniciovali uznesenie ústredného výboru SNS, ktorým sa „*konzervatívne, klerikálne, pokrokovo-radi-*

13 Výkonný výbor tvorilo asi desať až dvanásť mužov, spomedzi ktorých boli stabilnými členmi siedmi „Martinčania" – Pavel Mudroň (zároveň predseda strany), Matúš Dula (zároveň podpredseda strany, od roku 1914 predseda), Ambro Pietor, Jozef Škultéty, Svetozár Hurban Vajanský, Andrej Halaša a Gustáv Izák – ktorých už aj súčasníci označovali ako „konzervatívne" alebo „martinské centrum" strany. Ústredný výbor mal do roku 1913 premenlivo 44 až 115 členov. Od roku 1907 sa strana pokúšala formalizovať aj radové členstvo strany zavedením členských preukazov a poplatkov. Podľa posledných známych údajov z augusta 1913 SNS mala 618 registrovaných členov a evidovala svojich stálych „dôverníkov" (t. j. aktívnych regionálnych reprezentantov) vo volebných obvodoch na území deviatich žúp rozprestierajúcich sa na západných a stredných oblastiach slovenského etnického územia. Títo dôverníci boli zároveň členmi ústredného výboru, a túto približne stovku mužov možno aj považovať za politicky aktívnych členov SNS. Slovenský národný archív (ďalej SNA), f. Slovenská národná strana, 1896 – 1922 (ďalej SNS), k. 1, Kniha zápisníc, 1896 – 1914.

14 LORMAN, Thomas: *The Making of the Slovak People's Party. Religion, Nationalism and the Culture War in Early 20th-Century Europe.* London 2019.

kálne a sociálne" smery „*slovenskej politiky*" zvolávali na poradu, aby si „*utvorili jedno najvyššie forum, dľa vzoru českej národnej rady alebo rumunského komitétu*".[15] K stretnutiu došlo 25. – 26. mája 1914 v Budapešti. Hoci na stretnutie odmietli prísť predstavitelia SĽS a rokovania skončili len vydaním deklarácie o potrebe založenia Slovenskej národnej rady,[16] z hľadiska inštitucionalizácie slovenského nacionalistického politického hnutia išlo o dôležitý míľnik, ktorý je potrebné pri kontrafaktuálnom konštruovaní brať do úvahy.

Napriek vnútorným pnutiam medzi „Martinčanmi" a „čechoslovakistami", SNS v roku 1914 stále predstavovala najlepšie organizovanú slovenskú politickú štruktúru s finančnými prostriedkami umožňujúcimi podporu aktivistickej a agitačnej činnosti. Podobne ako rumunské a srbské hnutia, resp. národné strany aj členovia SNS zakladali, resp. podporovali zakladanie finančných inštitúcií a spotrebných družstiev a spolkov, ktoré plnili dvojitý účel. Jednak predstavovali zdroj financií a jednak slúžili ako agitačná (a politizačná) platforma v mestách aj v rurálnom prostredí. Ďalším dôležitým faktorom bola určitá – hoci ani systematická, ani pravidelná – finančná a materiálna podpora všetkých spomenutých nemaďarských hnutí zo zahraničných zdrojov (v prípade rumunského a srbského hnutia zo strany vlád, ako aj nevládnych organizácií v Rumunskom a Srbskom kráľovstve, v prípade slovenského hnutia predovšetkým od spolku Česko-slovanská jednota a emigrantských skupín v USA). Síce finančné zdroje ani jedného z hnutí nemožno z hľadiska objemov porovnávať s kapitálom, ktorým disponovali etablované parlamentné strany (a predovšetkým vládna strana), boli dostatočné na to, aby dokázali podporovať účasť desiatok svojich členov na parlamentných voľbách. Počas štyroch volieb v rokoch 1901, 1905, 1906 a 1910 s programom SNS alebo jeho variantom kandidovalo 32 mužov (viacerí opakovane, celkovo 53 kandidácií), v 20 volebných obvodoch na území deviatich žúp (vrátane dvoch náhradných volieb v roku 1907 a 1908). Úspešných bolo 12 členov SNS v 18 prípadoch. Najviac slovenských národniarskych poslancov, celkovo sedem, bolo úspešných vo voľbách v roku 1906.

Počas tohto cyklu (1906 – 1910) sedelo v uhorskom sneme najviac zástupcov troch nemaďarských národných strán, spolu 25 poslancov. V ostatných troch voľbách pred rokom 1914 (t. j. v rokoch 1901, 1905 a 1910) získali nema-

15 DULA, Matúš: Naše vzkriesenie. In: *Národnie noviny*, 11. 4. 1914, s. 5.

16 „*Slovenská národná rada, ktorá bude pozostávať z ôsmich členov a predsedu Slovenskej národnej strany.* [...] *Národná rada bude zastupovať na vonok jednotnú vôľu slovenského národa a v jeho vnútri má udržiavať vo veciach spoločných poriadok a svornosť.*" SNA, f. Matúš Dula, k. 9, sign. 206, Zápisnica z porady členov Slovenskej národnej strany a sociálnodemokratickej strany v Budapešti z 26. 5. 1914.

ďarské národné strany úhrnne len po 10 alebo menej mandátov.[17] Tento výkyv bol spôsobený v prvom rade zánikom Slobodomyseľnej strany krátko pred voľbami, následkom čoho sa v mnohých, hlavne periférnych volebných obvodoch uvoľnil politický priestor, čo poskytlo kandidátom s programami nemaďarských národných strán vyššie šance na úspech. Hoci na jednej strane, jedna či dve desiatky nemaďarských národniarskych poslancov z celkového počtu 413 poslancov dolnej komory uhorského snemu, predstavovali relatívne zanedbateľný počet, na druhej strane, vládna moc už po roku 1901 nebola schopná obnoviť stav z 80. a 90. rokov 19. storočia, keď nemaďarskí národniarski poslanci absentovali úplne.

Výsledky volieb v roku 1906 sú zároveň asi aj najlepším približným indikátorom reálneho mobilizačného dosahu nemaďarských národných strán v existujúcich mocenských konšteláciách a volebnom systéme. V 19 volebných obvodoch, v ktorých kandidovali muži so slovenským národným programom, na nich spolu hlasovalo približne 15 000 voličov. V severozápadných, severných a severovýchodných župách Uhorského kráľovstva bolo približne 50 volebných obvodov, v ktorých – na základe korelácie s dátami z dobových sčítaní obyvateľstva – nadpolovičná väčšina voličov deklarovala ako svoj „primárny" či „materinský" jazyk slovenčinu. V týchto obvodoch 70 až 80 % mandátov získavala vládna Slobodomyseľná strana.[18] V rámci týchto podmienok bolo možné dosiahnuť väčší volebný úspech buď len násobne vyšším investovaním finančných prostriedkov a materiálnym a personálnym nasadením, alebo zabezpečením si benevolentnejšieho prístupu vládnej moci, resp. správneho aparátu, či už na základe nejakej podoby dohody a spolupráce, alebo nejakej formy nátlaku a donútenia.

Členovia nemaďarských nacionalistických hnutí a strán napriek svojim obmedzeným možnostiam a statusu perzekvovanej a delegitimizovanej periférnej

17 BOROS, Zsuzsanna – SZABÓ, Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. 2. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest 2008, s. 156.

18 Podľa analýz Józsefa Papa bolo v roku 1880 celkovo 51 volebných obvodov, v ktorých jazykovo dominantne slovenské obyvateľstvo tvorilo nadpolovičnú väčšinu (za názvom župy je uvedený percentuálny pomer slovenského obyvateľstva: Tekovská 55,4 %, Spišská 55,7 %, Šarišská 68,7 , Nitrianska 71,2 %, Turčianska 74 %, Liptovská 90,4 %, Zvolenská 90,4 %, Trenčianska 91 %, Oravská 93 %). V týchto volebných obvodoch vo voľbách v rokoch 1887 až 1901 Slobodomyseľná strana získala 71 až 86 % mandátov. Uvedené čísla a pomery sa významne nemenili ani po prelome storočí. PAP, József: A Szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series*, Tom. XXXVI. Sectio Historiae. Eger 2009, s. 147–162; PAP, József: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. In: *Közép-Európai Közlemények: Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*, 2009, roč. 2, č. 2, s. 41–49.

strany disponovali funkčným porozumením politického systému a praxe a po prelome storočí sa dokázali relatívne efektívne zapojiť do politickej súťaže. Hoci mali obmedzené zdroje a relatívne úzku sociálnu bázu, čelili systematickému znevýhodňovaniu zo strany vládnej moci a správnych orgánov, vo vybraných regiónoch disponovali sociálnym a politickým kapitálom, vďaka ktorému dokázali nadväzovať, aj keď z významne asymetrickej pozície, pragmatické kontakty s predstaviteľmi vládnej strany. K tomuto bodu sa však ešte vrátim neskôr.

V prípade všetkých spomenutých nemaďarských nacionalistických hnutí, resp. národných strán je ešte dôležité zdôrazniť, že v rámci svojich oficiálnych programov a svojho hlavno-prúdového diskurzu v tomto období konzekventne deklarovali akceptáciu územnej integrity Uhorského kráľovstva. Rôzne koncepcie požadujúce nejakú formu dezintegrácie alebo radikálnu zmenu štátoprávneho usporiadania kráľovstva a/alebo ríše mali dokonca vo vnútri týchto hnutí skôr status disidentských iniciatív, ktoré sa v komunikácii smerom k cieľovým skupinám takmer vôbec neobjavovali. Inými slovami, v imaginácii, teda pojmovom svete významnej väčšiny bežného „národnostného" obyvateľstva tak v rurálnom ako urbánnom prostredí, pred rokom 1914 zrejme absentovali pojmové rámce, na základe ktorých by za „normálnych" (v zmysle nie krízových) okolností bolo možné obyvateľstvo politicky mobilizovať v prospech idey odtrhnutia území od Uhorského kráľovstva.

Politické a sociálne trendy a tendencie do roku 1914

Dôležitou charakteristickou črtou vládnej asimilačnej politiky, resp. politickej praxe boli protichodné tendencie, ktoré vyplývali jednak z charakteru politického systému, štátnej nacionalistickej ideologickej doktríny a jeho nedôslednej (prinajmenšom z hľadiska očakávaných efektov) implementácie. Staršia historiografia prezentovala relatívne plochý obraz „maďarizácie", ktorú vnímala ako lineárny progresívny proces „odnárodňovania", teda takmer až mechanického pozbavenia nemaďarskej populácie jej „pôvodnej" národnosti a jej nahradenie „maďarskou". Novšie výskumy ponúkajú podstatne nuansovanejší obraz o formách a efektoch „maďarizácie" a podôb „pomaďarčenia sa".[19] Predovšetkým koncepty „národnosti", „národa", „národnostnej" a „národnej" identity, ako boli používané v starších prácach, sa ukázali byť príliš zjednodušujúce a zaťaže-

19 BERECZ, Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy.* Budapest 2013; BERECZ, Ágoston: *Empty Signs, Historical Imaginaries: The Entangled Nationalization of Names and Naming in a Late Habsburg Borderland.* New York – Oxford 2020.

né esencialistickými prekoncepciami. V tomto článku sa z rozsahových dôvodov nemôžem venovať dekonštrukcii týchto pojmov a kritickému rozboru dopadu asimilačných politík na úrovni osobných identifikácií a subjektívneho prežívania jednotlivcov v rôznych sociálnych prostrediach a kontextoch. Uvediem len niekoľko základných orientačných údajov týkajúcich nárastu znalosti maďarského jazyka a stagnácie, resp. relatívneho úbytku obyvateľov s deklarovaným primárnym jazykom iným než maďarčina.

V severozápadných, severných a severovýchodných župách Uhorska obývaných slovenským obyvateľstvom (podľa deklarovaného „prvého jazyka") podľa dát zo sčítaní obyvateľstva medzi rokmi 1880 a 1910 v urbánnom prostredí narástol podiel obyvateľov s deklarovaným primárnym jazykom maďarským o 12 %, zatiaľ čo počet občanov so slovenčinou alebo nemčinou ako prvým jazykom klesol o štyri, resp. päť percent (pri zohľadnení 22 % nárastu celkového počtu obyvateľstva v mestách).[20] K najmarkantnejšiemu ústupu (primárne) slovensko-jazyčného obyvateľstva nie prekvapujúco dochádzalo na jazykovej hranici. V rurálnom prostredí boli tieto trendy menej výrazné. Uvedené dáta boli v dobovom diskurze, ako aj neskôr historikmi predstavované ako „národnostné" štatistiky a interpretované cez prizmu esencialistickej koncepcie národnej (národnostnej) či etnickej príslušnosti. Čo však z uvedených dát možno usudzovať bez hlbších analýz je „len" progresívny nárast počtu obyvateľov, ktorí boli schopní komunikovať v štátnom jazyku, teda v maďarčine (pri zohľadnení rôznorodosti úrovní jazykovej kompetencie) a existenciu fenoménu funkčnej dvoj- či viacjazyčnosti.

Pre potreby tohto kontrafaktuálneho experimentu je zaujímavejšie pozrieť sa na vo svojich efektoch protichodné tendencie v štátnych asimilačných politikách. Maďarizačné opatrenia sa najviac dotýkali jazykovej politiky a praxe vo verejnej správe, súdnictve a školstve. V priebehu 70. a 80. rokov sa napriek pozitívnym ustanoveniam tzv. národnostného zákona z roku 1868 (zákonný článok XLIV/1868) postupne vylučovali z úradnej praxe štátnych inštitúcií – ako napr. súdy, daňový úrad a pod. – nemaďarské jazyky aj na úrovni občianskych podaní. Podobný trend sa snažili uplatňovať aj orgány župnej a miestnej správy v jazykovo zmiešaných oblastiach, avšak s omnoho menším úspechom v oblastiach s výraznou väčšinou jazykovo nemaďarského obyvateľstva, kde sa v urči-

20 BÓNA, László: *Asszimilációs folyamatok a dualizmus kori felföldi városokban. Politika, társadalom és modernizáció Besztercebányán, Késmárkon és Losoncon*. Budapest 2023, s. 18–19; SZARKA, László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában. In: SOMOGYI, Éva (ed.): *Polgárosodás Közép-Európában*. Budapest 1991, s. 35–46.

tej miere z praktických dôvodov zachovala dvoj- prípadne trojjazyčná prax (napr. maďarsko-slovensko-nemecká) čiastočne aj v písanej komunikácii.

Obdobný trend prevládal aj v štátnom školstve, kde sa dvoj- a trojjazyčné vzdelávanie postupne, obzvlášť v školách na strednom stupni, nahrádzalo vzdelávaním dominantne v maďarskom jazyku. Podobne však ako v prípade miestneho úradného styku, aj v štátnych školách nižšieho stupňa a ešte viac v konfesionálnych (cirkevných) školách, v praxi používanie menšinových jazykov v oblastiach s výraznejšou väčšinou nemaďarskojazyčného obyvateľstva naďalej pretrvávalo.

Okrem nedôsledností v implementácii asimilačných politík – čiastočne alebo dokonca vo veľkej miere vyplývajúcich z nedostatku finančných, materiálnych a ľudských zdrojov štátu – ďalším dôležitým javom, ktorému je potrebné na tomto mieste venovať pozornosť, sú zmeny vo vzťahoch štátnych mocenských elít s nemaďarskými nacionalistickými hnutiami, resp. ich národnými stranami. V dôsledku nových politických reálií, ktoré vyplynuli z reaktivácie a novej vlny aktivizmu nemaďarských nacionalistických hnutí obzvlášť medzi rurálnym obyvateľstvom, predstavitelia vládnej strany po prelome storočí začali pozvoľne prehodnocovať a uvoľňovať dovtedy striktne uplatňovanú doktrínu politickej periferizácie a nekooperácie s nemaďarskými národnými stranami.

Pred voľbami v roku 1901 niektorí kandidáti vládnej Slobodomyseľnej strany nadväzovali kontakty so slovenskými aktivistami a za rôzne protihodnoty symbolickej aj materiálnej povahy si pre seba zabezpečovali podporu voličov a sympatizantov slovenského hnutia. K podobným „diskrétnym" pragmatickým spoluprácam dochádzalo počas ďalších volieb v rokoch 1905 a 1906 aj v „srbských" a „rumunských" volebných obvodoch na juhu a juhovýchode krajiny. Išlo o prvé náznaky politického pragmatizmu predstaviteľov vládnej strany, ktorý sa neskôr rozvinul do podstatne väčších rozmerov, ako ukážem nižšie.

Paralelne však dochádzalo aj k intenzifikácii dozorných a represívnych opatrení. Obzvlášť počas koaličného vládneho intermezza v rokoch 1906 až 1910 prechodne rapídne vzrástol počet politických a tlačových procesov s členmi „národnostných" hnutí, autormi článkov a redaktormi novín. Zintenzívnilo sa odvolávanie a prekladanie „panslávskych buričských" katolíckych kňazov na fary, kde nemali mať možnosť vykonávať „národnostnú agitáciu". Takisto sa vo voľbách v rokoch 1905 a 1906 napriek vyššie spomenutým neoficiálnym kooperáciám dramaticky vystupňovali aj korupčné a iné nezákonné zásahy proti kandidátom nemaďarských národných strán. Vláda tiež realizovala rôzne „sanačné" akcie, okrem iných tzv. americkú akciu, v rámci ktorej vysielala medzi slovenské a rusínske emigrantské komunity v USA politicky spoľahlivých (uhorských) vlasteneckých kňazov ako protiváhu „panslavistickým" kňazom,

ktorí tam pôsobili ako aktivisti jedného alebo druhého nacionalistického hnutia.

Na druhej strane, len rok po prijatí Apponyiho maďarizačných školských zákonov, ministerstvo vnútra vydalo nariadenie, podľa ktorého sa v oblastiach s dominantne nemaďarskojazyčným obyvateľstvom mali voliť, resp. prijímať do služby len úradníci so znalosťou jazyka miestnych „národností". Už pôsobiaci úradníci neznalí miestneho jazyka si ho mali osvojiť do troch rokov. Týmto sa nielen legitimizovala existujúca prax vo viacerých dominantne nemaďarských oblastiach, ale vytváral sa základný inštitucionálny predpoklad – hoci aj v podobe nezamýšľanej konzekvencie – viacjazyčnej verejnej správy, ktorá by vo svojich dopadoch oslabovala účinnosť predchádzajúcich „maďarizačných" opatrení.

Podobný trend relativizácie a prehodnocovania sa objavil aj v oblasti jazykovej politiky. Od roku 1906 vláda finančne podporovala vydávanie vlasteneckých regionálnych týždenníkov v slovenskom jazyku, resp. v dialekte šarištiny, čo na jednej strane vytvorilo voči národniarskym novinám konkurenčnú diskurznú platformu prezentujúcu štátnu nacionalistickú doktrínu v slovenskom jazyku (resp. jeho variantoch), na druhej strane, z hľadiska jazykových maďarizačných politík išlo o kontradiktórne opatrenie. Do tejto kategórie spadá aj prípad štátnej podpory jazykovedného skúmania slovenských dialektov v Uhorsku a úpravy kodifikácie spisovnej slovenčiny.

V rokoch 1903 až 1906 štyria po sebe nasledujúci predsedovia vlád na tento účel poskytli z rozpočtu svojho ministerstva 16 000 korún podpory slovenskému jazykovedcovi Samuelovi Czambelovi.[21] Czambel bol vysokopostaveným ministerským úradníkom zodpovedným za prekladanie uhorského zákonníka do slovenčiny a vyhotovovanie rešerší z českej, slovenskej a poľskej politickej tlače pre ministrov uhorskej vlády. Zároveň bol vášnivým odporcom česko-slovenského (čechoslovakistického) hnutia a idei česko-slovenskej vzájomnosti (alebo národnej jednoty), ktoré považoval za asimilačný projekt českej politiky. Z pozície rešpektovaného jazykovedca a „spoľahlivého vlasteneckého úradníka" presadzoval koncepciu existencie Slovákov v Uhorsku v symbióze s maďarským jazykovým a kultúrnym svetom a „maďarizáciu" či „pomaďarčenie" Slovákov chápal ako proces, ktorého výsledkom bude skôr dosiahnutie bilingvizmu než potlačenie jedného jazyka a jeho nahradenie druhým. Len o niekoľko rokov neskôr takýto koncept „maďarizácie" na verejnom zhromaždení propagoval aj predseda vlády gróf István Tisza.

21 VÖRÖS, László: Neželaná elita: Samo Czambel, aktivista na pomedzí dvoch národných ideológií. In: HUDEK, Adam – ŠOLTÉS, Peter a kol.: *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity.* Bratislava 2019, s. 453–485.

V nadväznosti na Czambela ďalší lokálni aktivisti uhorského štátneho nacionalizmu pôsobiaci v prevažne slovenských oblastiach začali presadzovať pragmatickejší prístup k slovenskému politickému hnutiu. Predovšetkým novinár Lajos Steier, ktorý žil a pôsobil v Liptovskom Sv. Mikuláši, teda v jednom z mestských centier slovenského hnutia, v rokoch 1911 – 1914 vyvíjal intenzívnu publicistickú a propagačnú činnosť na rôznych úrovniach vrátane komunikácie s pohraničnou políciou a predsedom vlády I. Tiszom. Steier požadoval nuansovaný prístup vládnej moci k slovenskému hnutiu. Predsedovi vlády v memorande aj článkoch navrhoval akceptovať konzervatívne martinské krídlo SNS ako legitímnu politickú silu a represívne opatrenia cielene zamerať len proti čechoslovakistickej frakcii v strane a hnutí.

Steierovu koncepciu si dokonca osvojili aj dôstojníci pohraničnej polície v Liptovskom Sv. Mikuláši a Turčianskom Sv. Martine a v novembri 1913 predložili predsedovi vlády návrh akcie zameranej na neutralizáciu česko-slovenského politického prúdu v slovenskom hnutí. Navrhovali realizáciu rozsiahleho štátneho programu podpory slovenského jazyka, kultúry a vzdelávania za účelom posilnenia pocitu *„slovenskej národnostnej jedinečnosti"* a *„uhorského patriotizmu"* medzi slovenským obyvateľstvom, čím sa mala medzi Slovákmi zdiskreditovať idea česko-slovenskej národnej jednoty alebo vzájomnosti. Tieto opatrenia mali byť sprevádzané hospodárskou akciou v ekonomicky najviac zaostalých oblastiach v severných a severovýchodných župách. Najradikálnejším však bol návrh na založenie lojalistickej slovenskej etnickej strany. Táto strana mala predstavovať politickú protiváhu SNS, v ktorej v tomto období už jednoznačne dominovalo čechoslovakistické krídlo, ktoré takto malo byť postupne znemožnené ideologicky (kompromitovaním idey československej národnej jednoty), politicky aj hospodársky. O necelé dva roky neskôr, v júli a auguste 1915, sa dôstojníci pohraničnej polície v Liptovskom Sv. Mikuláši a Turčianskom Sv. Martine pokúsili plán založenia novej slovenskej strany realizovať. Konšpiračná akcia pohraničnej polície po sľubnom rozbehnutí napokon skončila neúspechom.[22]

Czambelov jazykový aktivizmus, Steierov občiansky/štátny nacionalistický aktivizmus, ako aj spomenutá konšpiračná akcia pohraničnej polície predsta-

---

22 Išlo o relatívne sofistikovanú konšpiračnú akciu, ktorej súčasťou bolo aj vydieranie Svetozára Hurbana Vajanského a nasadenie agenta polície. Do akcie boli zahrnutí viacerí martinskí členovia SNS, vrátane členov vedenia a predsedu strany Matúša Dulu. Pokus napokon skončil neúspechom kvôli dekonšpirácii. K priebehu konšpiračného pokusu pozri: VÖRÖS, László: Svetozár Hurban Vajanský a uhorská pohraničná polícia: prípad jedného vydierania. In: MICHÁLEK, Slavomír (ed.): *História zadnými dverami 3. Nezvyčajné príbehy zo slovenských a svetových dejín.* Bratislava 2021, s. 215–233.

vovali súčasť širšieho trendu zmeny prístupu k nemaďarským nacionalistickým politickým hnutiam, do ktorého patrili aj spomenuté neoficiálne individuálne rokovania miestnych predstaviteľov a kandidátov vládnej strany s „národnostnými“ aktivistami v záujme zabezpečenia voličskej podpory pred voľbami v rokoch 1901, 1905 a 1906. Tento nový politický pragmatizmus mocenských elít nadobudol po roku 1910 nové rozmery.

Vo februári 1910 sa významná časť bývalých členov zaniknutej Slobodomyseľnej strany reorganizovala v podobe Národnej strany práce a následne v júni vyhrala voľby a zostavila vládu (v pozícii vládnej strany zotrvala až do vypuknutia Astrovej revolúcie 28. októbra 1918). Súčasťou zabezpečenia volebného úspechu však boli rokovania vedúcich mužov novozaloženej strany s vedeniami nemaďarských národných strán. Hoci stále išlo o neoficiálne, resp. lepšie povedané utajené rokovania, od tých predošlých sa líšili v dvoch aspektoch. Rokovania viedli vedúci predstavitelia strán a výsledkom rokovaní bol tzv. volebný pakt, v rámci ktorého si strany rozdelili volebné obvody, v ktorých si nemali navzájom konkurovať.[23] Teda zo strany mocenských elít (nastávajúcej vládnej strany) išlo o definitívne prelomenie doktríny izolácie, delegitimizácie a nespolupráce s nemaďarskými národnými stranami.

Nešlo pritom „len“ o anomáliu. O ďalšie dva roky vtedajší predseda vlády I. Tisza už inicioval oficiálne rozhovory s vedením Rumunskej národnej strany (RNS), o ktorých informoval aj v parlamente. Hoci tieto rokovania boli v každom ohľade vynútené externými okolnosťami – balkánskymi vojnami, tlakom rakúsko-uhorskej a nemeckej ríšskej diplomacie na uhorskú vládu, exteritoriálnou finančnou podporou RNS zo strany vlády Rumunského kráľovstva – a boli z obidvoch strán vedené v atmosfére vzájomnej nedôvery, predstavovali jednoznačný precedens. Deklarovaným cieľom týchto rozhovorov bolo podľa Tiszu dosiahnutie dlhodobého „zmieru“, ktorého dôsledkom by bol *modus operandi* „rumunskej strany“, ako aj ďalších nemaďarských národných strán na báze lojality voči existujúcemu politickému usporiadaniu v Uhorsku.

Predseda uhorskej vlády napokon po viacerých prerušeniach rokovaní dospel k ponuke opatrení, ktoré by znamenali relatívne významnú revíziu maďarizačných politík vo všetkých kľúčových oblastiach. Sľuboval a čiastočne aj prostredníctvom nariadení realizoval znovuzavedenie vyučovania v menšinových jazykoch na ľudových školách, zavedenie používania menšinových jazykov v úradovaní na nižších stupňoch štátnej a župnej správy a na prvom stupni súdnictva, garanciu určitých personálnych kvót pre mužov „národnostných

23 Muži SNS si sľubovali získanie obdobného počtu mandátov ako v predošlých voľbách v roku 1906, keď uspelo sedem kandidátov strany. Zo siedmich kandidátov však napokon uspeli len traja.

hnutí“ v orgánoch župnej správy, ako aj garanciu zvolenia určitého počtu poslancov do uhorského parlamentu. Dôležitým momentom bolo tiež, že Tisza podľa vlastných slov výsledky „paktu s Rumunmi“ vnímal ako univerzálne riešenie „národnostnej otázky“ v Uhorsku, teda jazykové práva v oblasti školstva a správy mali platiť aj pre ostatné menšiny. Hoci nielen samotný fakt rokovaní – a *de facto* uznanie RNS ako legitímnej politickej strany – ale aj revízia niektorých aspektov asimilačných politík narazila na odpor a protikampaň zo strany parlamentnej opozície, pozícia Národnej strany práce a špeciálne I. Tiszu bola dostatočne silná a stabilná na to, aby ich dokázal realizovať.

Pokiaľ si teda v skratke zhrnieme východiskové body kontrafaktuálneho konštruovania, v júni 1914 máme do činenia s relatívne dobre organizovanými nemaďarskými nacionalistickými hnutiami, ktoré sa v tomto bode už približne poldruha desaťročia nachádzajú v procese vnútornej politickej-ideologickej diverzifikácie. Tento proces sa v týchto rokoch presúval z fázy vymedzovania sa frakcií, resp. ideových/ideologických platforiem do štiepenia existujúcich a zakladania nových politických strán, hoci zatiaľ len s obmedzenými lokálnymi štruktúrami a nestálou voličskou základňou. Počnúc voľbami v roku 1901 sa členovia či sympatizanti týchto strán zúčastňovali s väčším či menším úspechom na parlamentných voľbách a snažili sa získavať pozície aj v župných zastupiteľských orgánoch. Popri protestných až latentne secesionistických postojoch, ktorých cieľom bolo hľadanie alternatívnych politických seba-realizačných platforiem prostredníctvom orientácie na mimo-uhorské centrá moci a organizačné/inštitucionálne rámce, tu je stále dominantný jednoznačný trend participácie a politickej sebarealizácie vo vnútrouhorských inštitucionálnych rámcoch zákonodarnej a výkonnej moci. Táto tendencia bola podporovaná aj lokálnymi „mikroalianciami“ a neoficiálnymi ako aj semi-oficiálnymi a priznanými oficiálnymi rokovaniami s predstaviteľmi vládnej moci, resp. vládnej strany. Paralelne však pretrvávajú dozorné a perzekučné opatrenia a realizujú sa infiltračné a konšpiračné akcie, ktorých efektívnosť však ďaleko zaostávala za očakávaniami. Po roku 1913 sa objavujú kontúry nového aktívneho prístupu predstaviteľov výkonnej moci a dozorných orgánov v podobe infiltrácie, manipulácie až iniciovania založenia lojalistickej „národnostnej“ politickej strany.

V roku 1914 je v Uhorsku stabilizovaný politický režim, založený na veľmi robustných mechanizmoch reprodukcie a udržiavania moci, vďaka ktorému sa v roku 1910 dokázali po krátkom prechodnom období znovu chopiť moci elity, ktoré udržiavali dualistický režim. Vyššie spomenuté mechanizmy sa ukázali byť dostatočne robustné na to, aby prežili jednu z najvážnejších vnútropolitických a ústavných kríz v období dualizmu o to viac, že ani parlamentné opozičné politické sily neboli ochotné zmeniť základné parametre uvedeného systému.

Kontrafaktuálne konštruovanie I: Politické a systémové štruktúry po roku 1914

Pri kontrafaktuálnom konštruovaní alternatívnych možných vývojov prinajmenšom pokiaľ ide o odhadovanie stability mocenského systému a jeho elít primárny analogický model predstavuje tzv. horthyovský režim Maďarského kráľovstva (1920 – 1944). Hoci novšia historiografia varuje pred nekritickým vnímaním politického režimu Maďarského kráľovstva ako pokračovania režimu spred roku 1918, upozorňuje na významné personálne aj štrukturálne diskontinuity a sociálne zmeny, základné parametre obmedzenej parlamentnej demokracie s dominantnou vládnou stranou a „večnými" opozičnými stranami implicitne alebo explicitne akceptujúcimi systém sú nápadne podobné.[24]

Samozrejme, pri vyvodzovaní záverov je nutná značná dávka obozretnosti, keďže tak politický režim, ako mnohé aspekty usporiadania spoločnosti z kauzálneho hľadiska súviseli so svetovou vojnou a jej dôsledkami tak v sociálnych, ako geopolitických súvislostiach. Napríklad organizácia sociálnodemokratického a agrárneho hnutia, mocenský potenciál odborov, miera politizácie robotníckeho a vidieckeho (roľníckeho) obyvateľstva výrazne vzrástli v priamom dôsledku dopadov vojnového hospodárstva a prepadu životnej úrovne. Počas vojny sa výrazne redefinoval vzťah medzi zamestnancami, zamestnávateľmi v priemysle aj poľnohospodárskej výrobe a štátom. Sociálne štátne politiky boli silne ovplyvnené sociálnymi konfliktmi a štátna moc pragmaticky zahrnula do manažovania vojnového hospodárstva a spoločenských konfliktov odbory, ktoré predstavovali základnú organizačnú zložku sociálnodemokratického hnutia. Vládna moc týmto, podobne ako v prípade nemaďarských národných strán v rokoch 1913 – 1914, *de facto* legitimizovala sociálnu demokraciu ako politické hnutie a stranu.

Sociálni demokrati predstavovali významnú silu v období revolúcií 1918 a 1919. Kontrarevolučný režim ich následne v rámci procesu tzv. konsolidácie po roku 1920 „domestikoval" a integroval do politického systému, pričom išlo o proces paralelnej legitimizácie a delegitimizácie. Na jednej strane režimová (ako aj „mimovládna", teda neštátnymi organizáciami a aktérmi vykonávaná) propaganda označovala socialistov, komunistov a Republiku rád za jednu z príčin „národnej tragédie" v podobe „trianonského mierového diktátu" so všetký-

24 BOROS, Zsuzsanna – SZABÓ, Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*, s. 163–167 a nasl.; ROMSICS, Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfia áttekintés. In: ROMSICS, Ignác: *Multról a mának.* Budapest 2004, s. 339–357; UNGVÁRY, Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944.* Pécs – Budapest 2013.

mi je negatívnymi dôsledkami. Na druhej strane vládna moc uzavrela koncom roka 1921 s vedením Sociálnodemokratickej strany dohodu (tzv. Bethelenov-Peyerov pakt), ktorá sociálnym demokratom zabezpečila stálu prítomnosť v parlamente výmenou za konštruktívny lojalistický postoj voči režimu.

Kauzálne reťazenie je v tomto prípade jednoznačné a hoci by bolo chybou nekriticky predpokladať obdobný vývoj v alternatívnej realite bez kataklizmatického vojnového konfliktu ako príčinného faktoru, uvedený prípad „skrotenia a pripustenia" politického hnutia pôvodne považovaného za nebezpečné a deštruktívne na platformy legitímneho politizovania poskytuje záchytné body ohľadne logiky prístupu a *modu operandi* vládnej moci. Hoci, vzhľadom na práve uvedený príklad možno na prvý pohľad zdanlivo paradoxne, sa domnievam, že v alternatívnom vývoji, nebyť vojnovej kataklizmy, socialistické hnutie by nedokázalo nadobudnúť takú širokú sociálnu bázu, akou reálne disponovalo v rokoch 1918 a 1919. Vládna moc by voči nemu aj naďalej uplatňovala predovšetkým dozorné a represívne opatrenia. Sociálna demokracia, resp. jej odštiepenecké etnické frakcie či strany by napriek tomu vďaka miernemu rozširovaniu volebného práva skôr či neskôr získali zastúpenie aj v parlamente (takmer s určitosťou však nie v orgánoch štátnej správy). To by však nemalo vplyv na jej pripisovaný status nelegitímnej „nevlasteneckej" strany. Dokonca, mocenské štruktúry by sa do delegitimizačného diskurzu a aktivít zameraných proti socialistickému hnutiu a jeho ideológii snažili na svojej strane zapojiť aj časti nemaďarských nacionalistických hnutí, predovšetkým ich konzervatívne a klerikálne prúdy. K tejto argumentačnej línii sa však vrátim ešte neskôr.

Politické teórie postulujú rôzne faktory poskytujúce vnútornú stabilitu politickým systémom a režimom. Tieto sa pochopiteľne výrazne odlišujú podľa typu systému a konkrétnych historických kontextov, medzi základné však v prípade moderných štátov patrí stabilita administratívneho aparátu, stabilita mechanizmov reprodukcie politickej moci, existencia ideologického systému poskytujúceho legitimitu a dostatočná sociálna báza politických štruktúr (strán, hnutí, organizácií). Čím viac rozvinutý systém pluralitnej parlamentnej demokracie, so zodpovedajúcou politickou kultúrou a tradíciou striedania politických elít pri moci, tým väčšiu váhu má stabilná sociálna báza politických štruktúr. Inými slovami, v systéme so všeobecným volebným právom a rozvinutou štruktúrou politických strán „vox populi" predstavuje výrazne robustnejší systémový štrukturálny faktor ako v systéme kontrolovaného parlamentarizmu s obmedzeným volebným právom. V Uhorsku do roku 1913 si politické strany a hnutia mohli aktívnu voličskú bázu budovať medzi približnou pätinou až štvrtinou dospelej mužskej populácie. Volebný zákon prijatý na jar 1913 (zákonný článok XIV/1913), podľa ktorého sa už v reálnom historickom vývoji

nestihli realizovať žiadne voľby, tento počet rozšíril z približne 1,1 milióna na asi 1,7 milióna mužov.

Od 90. rokov 19. storočia ako politický sociálny fenomén existovala aj politická mobilizácia tried obyvateľstva, ktoré nedisponovalo volebným právom. Aktivizmus socialistického robotníckeho a agrárneho-robotníckeho hnutia a čiastočne aj nemaďarských nacionalistických hnutí a katolíckeho politického hnutia mali za následok politizáciu časti urbánneho a rurálneho robotníckeho a roľníckeho obyvateľstva. Od prelomu storočí bola so vzrastajúcou tendenciou súčasťou verejného politického diskurzu požiadavka zavedenia všeobecného tajného volebného práva pre mužov a ženy (alebo len pre mužov). Príprava nerealizovanej volebnej reformy v rokoch 1908 – 1909 (návrh zavedenia tzv. pluralitného hlasu) a napokon prijatie volebného zákona v roku 1913 boli reakciou vládnej moci na tieto požiadavky. Ďalší vývoj po roku 1914 – v alternatívnom kontrafaktuálnom scenári – by teda do veľkej miery závisel od dynamiky uvedených javov a schopnosti uvedených hnutí zvyšovať sociálny tlak. Tento proces by bol priamo úmerne závislý od miery a intenzity periodickej politickej mobilizácie vrstiev populácie bez politických práv.

To že obmedzené volebné právo s limitovaným počtom voličov predstavovalo robustný mechanizmus reprodukcie politickej moci pre existujúce mocenské elity nie je len konštatácia historikov a dobových kritikov a antagonistov politického usporiadania režimu. Nielenže to otvorene pripúšťali aj predstavitelia vládnej moci, ale argumentovali, že ide o jedinú záruku zachovania integrity Uhorského kráľovstva, resp. v širšom zmysle aj existencie habsburskej monarchie ako celku. Je veľmi pravdepodobné, že nielen vládna strana, ale aj strany systémovej parlamentnej opozície by vzdorovali zavedeniu všeobecného volebného práva a udržiavali by ďalšie „bezpečnostné" mechanizmy stabilizácie moci, predovšetkým inštitúciu virilizmu a „politické úradníctvo" na úrovni župnej správy. Úprava volebného zákona z roku 1913 nám v tomto smere poskytuje určitý záchytný bod.

Na jednej strane mierne rozšírila počet oprávnených voličov, zaviedla tajné hlasovanie v hlavnom meste a tzv. municipálnych mestách (t. j. mestách so zriadenou samosprávou) a rozšírila počet miest hlasovania, na druhej strane zachovala verejné hlasovanie na vidieku a rozsiahle právomoci župného úradného aparátu vrátane zostavovania zoznamov voličov. Inými slovami, napriek určitým úpravám, ktoré viedli k rozšíreniu volebného práva, všetky kľúčové mechanizmy umožňujúce korupčné zasahovanie a ovplyvňovanie priebehu a výsledku volieb ostali zachované. Jedinou významnejšou konzekvenciou by zrejme bolo, už len kvôli nárastu počtu voličov, ďalšie zvýšenie finančnej náročnosti účasti kandidátov (a teda politických strán a hnutí) na voľbách, čo by pri-

najmenšom v krátkodobom horizonte znevýhodňovalo predovšetkým minoritné strany a hnutia.

Takýto možný vývoj podporuje aj reálny historický vývoj v Maďarskom kráľovstve. Volebný zákon z roku 1922 vo viacerých ohľadoch znamenal dramatický regres voči zákonným úpravám z rokov 1918 a 1920, ktoré predstavovali významnú demokratizáciu volebného práva zavedením všeobecných a tajných volieb pre mužov aj ženy (s určitými vzdelanostnými obmedzeniami v prípade žien). Zákon z roku 1922 opätovne zaviedol vzdelanostný cenzus pre mužov aj ženy, volebné právo žien ohraničil vekom 30 a viac rokov, ale predovšetkým prinavrátil verejné hlasovanie (opäť s výnimkou hlavného mesta a miest so zriadenou samosprávou, kde bolo umožnené tajné hlasovanie, avšak ešte aj takto takmer 80 % poslancov v parlamente bolo volených verejne).[25] Uvedený zákon ostal v platnosti ďalšie dve dekády do roku 1938. Podobný scenár možno predpokladať aj v súvislosti s inštitúciou virilizmu, ktorý ostal zachovaný aj v rámci režimu Maďarského kráľovstva do roku 1929 a v mierne modifikovanej podobe (50 % podiel virilistických zastupiteľov bol znížený na 40 %) až do roku 1945.[26]

Pochopiteľne, aj v alternatívnom vývoji by zo strany politickej (politizovanej) verejnosti a predovšetkým hnutí a strán stojacich v opozícii voči režimu bol zrejme kontinuálne vyvíjaný tlak na zrušenie tejto inštitúcie, čomu by však mocenské elity dokázali odolávať podobným spôsobom ako tlaku na zavedenie všeobecného tajného volebného práva, t. j. miernymi úpravami, ktoré by ale nemenili jej podstatu a neoberali ju o jej mocenský konzervačný potenciál.

Ďalšou črtou systému, ktorú by v alternatívnom vývoji po roku 1914 existujúce mocenské elity (Národná strana práce pod vedením I. Tiszu) rozvíjali, by bola politika „domestikácie a kontrolovaného pripustenia" nemaďarských nacionalistických hnutí a ich národných strán. Rokovania predsedu vlády I. Tiszu s predstaviteľmi Rumunskej národnej strany by pokračovali ďalej a pravdepodobne by skôr či neskôr mali za výsledok nejakú formu dohody, výsledkom ktorej by bola oficiálna akceptácia menšinových (tzv. „národnostných") politických reprezentácií vládnou mocou na platformách zákonodarnej a výkonnej moci tak na centrálnej, ako regionálnej (župnej) úrovni. Súčasťou dohody by

25 Podľa ROMSICS, Ignác: Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben. In: ROMSICS, Ignác: *Multról a mának*. Budapest 2004, s. 227–228. Podľa Romsicsa bola takáto regresívna úprava, teda zavedenie verejného hlasovania, keď predošlé zákony stanovali tajné hlasovanie, v celosvetovom meradle bezprecedentná.

26 BOROS, Zsuzsanna – SZABÓ, Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*, s. 235–284; ROMSICS, Ignác: *Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben*, s. 223–234.

boli aj ústupky v oblasti jazykovej politiky, predovšetkým v oblasti vzdelávania na nižšom a strednom stupni, verejnej správy a súdnictva.

V reálnom historickom vývoji I. Tisza dospel k ponuke balíčka vyššie spomenutých pozitívnych opatrení v rokovaniach s RNS v októbri a novembri 1914, teda už pod vplyvom vojnových udalostí, pričom na mieru ponúkaných ústupkov mala nepochybne vplyv aj snaha o udržanie spojeneckých väzieb s Rumunským kráľovstvom. V alternatívnom vývoji by veľmi pravdepodobne rokovania boli trvali dlhšie a ponuka zo strany predsedu vlády by nebola tak rozsiahla. Trend však bol jednoznačný a opodstatnene možno predpokladať, že by sa v priebehu jedného alebo dvoch parlamentných cyklov hoci aj vo viacerých fázach dospelo do stavu, keď by vyššie uvedené ústupky v prospech nemaďarských jazykových práv a politickej reprezentácie boli realizované.

Kontrafaktuálne konštruovanie II: Nemaďarské nacionalistické hnutia a strany po roku 1914

Sprievodným javom tohto procesu by veľmi pravdepodobne bolo na jednej strane ďalšie štiepenie a prehĺbenie ideologickej diverzifikácie v rámci jednotlivých nemaďarských nacionalistických hnutí a na druhej strane konflikt vládnej strany so stranami parlamentnej opozície o redefinovanie štátnej nacionalistickej doktríny jednonárodného Uhorska. Nemaďarské nacionalistické hnutia prechádzali od prelomu 19. a 20. storočia vnútorným členením, tento proces by zrejme aj v alternatívnej dejovej línii napredoval pozdĺž podobných trajektórií, ako tomu bolo v rámci jednotlivých nástupníckych štátov rakúsko-uhorskej monarchie po prvej svetovej vojne.

V prípade slovenského hnutia by sa z Uhorskej sociálnodemokratickej strany veľmi pravdepodobne na etnickom základe vyčlenila slovenská sociálnodemokratická strana (pričom podobné secesné tendencie v predvojnových rokoch boli prítomné aj medzi rumunskými a nemeckými členmi). Po vyčlenení sa tzv. klerikálno-katolíckeho krídla a zriadení SĽS by sa SNS členila ďalej. Vznikla by slovenská agrárna strana, možno prv ako vyhranená platforma v rámci SNS, pravdepodobne by sa však v krátkom čase osamostatnila. Tento diverzifikačný proces by mal zrejme relatívne rýchly spád a viedol by k rapídnemu vyostrovaniu ideologického konfliktu medzi jednotlivými slovenskými stranami, resp. jej vedúcimi činiteľmi. Pri priebehu tohto procesu by asi ako katalizačný faktor pôsobili Tiszove „détente" rokovania a pravdepodobná dohoda s reprezentantmi RNS a *ipso facto* aj s ďalšími nemaďarskými národnými stranami, resp. ich časťami.

V prípade slovenského hnutia, resp. konkrétne SNS by na kooperáciu s vládou bol pravdepodobne náchylnejší martinský konzervatívny prúd, čím by si zabezpečil viac menej stabilnú kvótu svojich reprezentantov v uhorskom parlamente a v župných orgánoch v piatich či šiestich severozápadných župách Uhorska. Takémuto scenáru nasvedčuje aj reálny vývoj pri pokuse dôstojníkov pohraničnej polície a vládneho komisára L. Kürthyho o založenie slovenskej lojalistickej strany v roku 1915. Na tejto akcii zo slovenskej strany aktívne participovali predovšetkým Martinčania a naopak čechoslovakistický prúd okolo Milana Hodžu, Vavra Šrobára a ďalších sa jednoznačne staval proti nadväzovaniu akýchkoľvek politických vzťahov s vládnou mocou. Úspešný „pakt" vládnej strany, resp. vlády s martinským krídlom SNS a možno aj SĽS, v dôsledku ktorého by tieto strany mali garantovaných desať či pätnásť poslaneckých mandátov, by nevyhnutne mal dopad na mocenské pomery vo vnútri hnutia.

Čechoslovakistický prúd by prišiel v rámci hnutia o časť svojho sociálneho a politického kapitálu a v rámci SNS aj o rozhodujúce pozície. Za takýchto okolností by secesia a ustanovenie sa ako samostatnej politickej strany – orientovanej na zámožnejšiu maloroľnícku vrstvu – predstavovalo priam politickú nevyhnutnosť. Ako nezodpovedanú nechám otázku, či by sa na tomto procese podieľal Milan Hodža, ktorého už jeho súčasníci a neskôr aj historici charakterizovali ako jedného z mála, ak nie jediného skutočného *homo politicus* v slovenskom hnutí. Nie je nepredstaviteľné, že by uprednostnil pozíciu parlamentného politika vo farbách martinskej SNS pred neistým postavením (spolu)lídra slovenskej agrárnej strany čeliacej perzekúcii zo strany štátnej moci a konkurencii SĽS v boji o voliča v prevažne katolíckom rurálnom prostredí.

Veľmi pravdepodobne by došlo aj k ideologickej transformácii vo vnútri čechoslovakistického prúdu. Približne okolo prelomu druhej a tretej dekády 20. storočia by zrejme došlo k federalizácii predlitavskej časti ríše. Čechy a Morava (možno s prispôsobenými hranicami) by tvorili samostatný celok s podobnou vnútropolitickou autonómiou, akú malo Uhorsko, a pravdepodobne aj s podobnými jazykovými a kultúrnymi homogenizačnými politikami, aké sa realizovali v Uhorsku. V rámci českej politiky by sa politická koncepcia československej národnej jednoty pravdepodobne výrazne periferizovala a prinajmenšom na prechodné obdobie by prežívala len vo sfére angažovaného humanitnovedného, spoločenskovedného a kultúrneho diskurzu. K podobnému procesu by nevyhnutne došlo aj v rámci slovenskej vetvy, motív česko-slovenskej národnej jednoty by sa takmer úplne vytratil z politického diskurzu.

Ďalším veľmi pravdepodobným sprievodným javom vyššie načrtnutých diverzifikačných procesov v slovenskom hnutí (a paralelne veľmi podobných

v ďalších nemaďarských nacionalistických hnutiach a národných stranách) by bolo ustanovenie Slovenskej národnej rady ako nadradeného „celonárodného" orgánu povolaného riešiť prípadné konfliktné situácie medzi slovenskými stranami a určovať rozsiahlejšie politické stratégie. Zriadenie avizovala spoločná deklarácia zástupcov SNS a slovenskej sociálnej demokracie na stretnutí v máji 1914 v Budapešti a v alternatívnej dejovej línii by k nemu pravdepodobne došlo v priebehu niekoľkých rokov.

Reálna funkčnosť takéhoto nadstraníckeho orgánu by však vo veľkej miere závisela nielen od jeho akceptácie vedúcimi jednotlivých strán a platforiem ako nadradenej inštancie, ale aj od postoja štátnej moci. Totiž popri, alebo presnejšie, v rámci politiky „domestikácie a obmedzeného pripustenia" politických strán nemaďarských nacionalistických hnutí do zákonodarných a správnych štruktúr štátu by s najväčšou pravdepodobnosťou vládna moc naďalej uplatňovala aj dozorné a represívne opatrenia. V neposlednom rade práve kvôli udalostiam ako vznik Slovenskej národnej strany, resp. financovanie a podpora politických aktivít nemaďarských nacionalistických hnutí zo zahraničia (Rumunského kráľovstva, Srbského kráľovstva, zo strany českých čechoslovakistických organizácií a emigrantských organizácií z USA).

Jednou z pravdepodobnejších možností je, že perzekučný postih by sa dokonca selektívne zintenzívnil proti predstaviteľom s vládnou mocou nekooperujúcich prúdov v jednotlivých nemaďarských hnutiach prípadne stranách. Takisto je pravdepodobné, že by orgány dozoru – pohraničná polícia, prípadne špeciálne na ochranu režimu, politickej a územnej integrity štátu zriadený nový policajný útvar – uplatňovali nástroje dozoru a kontroly, ako napr. infiltráciu a rôzne formy manipulácie a ovplyvňovania aj medzi viac či menej lojalistickými stranami či frakciami v nemaďarských nacionalistických hnutiach. Tento scenár alternatívneho vývoja vychádza z vyššie uvedeného predpokladu, že mocenské elity združené v Národnej strane práce by v priebehu jedného prípadne dvoch parlamentných cyklov, teda približne v období medzi rokmi 1914 až 1922 dokázali realizovať politiku „domestikácie a kontrolovaného pripustenia" nemaďarských konzervatívnych, klerikálnych a prípadne aj liberálnych častí nemaďarských hnutí aj napriek výraznému odporu strán parlamentnej opozície (na prechodné obdobie v rokoch 1906 – 1910, vládnej koalície).

Ako som už naznačil vyššie, dôsledkom by nebola len trvalá prítomnosť politických reprezentantov nemaďarských hnutí v uhorskom parlamente skôr v počte viacerých desiatok poslancov, ako jednej či dvoch desiatok, ako tomu bolo do roku 1914, a odpor opozičných strán, ale aj prehodnotenie štátnej nacionalistickej ideológie a doktríny jednonárodného Uhorska. Presnejšie, nešlo by len o dôsledok, ale o sprievodný formatívny jav.

Kontrafaktuálne konštruovanie III: Štátna nacionalistická ideológia a sociálna prax po roku 1914

Odhadnutie možného funkčného pretvorenia štátnej nacionalistickej doktríny, ktorá predstavovala počas celého obdobia trvania dualistického usporiadania jediné legitimizujúce ideologické východisko zdieľané etablovanými parlamentnými politickými silami tak na strane vládnych, ako opozičných strán, predstavuje asi najzložitejší element tohto kontrafaktuálneho experimentu. Nielen z toho dôvodu, že neskorší reálny vývoj v tzv. nástupníckych štátoch nám v tomto smere neposkytuje dostatočné záchytné analogické východiskové body a kontexty, ale aj kvôli tomu, že prvé a druhé desaťročie 20. storočia bolo obdobím, keď naprieč Európou a dokonca globálne dochádzalo k masívnemu prenikaniu ideológie, konceptov a terminológie sociálneho darwinizmu do verejných diskurzov.[27] Koncepcie národa, národnosti, národnej príslušnosti boli vo vzrastajúcej miere biologizované a redefinované cez prizmu rasových teórií a ideológií. Voluntaristické občianske, etatistické, politické a kompozitné koncepcie „národa“ definované na báze štátnej príslušnosti[28] už aj predtým narážali na „konkurenčné“ jazykovo-kultúrne definované primordialistické koncepcie a boli nimi v rôznej miere kontaminované. Tento proces by sa ďalej intenzifikoval a týkal by sa tak maďarských ako nemaďarských nacionalistických diskurzov v Uhorsku.

Pri stručnom náčrte východiskových bodov kontrafaktuálneho konštruovania som už konštatoval, že v prejavoch vedúcich predstaviteľov vládnej strany (predovšetkým Istvána Tiszu) a diskurze tvorenom časťou vládnej tlače a miestnymi aktivistami sa do popredia dostával koncept uhorského vlaste-

27 TURDA, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary.* Houndmills, Basingstoke 2014; TURDA, Marius – WEINDLING, Paul J.: Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview. In: TURDA, Marius – WEINDLING, Paul J. (eds.): *“Blood and homeland.“ Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. New York – Budapest 2007, s. 1–20.

28 Zákonný článok č. XLIV/1868 „O národnej rovnoprávnosti“ z roku 1868 definoval „národ“ v Uhorsku nasledovným spôsobom: „[...] *všetci občania Uhorska tvoria podľa zásad ústavy v politickom zmysle jeden národ, nedeliteľný a jednotný uhorský národ, ktorého sú všetci občania bez ohľadu na národnosť rovnocennými členmi.*“ Bližšie pozri PÉTER, László: Law XLIV of 1868 ‘On the Equality of Nationality Rights’ and the Language of Local Administration. In: PÉTER, László: *Hungary‘s Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies.* Edited by Miklós Lojkó. Leiden 2012, s. 343–354; GOGOLÁK, Ludwik: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III/2. Die Völker des Reiches.* Wien 1980, s. 1207–1303.

nectva tematizovaný mimo pojmových rámcov „uhorskej národnej" príslušnosti. Pravdepodobne tento diskurzívny trend by pokračoval ďalej aj v alternatívnej dejovej línii a podieľali by sa na ňom aj kooperujúce (lojalistické) frakcie nemaďarských nacionalistických hnutí. Paralelne s integračným diskurzom uhorského vlastenectva by sa rozvíjali a naberali na intenzite rôzne partikularistické, v rôznej miere antagonistické nacionalistické národné diskurzy. Diskurzný priestor týkajúci sa národa, národnosti, rasy, národnej a rasovej príslušnosti by bol decentralizovaný a charakteristickým by preň bola vyššia konfliktná dynamika. Inými slovami, výrazná dominancia uhorsko-maďarského nacionalistického diskurzu, ktorá reálne bola charakteristická pre obdobie dualizmu (keď nacionalistické diskurzy konkurenčných nemaďarských nacionalistických hnutí boli vytesnené na okraj nielen priestorovo, ale aj svojím reálnym aj potenciálnym dosahom), by postupne erodovala.

V rámci diskurzívnych reprezentácií uhorskej „svätoštefanskej" štátnej doktríny presadzovanej mocenskými elitami by veľmi pravdepodobne bol dovtedy dominantný národný-etnický (uhorsko-maďarský) motív potlačený do úzadia. Do popredia by sa dostal motív občianskeho vlastenectva, ochrany územnej integrity Uhorského kráľovstva ako civilizačnej bašty západnej kresťanskej kultúry. Výraznou zmenou oproti predošlému obdobiu by však bolo, že proti mocenskou elitou presadzovanej „uhorskej štátnej idey" by nestáli už len frakcie jednotlivých nemaďarských nacionalistických hnutí. Vznikli by aj maďarské (úzko exkluzivistické primordialistické jazykovo-kultúrne a zároveň rasovo konceptualizované) nacionalistické „disidentské" skupiny a hnutia, ktoré by odmietali koncepciu „viacnárodnostného" (či „viacnárodného") Uhorského štátu a vyžadovali by uplatňovanie radikálnych asimilačných politík a úplné vylúčenie nemaďarských nacionalistických (vrátane lojalistických) politických činiteľov z politického a verejného života.[29] Tieto by však boli štátnou mocou aktívne dozorované a periferizované, podobne ako nelojalistické frakcie nemaďarských nacionalistických hnutí a socialistické hnutie.

Ďalším vôbec nie zanedbateľným sprievodným javom spomenutých procesov by bola rekonceptualizácia „maďarizácie", resp. cieľov, ktoré si štátna moc želala dosiahnuť uplatňovaním maďarizačných politík. Hoci metafora „domes-

29 V reálnom historickom vývoji v rámci Maďarského kráľovstva v raných 20. rokoch 20. storočia vznikli krajne pravicové paramilitárne, rasistické a antisemitské organizácie ako Magyar Országos Véderő Egyesület (Maďarská krajinský obranný spolok), resp. Ébredő Magyarok Egyesülete (Združenie prebudených Maďarov), ktoré však stavali na ideovom základe a členstve, ktoré sa formovalo už v priebehu nultých a raných desiatych rokov 20. storočia. Bližšie pozri GYURGYÁK, János: *Magyar fajvédők*. Budapest 2012, s. 39–50; GYURGYÁK, János: *Ezzé lett magyar hazátok*, s. 217–266.

tikácie a kontrolovaného pripustenia“ môže znieť na prvé počutie paternalisticky, dôsledky oficiálnej legitimizácie nemaďarských národných strán alebo ich frakcií a ich pripustenie do štruktúr zákonodarnej a výkonnej moci by boli ďalekosiahle. Totiž akokoľvek by tieto časti nacionalistického hnutia boli lojalistické a klientelistickými vláknami spútané s vládnou mocou, je krajne nepravdepodobné, že by rezignovali na agendu presadzovania jazykových práv, ktoré predstavovali základný politický motív všetkých nemaďarských hnutí počas celého obdobia dualizmu.

Rozširovanie jazykových práv v miestnej správe, nižších stupňoch školstva a súdnictva by nevyhnutne muselo byť v určitom časovom horizonte nasledované ďalšou emancipáciou menšinových jazykov na vyšších stupňoch. Hlavnou konzekvenciou na strane štátnej moci by bolo postupné prehodnotenie a redefinovanie konceptu „maďarizácie“. Vo svojej novej podobe by ideový základ „maďarizačných politík“ mohol byť podobný koncepcii, ktorú presadzovala tzv. uhrofilná časť slovenského nacionalistického hnutia (tzv. Nová škola) v 60. a 70. rokoch 19. storočia, resp. ju v prvých rokoch 20. storočia verejne propagoval S. Czambel. Teda „maďarizácia“ ako proces dosiahnutia funkčného bilingvizmu a nie potlačenie jedného jazyka (menšinového) a jeho nahradenie druhým (štátnym). Dôsledkom by nepochybne bolo spomalenie procesov jazykovej asimilácie, ale pravdepodobne nie ich úplný zánik.

Táto postupne sa rozširujúca jazyková emancipácia by pochopiteľne v stredno- a dlhodobom horizonte mala aj politické konzekvencie. Zároveň však je nutné odolať pokušeniu podľahnúť intuitívnej etnocentrickej logike a predpokladať, že vzdelanie v slovenskom jazyku by malo automaticky za následok aj slovenské národné „precitnutie“. Nepochybne by sa však výrazne zvýšil počet politicky mobilizovaného elektorátu slovenských strán, obzvlášť lojalistických, zrejme v menšej miere aj proti-vládnych a proti-režimových. Naďalej by však pretrval aj fenomén etnicky slovenských voličov podporujúcich vládnu stranu, ktorý bol tak markantný počas parlamentných volieb v období dualizmu. Jednak obsah vzdelávania v slovenskom a ďalších nemaďarských jazykoch by aj naďalej podliehal prísnej štátnej kontrole a bol by uhorsky vlastenecky orientovaný a jednak, ako som už uviedol vyššie, voľby by aj napriek miernemu rozšíreniu volebného práva boli aj naďalej pod politickou kontrolou.

Záver

Tento kontrafaktuálny experiment sa primárne zameral na otázku stability politického režimu v dualistickom Uhorsku a jeho schopnosti sebaprezervácie. Inými slovami, cieľom bolo zamýšľať sa nad otázkou, či Uhorské kráľovstvo predstavovalo v rokoch po prelome storočí inherentne nestabilný štátny útvar odsúdený k teritoriálnej dezintegrácii kvôli nedemokratickému charakteru režimu, prítomnosti politickej korupcie na systémovej úrovni, polyetnickej skladbe obyvateľstva, pôsobeniu konkurenčných minoritných nacionalistických hnutí a štátnym nacionalistickým asimilačným politikám uhorských mocenských elít. Pokiaľ by sa odstránil ako dezintegračný činiteľ globálny vojnový konflikt, alebo ešte konkrétnejšie, strategické záujmy víťazných mocností Dohody, pôsobenie zahraničných odbojových skupín (predovšetkým však československej) a drastické sociálne a hospodárske dopady vojny na väčšinu obyvateľstva, mali by ostatné menované faktory dostatočne silný dezintegračný potenciál, aby navodili rozpad Uhorského kráľovstva v horizonte jedného desaťročia?

Výsledkom tohto kontrafaktuálneho experimentu je, že v krátkodobom a dokonca pravdepodobne ani v strednodobom horizonte (t. j. dve-tri desaťročia) by nedošlo k výraznejšej zmene politického systému ani k územnej dezintegrácii integrálneho Uhorského kráľovstva. Možno paradoxne práve kvôli nedemokratickým črtám politického systému a schopnosti mocenských elít prispôsobovať sa a čeliť trendom a tendenciám, ktoré mali potenciál navodiť zmenu systému a stratu moci. Obmedzené volebné právo, politická kontrola administratívy a poriadkových zložiek a ozbrojených síl (honvédstva), inštitúcia virilizmu, silná ekonomická báza mocenských elít (oligarchický element) a z týchto predpokladov vyplývajúca schopnosť uplatňovať absolútnu kontrolu nad základným mechanizmom reprodukcie politickej moci, teda parlamentnými a do významnej miery aj župnými zastupiteľskými voľbami, predstavovali nesmierne robustný mechanizmus udržiavania moci. Tento v kombinácii s politickými praktikami „domestikácie a kontrolovaného pripustenia“ časti opozicionálnych politických síl a praktikami dozoru a perzekúcie ostatných politických a sociálnych hnutí požadujúcich zásadné reformy politického systému vytváral režim, v rámci ktorého bolo takmer nemožné štandardnými politickými prostriedkami dosiahnuť politickú výmenu v orgánoch a inštitúciách výkonnej a zákonodarnej moci.

Napriek stabilite mocenských elít, sociálne a politické trendy objavujúce sa prinajmenšom od obdobia rokov prelomu 19. a 20. storočia naznačujú, že pretvorenie Uhorska na monolingválny maďarský štát po vzore Francúzskej tretej

republiky by bolo vzhľadom na štrukturálne, materiálne možnosti a zdroje štátu a mobilizačný potenciál konkurenčných nacionalistických hnutí veľmi nepravdepodobné. Tiež by bolo chybou prehliadať potenciál rôznych sociálnych pnutí a dezintegračných faktorov.

V tomto experimente som neanalyzoval také aspekty ako rast životnej úrovne, sociálne politiky, rozvoj zdravotnej starostlivosti, výkonnosť hospodárstva, budovanie infraštruktúry a kontinuálnu modernizáciu. Každou z týchto premenných by sa dalo v takto nastavenom kontrafaktuálnom experimente manipulovať, nastaviť extrémne „hodnoty" a analyzovať ich hypotetické účinky na stability systému. To je však už ďaleko za rámcom tohto článku. Uhorské kráľovstvo by v podmienkach bez väčšieho externého tlaku či krízovej situácie v podobe ozbrojenej intervencie alebo kolapsu režimu z iných dôvodov v horizonte troch desaťročí zrejme prežilo ako jednotný štátny útvar. Považujem však za menej pravdepodobné, že by v nezmenenej podobe existovalo aj o šesť desaťročí. Dezintegračné faktory etnonacionalistického aj triedneho charakteru by napokon pravdepodobne prevážili a viedli prinajmenšom k vnútornej decentralizácii na báze rozsiahlych politicko-správnych autonómií, alebo k federalizácii alebo až k teritoriálnej dezintegrácii (hoci nie nevyhnutne v takej podobe ako v roku 1918).

POUŽITÉ ZDROJE

Pramene

Archívne pramene

Slovenský národný archív
Matúš Dula
Slovenská národná strana, 1896 – 1922

Periodická tlač

Národnie noviny

Literatúra

BERECZ, Ágoston: *Empty Signs, Historical Imaginaries: The Entangled Nationalization of Names and Naming in a Late Habsburg Borderland.* New York – Oxford 2020

BERECZ, Ágoston: *The Politics of Early Language Teaching: Hungarian in the Primary Schools of the Late Dual Monarchy.* Budapest 2013

BLACK, Jeremy: *What If? Counterfactualism and the Problem of History*. London 2008

BOROS, Zsuzsanna – SZABÓ, Dániel: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944).* 2. bővített és átdolgozott kiadás. Budapest 2008

BÓNA, László: *Asszimilációs folyamatok a dualizmus kori felföldi városokban. Politika, társadalom és modernizáció Besztercebányán, Késmárkon és Losoncon.* Budapest 2023

BUNZL, Martin: Counterfactual History: A User's Guide. In*: The American Historical Review*, 2004, roč. 109, č. 3, s. 845–858

CIEGER, András: Voľby a korupcia v dualistickom Uhorsku (1867 – 1918). In: ŠOLTÉS, Peter – VÖRÖS, László a kol.: *Korupcia.* Bratislava 2015, s. 134–176

EVANS, Richard J.: *Altered Pasts. Counterfactuals in History*. Waltham, Massachusetts 2013

GALÁNTAI, József: *A Habsburg-Monarchia alkonya. Osztrák-Magyar Dualizmus 1867–1918.* Budapest 1985

GERŐ, András: *Az elsöprő kisebbség. Népképviselet a monarchia Magyarországán. (Második kiadás).* Budapest 2017

GERŐ, András: *The Hungarian Parliament (1867–1918). A Mirage of Power.* Boulder, Colorado – New York 1997

GOGOLÁK, Ludwik: Ungarns Nationalitätengesetze und das Problem des magyarischen National- und Zentralstaates. In: WANDRUSZKA, Adam – URBANITSCH, Peter (eds.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. III/2. Die Völker des Reiches.* Wien 1980, s. 1207–1303

GYURGYÁK, János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története.* Budapest 2007

GYURGYÁK, János: *Magyar fajvédők*. Budapest 2012

HOENSCH, Jörg K.: *A History of Modern Hungary 1867–1994*. Second Edition. London – New York 1996

KAYE, Simon J.: Challenging Certainty: The Utility and History of Counterfactualism. In: *History and Theory*, 2010, roč. 49, č. 1, s. 38–57

KONTLER, László: *A history of Hungary.* Budapest 2009

LORMAN, Thomas: *The Making of the Slovak People's Party. Religion, Nationalism and the Culture War in Early 20th-Century Europe.* London 2019

MILLER, Nicholas J.: *Between Nation and State. Serbian Politics in Croatia Before the First World War.* Pittsburgh 1997

PAP, József: A Szlovákok által lakott választókerületek képviselőválasztásainak statisztikai vizsgálata 1887–1901. In: *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series*, Tom. XXXVI. Sectio Historiae. Eger 2009, s. 147–162

PAP, József: Az 1887 és 1905 közötti országgyűlési választások eredményeinek statisztikai vizsgálata. In: *Közép-Európai Közlemények: Történészek, geográfusok és regionalisták folyóirata*, 2009, roč. 2, č. 2, s. 41–49

PARKER, Geoffrey – TETLOCK, Philip E.: Counterfactual History. In: TETLOCK, Philip E. – LEBOW, Richard Ned – PARKER, Geoffrey (eds.): *Unmaking the West. "What-if?" Scenarios that Rewrite World History.* Ann Arbor 2006

PARKER, Geoffrey – TETLOCK, Philip E.: Counterfactual Thought Experiments. In: TETLOCK, Philip E. – LEBOW, Richard Ned – PARKER, Geoffrey (eds.): *Unmaking the West. "What-if?" Scenarios that Rewrite World History.* Ann Arbor 2006, s. 14–44

PÉTER, László: Law XLIV of 1868 'On the Equality of Nationality Rights' and the Language of Local Administration. In: PÉTER, László: *Hungary's Long Nineteenth Century: Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies.* Edited by Miklós Lojkó. Leiden 2012, s. 343–354

PODRIMAVSKÝ, Milan: *Slovenská národná strana v druhej polovici XIX. storočia.* Bratislava 1983

PÖLÖSKEI, Ferenc: *A szabadelvű párt fényei és árnyai (1875–1906).* Budapest 2010

POPOVICI, Vlad: *Studies on the Romanian Political Elite from Transylvania and Hungary (1861–1918).* Cluj-Napoca 2012

ROMSICS, Ignác: A Horthy-rendszer jellegéről. Historiográfiai áttekintés. In: ROMSICS, Ignác: *Multról a mának.* Budapest 2004, s. 339–357

ROMSICS, Ignác: Választójog és parlamentarizmus a 20. századi magyar történelemben. In: ROMSICS, Ignác: *Multról a mának.* Budapest 2004, s. 223–234

SZARKA, László: Magyarosodás és magyarosítás a felső-magyarországi szlovák régióban a kiegyezés korában. In: SOMOGYI, Éva (ed.): *Polgárosodás Közép-Európában.* Budapest 1991, s. 35–46

SZARKA, László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika / Slovenský národný vývin – národnostná politika v Uhorsku.* Budapest 1999

TETLOCK, Philip E. – BELKIN, Aaron (eds.): *Counterfactual Thought Experiments in World Politics: Logical, Methodological, and Psychological Perspectives*. Princeton 1996

TURDA, Marius: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary.* Houndmills, Basingstoke 2014

TURDA, Marius – WEINDLING, Paul J.: Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview. In: TURDA, Marius – WEINDLING, Paul J. (eds.): *"Blood and homeland." Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe, 1900–1940*. New York–Budapest 2007, s. 1–20

VÖRÖS, László: Rozpad Uhorska, vznik Československa a Trianon. Reprezentácie udalostí rokov 1918 – 1920 v maďarskej a slovenskej historiografii. In: MICHELA, Miroslav – VÖRÖS, László et al.: *Rozpad Uhorska a trianonská mierová zmluva: k politikám pamäti na Slovensku a v Maďarsku*. Bratislava 2013, s. 21–64

VÖRÖS, László: Neželaná elita: Samo Czambel, aktivista na pomedzí dvoch národných ideológií. In: HUDEK, Adam – ŠOLTÉS, Peter a kol.: *Elity a kontraelity na Slovensku v 19. a 20. storočí. Kontinuity a diskontinuity.* Bratislava 2019, s. 453–485

VÖRÖS, László: Politická korupcia a parlamentné voľby v Uhorsku v období dualizmu. In: *Politická korupcia na území Slovenska a Čiech v 19. a 20. storočí*. Bratislava 2020, s. 83–125

VÖRÖS, László: Svetozár Hurban Vajanský a uhorská pohraničná polícia: prípad jedného vydierania. In: MICHÁLEK, Slavomír (ed.): *História zadnými dverami 3. Nezvyčajné príbehy zo slovenských a svetových dejín*. Bratislava 2021, s. 215–233

Vol. 26/2 | 2024 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 205–235

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.10

STUDIE

Bez roznětu
Alternativní scénáře pro (ne)využití jaderné bomby 1939–1946

MICHAL ULVR

No ignition. Alternative scenarios for the (non-)use of the nuclear bomb 1939–1946

This study examines key moments in American nuclear research and the use of nuclear bombs in 1945. The aim is to analyse the key counterfactual branching points and to explore possible alternative developments using the sources available. In particular, scenarios covering nuclear bomb test failure and partial success, failure to deploy the bomb in combat, and more generally the interaction between the nuclear bomb test and actual deployment and the turbulent events at the end of World War II are discussed. Special attention is then devoted to the possible invasion of Japan in the event of both the failure to develop the nuclear bomb and the absence of a Japanese surrender in 1945.

Keywords: counterfactual history, Manhattan Project, nuclear bomb, invasion of Japan, Operation Downfall, Operation Olympic, Operation Coronet, Oppenheimer, Groves, Harry Truman

Kontrafaktuální historie a americký jaderný výzkum do roku 1946

Prozatím došlo v historii jen ke dvěma případům, kdy byla jaderná bomba použita přímo proti cílům nepřítele, jak Američané rádi specifikují – „in anger“. Není divu, že tato problematika dodnes poutá zájem a jitří emoce laické i odborné veřejnosti. U podobných témat jsou pak diskuse zavánějící kontrafak-

tuálními teoriemi jevem přirozeným. Téma použití jaderných bomb proti japonským městům se stalo součástí tří zásadních historiografických proudů, a to jen pokud zahrneme historiky tvořící na západ od železné opony. Tradicionalisté, oba proudy revizionistů a postrevizionisté si navíc do určité míry odporují. Narativ shozu jaderných bomb se tak v průběhu druhé poloviny dvacátého století výrazně měnil i ve sféře odborné – „faktuální". Tento text se nepokouší vyřešit táhlý spor tradicionalistů a revizionistů a nehodlá řešit otázku oprávněnosti nebo neoprávněnosti použití jaderných bomb proti Japonsku. Bylo by to zbytečné už jen proto, že tak v průběhu posledních dekád činily již možná i stovky historiků a badatelů postrevizionistických. To ovšem neznamená, že se na myšlenky všech tří proudů nepokusí studie navázat. Primárně se hodlám soustředit na rozdílné možnosti použití jaderných bomb a eventuální scénáře připravené pro situaci, kdy by k využití zbraní nedošlo – ovšem kvůli jejich selhání. Až na ne zcela spolehlivé poválečné memoáry a činnost menších komisí nebo jednotlivců neexistují obzvláště ve válečných pramenech institucionální provenience vážnější náznaky, že by snad po úspěšném vývoji bomby nemělo dojít i k jejímu použití. Proto jsou velmi málo pravděpodobné scénáře, při nichž by ke shozu na japonská města nedošlo, ošetřeny pouze zmínkou různých komisí, jež k této eventualitě směřovaly, případně ji uváděly jako jednu z možností. Bez opory v pramenech by se jednalo o plané a nepravděpodobné hypotézy, kupříkladu ve smyslu kolapsu japonské obrany a morálky před dokončením vývoje bomby.

Jedním z dalších cílů tohoto textu je primárně ukázat, jak nepravděpodobné jsou představy, že by se atomovou zbraň povedlo proti nepříteli, myšleno Třetí říši, nasadit před létem 1945. Alex Wellerstein, jeden z nejvěhlasnějších historiků zabývajících se kontrafaktuálem v souvislosti s projektem Manhattan, tvrdí, že bomba mohla být snadno připravena v červenci 1944, kdyby Američané spustili výzkum o rok dříve.[1] Argumentuje dříve zahájeným britským výzkumem v rámci projektu MAUD a Tube Alloys. Opomíjí však některé důležité skutečnosti, kupříkladu fakt, že projekt Manhattan využil předešlá zjištění britských vědců i vědce samotné.[2] Navíc se jednalo o zcela rozdílné operace, jak co do kvantity zúčastněných, tak co do rozpočtu. Koneckonců svých prvních 6 000 amerických dolarů (dnešních zhruba 135 000 dolarů) obdrží v USA tak-

1 WELLERSTEIN, Alex: Would the atomic bomb have been used against Germany? In: *Restricted Data. The Nuclear Secrecy Blog*, 2013, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/2013/10/04/atomic-bomb-used-nazi-germany/#footnote_0_4581 (28. 4. 2024).

2 GOWING, Margaret: *Britain and Atomic Energy 1939–1945.* London 1964, s. 71–72.

zvaný Uranový výbor již v listopadu 1939[3] a k červenci 1940 již získává částky v řádu statisíců dolarů.[4] Z amerického pohledu se stále jedná o období míru, neboť Spojené státy nejsou ve válečném stavu. Byť se tedy zdaleka nejedná o dobu velkých milionových investic, i podle Oppenheimera se pro jaderný výzkum jednalo o periodu, jež přinášela ovoce, které pak válečný výzkum „sklidil".[5] Dle mého názoru tedy nelze tvrdit, že Američané v roce 1940 nebrali vývoj bomby vážně, jak naznačuje Wellerstein.[6] Její dřívější nasazení v řádech měsíců, nebo dokonce let pokládám za nepravděpodobné.

Období druhé světové války cílům této studie přeje přinejmenším v tom ohledu, že v důsledku válečných operací probíhalo souběžně velké množství plánovacích procesů. Násobně to pak platí pro rok 1945, kdy vývoj jaderné bomby a zároveň války v Pacifiku dospěly do zlomové etapy. Zatímco se chystal úspěšný test plutoniové bomby na bázi imploze a její použití proti Japonsku, do finální podoby se dostala i první fáze operace Downfall a Olympic, tedy plánované vylodění na japonských ostrovech.[7] V důsledku těchto procesů tedy vznikla pestrá plejáda pramenů institucionální a osobní provenience, doplňovaná tituly odborné literatury.[8] Zcela přirozeně se tyto materiály zabývají plánováním různých scénářů dle toho, jak se situace teprve vyvine. Kombinací těchto mnohdy zcela nesouvisejících zdrojů[9] lze důvěryhodně rekonstruovat možné

3 HEWLETT, Richard G. – ANDERSON, Oscar E.: *The New World, 1939–1946. Volume I. Of a History of the United States Atomic Energy Commission.* Pennsylvania 1962, s. 17–20, online in: https://www.governmentattic.org/5docs/TheNewWorld1939-1946.pdf (28. 4. 2024).

4 Tamtéž, s. 26.

5 NOTES OF THE INTERIM COMMITTEE MEETING, 31. May 1945, s. 7, online in: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB162/12.pdf (9. 5. 2024).

6 Wellerstein doslova uvedl: „*If the Americans had been convinced in 1940, rather than 1941, that an atomic bomb was worth seriously pursuing, then the Gadget might have been ready by July 1944, not July 1945.*" WELLERSTEIN, Alex: Would the atomic bomb have been used against Germany?, 2013, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/2013/10/04/atomic-bomb-used-nazi-germany/#footnote_0_4581 (9. 5. 2024).

7 Během druhé fáze operace Downfall, nazvané Coronet, mělo později dojít k další sérii vyloďovacích operací s cílem dobýt hlavní město Japonska.

8 Za všechny zdroje je třeba zmínit digitalizovaná memoranda a výzkumné materiály samotného MED (Manhattan Engineering District), Target committee, Interim Committee, ale také velmi rozsáhlé monografie, mj.: RHODES, Richard: *The Making of the Atomic Bomb.* 2012. S ohledem na kontrafaktuální historii se jednotlivými aspekty tématu zabýval americký historik Alex Wellerstein, ale také nepřeberné množství amatérských badatelů.

9 Kupříkladu mezi plány invaze na japonské ostrovy a plány na použití jaderné bomby existovala až do června 1945 naprosto minimální souvislost. I vzhledem k maximálnímu utajení projektu Manhattan muselo plánování obou operací probíhat víceméně nezávisle na sobě. Interakce probíhala až na úrovni nejvyššího politického a vojenského vedení země, případně osob zavázaných smluvně či služebně k mlčenlivosti.

scénáře pro alternativní průběh války od léta 1945 do poloviny roku 1946. Obzvláště nosná je potom konfrontace amerických plánů vylodění na japonských ostrovech a japonského plánu Ketsu-go na jejich obranu. Sebevíc jsou válečné plány politického a vojenského vedení dobrým odrazovým můstkem pro výzkum, do stejné míry jsou klíčové i osobní profily zúčastněných politiků. Navíc v bezprecedentním vývoji událostí souvisejících s jadernou bombou se teprve tvořila pravidla pro její použití – kupř. otázka, zda zbraň zůstane pod kontrolou nejvyšších představitelů země a nezařadí se mezi ostatní součásti arzenálu amerických ozbrojených složek, do značné míry souvisela právě s osobností a vůlí nejvyššího velitele, stejně tak jako rozhodnutí o jejím použití proti nepříteli.

Třetí říše jako konkurent a cíl amerického jaderného vývoje

Vzrušující představy o možném jaderném bombardování Třetí říše a obzvláště Berlína se opakovaně objevují v periodikách,[10] dílech krásné literatury, a dokonce se staly předmětem výstav a přednášek.[11] Ovšem kromě časového rámce bránila použití atomové bomby proti Berlínu a Třetí říši obecně snaha předejít reálným rizikům. Již od roku 1943 probíhají předběžné debaty o tom, na jaké cíle se v budoucnu jaderná bomba svrhne.[12] Zápis ze setkání jedné z komisí projektu Manhattan v květnu 1943 v zásadě od samého počátku specifikuje, o jaká rizika se jedná: „*Diskutovalo se o možných cílech pro první bombu a obecný názor zní, že nejlepším místem použití by byla japonská flotila v přístavu Truk. Generál Styer navrhl Tokio, ale bylo zdůrazněno, že bomba by měla být použita tam, kde by se v případě selhání potopila do vody dostatečné hloubky, aby se předešlo jejímu snadnému ukořistění. Japonci byli vybráni, protože by nebyli schopni si z ní oproti Němcům zajistit dostatek informací.*“[13] Tak-

10 ANTÓN, Jacinto: Could the United States have dropped the first atomic bomb on Nazi Germany? 18. 1. 2024, online in: https://english.elpais.com/culture/2024-01-18/could-the-united-states-have-dropped-the-first-atomic-bomb-on-nazi-germany.html# (9. 5. 2024).

11 PAUL-JACOBS, Stefan: Roads not Taken am 8./10. März 1945, oder: wie die Sprengung einer Rheinbrücke dazu führt, dass eine Atombombe auf Ludwigshafen fällt, 2024–2026, online in: https://www.museumsportal-berlin.de/en/events/roads-not-taken-am-8-10-maerz-1945-oder-wie-die-sprengung-einer-rheinbruecke-dazu-fuehrt-dass-eine-atombombe-auf-ludwigshafen-faellt/ (9. 5. 2024).

12 Military Policy Committee, Minutes of Meetings, 5. 5. 1943, s. 2, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/wp-content/uploads/2013/09/R03-T06-F23-Military-Policy-Committee-Minutes-of-Meetings.pdf (9. 3. 2023).

13 Tamtéž.

že jediný náznak, že by mohlo dojít k použití bomby nad Třetí říší, pochází z období německé operace v Ardenách. Tehdy se prezident Roosevelt, šokovaný velkými ztrátami, dotázal generála Grovese na možné nasazení bomby proti Německu.[14]

Často se také uvádějí logistické problémy spojené s přeletem personálu, dílů a více specializovaných exemplářů „jaderných bombardérů" Boeingů B-29 do Velké Británie, odkud by na „německou misi" startovaly. Ve skutečnosti YB-29 *Hobo Queen* již v březnu 1944 přistála ve Velké Británii a po krátkém pobytu pak pokračovala do Kharagpuru v Indii, aby se podílela na zásobování amerických jednotek v Číně.[15] Prokázala tak, že případnému využití těchto amerických bombardérů v Evropě v cestě nic zásadního nestálo.

Období před rokem 1945 pochopitelně také vytvořilo obrovské množství kontrafaktuálního větvení a prostoru pro alternativní historický vývoj, avšak v předloženém textu se hodlám této etapě věnovat spíše povrchně s cílem identifikovat klíčové události, které mohly vývoj zásadně ovlivnit. Na prvním místě je třeba zmínit předválečný výzkum na poli nedlouho předtím zrozené jaderné fyziky. V tomto kontextu je třeba si uvědomit, že právě jaderný výzkum třicátých let vychází v obrovské míře z logické posloupnosti experimentální a aplikované fyziky, ne už tolik teoretické. Ta již předtím poskytla důležitý impulz pro další bádání v podobě známé Einsteinovy rovnice z roku 1905. V okamžiku, když již bylo z této rovnice zřejmé, že se rozštěpením atomu dá získat energie, zůstávalo jen otázkou, jestli se odštěpené neutrony dají použít ke štěpení dalších jader, čímž vytvoří řetězovou reakci a potenciálně velmi silný výbuch. Postup dalšího jaderného výzkumu byl tedy složen z logických kroků. Objev bomby se stal v zásadě nevyhnutelným, ale současníci mohli jen odhadovat, kdy se k němu dospěje. S ohledem na kontrafaktuální větvení se tak mnoho důvěryhodných alternativních scénářů k předválečnému a válečnému atomového výzkumu ani neposkytuje. Cesta k budoucí výrobě jaderné zbraně byla takřka nevyhnutelná v podstatě v okamžiku, kdy se o vánočních prázdninách roku 1938 podařilo Lise Meitnerové a Otto Frischovi zopakovat a správně interpretovat experiment Otto Hahna spočívající v rozštěpení jádra uranu na dvě části. Otázkou pouze bylo – kdo a kdy. Němečtí vědci měli pochopitelně ná-

14 NORRIS, Robert S.: *Racing for the Bomb. The True Story of General Leslie R. Groves, the Man behind the Birth of the Atomic Age*. 2014, online in: https://www.google.cz/books/edition/Racing_for_the_Bomb/nKDfAAAAMAAJ?hl=cs&gbpv=0&bsq=Norris,%20Robert%20S.%20Racing%20for%20the%20Bomb: (9. 5. 2024).

15 Boeing B-29s in the UK, 15. 9. 2019, online in: https://aviationtrails.wordpress.com/tag/hobo-queen/ (9. 5. 2024).

skok, za příhodných okolností mohli v budoucnu poskytnout Třetí říši zbraň nezměrné síly. Ty však v Německu nenastaly.[16]

Mohla atomová bomba přijít dříve? Alternativy a klíčové momenty pro časový harmonogram jaderného vývoje

Příhodná souhra okolností naopak nahrála Američanům, kteří se v tuto dobu do války zatím nehodlali zapojit. Prvním klíčovým momentem byl nepochybně dopis židovských imigrantů a fyziků v čele s Leém Szilardem a Albertem Einsteinem zaslaný americkému prezidentovi Franklinu Delano Rooseveltovi[17] a také fakt, že se na jeho základě rozhodlo o sérii investic a vytvoření poradní komise pro uran, v níž kromě představitelů demokratické administrativy stanuli i významní vědci.[18] Záhy bylo na základě koordinovaného výzkumu a objednávek pořízeno 3,6 tuny grafitu a 45 tun oxidu uranu, aby měl experimentální výzkum s čím pracovat. Tento materiál směřoval do výzkumu Enrica Fermiho a k vytvoření prvního amerického reaktoru.

Iniciativa administrativy poskytla nejenom první důležité finanční injekce pro povzbuzení výzkumu, ale také umožnila koordinaci týmů a jednotlivých vědců na různých amerických univerzitách. Tento aspekt nelze podcenit. Když 18. června 1942 projekt Manhattan oficiálně odstartoval, nezačínal od nuly. Soustředěný výzkum na univerzitních pracovištích roztroušených po Spojených státech měl již k dispozici celkem jasnou představu o tom, že je sestrojení bomby reálné i praktické.[19] Nezanedbatelnou roli hrálo také navázání kontaktů

16 Vyčerpávajícím způsobem se problematikou německého jaderného výzkumu zabývá Mark Walker, viz například WALKER, Mark: *Nazi Science: Myth, Truth, and the German Atomic Bomb.* New York 2001.

17 Věhlasní vědci v něm varovali před tím, že německý výzkum je v blízké době schopný vyvinout bombu nevídané síly. Nabádali prezidenta, aby administrativa vložila významné úsilí a prostředky do amerického jaderného výzkumu a vývoje.

18 Mezi první členy komise patřili Lyman J. Briggs, Keith Adamson, Gilbert C. Hoover, Alexander Sachs, Fred Mohler, Leo Szilard, Richard Roberts, Eugene Wigner a Edward Teller. Toto byl ovšem pouze začátek, na poradní komisi navázala řada dalších organizací včetně extrémně důležitého výboru S-1. Ten se více orientoval na logistiku samotného vědeckého bádání a usnadnil tak výrazně cestu k jaderné bombě, to vše ještě před zahájením projektu Manhattan.

19 Některé z prvních výzkumů naznačovaly, že k dosažení řetězové reakce budou zapotřebí stovky tun štěpného materiálu, čímž by se významně vyloučila možnost, že by se v budoucnu atomová bomba dala doručit k cíli letecky. Některá zjištění a výpočty také pocházely z britského výzkumu, více viz GOWING, Margaret: *Britain and Atomic Energy 1939–1945.* London 1964.

s britským vědeckým týmem, jenž v rámci projektu Tube alloys taktéž usiloval o sestavení jaderné bomby. Kontakty s Brity rovněž usnadnily přístup k uranu, klíčové surovině, kterou německé týmy v dostatečném množství postrádaly prakticky po celou dobu války.[20] Britové vlastnili třicetiprocentní podíl v belgické těžařské společnosti Union Minière. Právě Shinkolobwe, její důl v Kongu, disponoval rudou s takřka pohádkovou mocností uranu, na světě neexistoval žádný tak bohatý důl.[21] Projekt Manhattan z něho získá nakonec celé dvě třetiny veškerého uranu pro výzkum a vývoj.[22]

„[...] *Shinkolobwe byl přírodní úkaz. Obsahoval ohromně bohatou zásobu uranové smoly. Nic podobného se již nikdy nepodařilo objevit. Ruda* [uskladněná] *ve Spojených státech*[23] *obsahovala 65 procent* U_3O_8*, zatímco smoly nad zemí v Kongu tvořilo tisíc tun pětašedesátiprocentní rudy a hromady odpadu obsahovaly dva tisíce tun dvacetiprocentního* U_3O_8*. Abychom ilustrovali jedinečnost Sengierových zásob, považovaly po válce MED*[24] *a AEC*[25] *rudu obsahující tři desetiny jediného procenta za dobrý nález. Bez Sengierovy prozíravosti při hromadění rudy ve Spojených státech a nadzemních* [hald] *v Africe bychom jednoduše neměli množství uranu potřebné k ospravedlnění výstavby velkých separačních závodů a plutoniových reaktorů.*“[26]

Po zformování projektu Manhattan nakonec nestačily ani materiál již uskladněný ve Spojených státech, ani haldy vykopané „odpadové“ rudy s mocností 20 %. Zaměstnanci Engineering District se vypravili do Konga důl znovu otevřít. Spojené státy ho následně budou využívat až do roku 1960.[27] Již na začátku prosince 1942 se v pokusném reaktoru v Chicagu podařilo s uranem a oxidem uranu z dolu v Shinkolobwe dosáhnout nadkritického množství a ře-

20 Jednotlivé výzkumné týmy v Německu si do jisté míry konkurovaly a o dostupný uran, který Německo získalo především v Belgii a ve Francii, soupeřily. Německý pokusný reaktor v Haigerlochu nefungoval právě z důvodu nedostatečného množství uranu. SMITH, Kiona N.: *The Search For Lost Nazi Uranium* 20. 5. 2019, online in: https://www.forbes.com/sites/kionasmith/2019/05/20/the-search-for-lost-nazi-uranium/ (9. 5. 2024).

21 NICHOLS, Kenneth D.: *The Road to Trinity*. New York 1987, s. 44–47

22 ALLEN, Daniel: Uranium Security in the DRC, 2. 1. 2024, online in: https://nonproliferation.org/uranium-security-in-the-drc/ (9. 5. 2024).

23 Na americkém Staten Islandu se podařilo řediteli společnosti Edgaru Sengierovi uskladnit 1200 tun uranové rudy, než se o ni začali zajímat Američané. Prozíravě tak chtěl zajistit, aby ruda nepadla do německých rukou.

24 Manhattan Engineering District.

25 Atomic Energy Commission.

26 NICHOLS, Kenneth D.: *The Road to Trinity*, s. 44–47.

27 Uranium Mining, 30. 7. 2018, online in: https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/history/uranium-mining/ (9. 5. 2024).

tězové reakce.[28] Němečtí vědci se o to budou marně pokoušet až do roku 1945.[29] Tento klíčový experiment umožnil Američanům již v roce 1942 přesně spočítat množství štěpného materiálu k vytvoření bomby a eventualitu tuto bombu v budoucnu doručit letecky.

Přestože se již ve čtyřicátých letech dá nalézt několik jiných dolů i na západě Spojených států amerických či na severu Kanady,[30] většina z nich sloužila především k těžbě radia, které mělo již ve třicátých letech své uplatnění v průmyslu (kupříkladu v ručičkách hodin, v leteckých přístrojích). Díky tomu, že radium vzniká v důsledku štěpení uranu, nebylo složité těžbu v dolech na uran zaměřit. Žádný z dolů však neměl mocnost uranu v rudě vyšší než důl v Kongu.[31] Proto lze velmi snadno pokládat Shinkolobwe za klíčový aspekt pro kontrafaktuální větvení. Pokud by snad došlo ke skladování vytěžené konžské rudy v Belgii nebo ve Francii, skoro zákonitě by padla do německých rukou. Sebevíc trpěl německý *Uranverein* či *Uranprojekt* i množstvím dalších nedostatků, jako byly decentralizace výzkumu[32] a odliv vědců do zcela jiných výzkumných programů nebo přímo na frontu do bojových jednotek, dostatek štěpného materiálu mohl projekt významně obohatit v samotných počátcích, kdy se rozhodovalo o jeho významu pro válečné úsilí Třetí říše. Koneckonců výstavbu obřích průmyslových provozů, které budou sloužit ke zpracování, separaci, produkci a obohacení[33] štěpných materiálů, umožnilo právě dostatečné množství radioaktivních

28 FERMI, Enrico: The Development of the first chain reaction pile. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1946, roč. 90, č. 1, January 1946, s. 20–24, online in: https://www.jstor.org/stable/3301034 (9. 5. 2024).

29 LASL, Public relations Office Staff: Atomic Rivals and the Alsos Mission (Germany and Japan, 1938–1945), in: *The Manhattan project an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Events/1942-1945/rivals.htm (9. 5. 2024).

30 Jednalo se kupříkladu o doly společnosti Eldorado Gold Mines, Ltd., v Kanadě, nebo Uravan v Coloradu. HODDESON, Lillian – HENRIKSEN, Paul W. – MEADE, Roger A. – WESTFALL, Catherine L.: *Critical Assembly. A Technical History of Los Alamos During the Oppenheimer Years, 1943–1945.* New York 1993, s. 33.

31 LASL, Public relations Office Staff: Uranium mines, in: *The Manhattan project an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Places/Other/uranium-mines.html (20. 5. 2024).

32 V zásadě i v době soustředění vědců na různých pracovištích, existovaly stále tři svým způsobem konkurenční týmy v Berlíně (B), Gottowě (G) a v Lipsku (L).

33 Tyto obrovské provozy v Oak Ridge, v Hanfordu i jinde zaměstnávaly v souhrnu statisíce lidí, z nichž většina netušila, na čem se vlastně podílí. Ke komplexům, situovaným nezřídka uprostřed pustiny, vedly velmi široké nové silnice, které měly usnadnit a urychlit případnou evakuaci. Hlavní úsilí směřovalo k separaci izotopu uranu-238 z rud a oxidů, jeho obohacení na uran-235, jenž pak v reaktorech produkoval plutonium, zcela nový prvek, který se v přírodě nevyskytoval. NICHOLS, Kenneth D.: *The Road to Trinity*, s. 44–45.

rud, které měli Američané k dispozici.[34] I přes veškeré nasazení statisíců lidí a všech průmyslových komplexů se první dodávka plutonia do Los Alamos uskuteční až 2. února 1945[35] a zdaleka ještě nebude v takové formě, aby se dalo použít přímo ve zbrani. Zhruba na jaře se ustálila produkce a distribuce uranu a plutonia. Oak Ridge vyprodukoval obohacený uran v kvantitě 30 kilogramů za měsíc, reaktory v Hanfordu vyprodukovaly cca 20 kilogramů plutonia za měsíc. „Palivo" určené pro bomby a jeho produkce se ukázaly jako naprosto klíčové pro další vývoj.

Mezi stěžejní důvody úspěchu projektu Manhattan rozhodně patřila i plodná kooperace mezi jeho hlavními organizátory. Jeho realizace by se dosti pravděpodobně prodloužila, nebýt na první pohled nepravděpodobného spojení dvou velmi specifických mužů v čele projektu – teoretického fyzika Roberta J. Oppenheimera a generála[36] Leslieho Grovese, ženijního důstojníka pověřeného vedením projektu Manhattan. Přitom Robert Oppenheimer před nástupem do projektu Manhattan prožíval profesně ne zcela oslnivé období, hledal cíl svého výzkumu i odpovídající místo. Obzvláště pokud šlo o problematiku jádra a štěpení atomu, existovaly možná až desítky kvalifikovanějších odborníků. Do čela výzkumné části projektu nebyl zvolen Grovesem pro svou genialitu – mezi teoretickými fyziky nepředstavoval špičku –, ale pro své organizační a komunikační schopnosti. „Oppie", jak mu většina z kolegů říkala, se tak stal jakýmsi prostředníkem mezi nedisciplinovanými, geniálními, různorodými a chaotickými vědci a inženýry na jedné straně a paranoidním, uzurpujícím, organizovaným a vojensky vystupujícím Grovesovým aparátem, jenž neposkytoval dostatečnou volnost pro vědecké bádání.[37] Na první pohled se tito dva muži od sebe odlišovali do té míry, jak to jen šlo. Na jedné straně stál přemítající, často zahloubaný, elegantně oblečený a pohublý ateista Oppenheimer, milovník extra suchého Martini, permanentně potahující ze svých oblíbených cigaret,[38] kterých dokázal vykouřit zhruba sto za jediný den,[39] na druhé straně poněkud

34 Tamtéž.

35 SUMMERSCALES, Owen (ed.): A History of Plutonium, 21. 11. 2022, online in: https://discover.lanl.gov/publications/actinide-research-quarterly/first-quarter-2022/shining-light-on-a-dark-element/ (20. 5. 2024).

36 Původní hodností plukovník. Groves podmiňoval svůj nástup do vedení projektu povýšením, jež mu mělo usnadnit vyjednávání s vědci.

37 HOOK, Sue Vander: *The Manhattan Project*. 2011, s. 31.

38 CONANT, Jennet: *109 East Palace. Robert Oppenheimer and the Secret City of Los Alamos*. New York 2005, s. 34; GOODCHILD, Peter: *J. Robert Oppenheimer. Shatterer of worlds*. London 1980, s. 64.

39 Oppenheimer v průběhu projektu Manhattan ještě zhubl. Jeho životosprávu negativně ovlivňovaly především stres a nadměrná konzumace kávy, silného Martini a cigaret, takže v době testu Trinity již vážil skoro jen 120 liber, tedy necelých 55 kilogramů. LEWANDOWSKI,

neotesaný, prudký, cílevědomý[40] a obézní milovník zmrzlinových pohárů a čokoládových bonboniér Groves.[41] Přes jejich rozdílnost, nebo možná právě díky ní spolupráce těchto dvou mužů po většinu času fungovala perfektně a k vzájemnému prospěchu jejich i celého projektu, jak opakovaně konstatoval Robert S. Norris ve své knize založené na výzkumu náhle zesnulého historika a fyzika Stanleyho Goldberga.[42]

Přestože se souhra Oppenheimer–Groves dá nepochybně považovat za jeden z klíčových okamžiků, jenž přispěl k brzkému a úspěšnému ukončení projektu, učinil Oppenheimer přece jen jedno zásadní rozhodnutí, které projekt ve finále zdrželo a za určitých okolností mohlo významně ovlivnit podobu útoku na Japonsko. Toto je další výchozí bod pro kontrafaktuální větvení událostí. Jedná se o samotnou konstrukci bomby. Často se nepřipomíná skutečnost, že Spojené státy nevyvinuly jednu jadernou bombu, ale hned dvě na základě odlišné koncepce. První koncepce, která měla být taktéž finální, počítala s takzvaným „gun type" modelem. Svým způsobem připomínal dělovou hlaveň, v níž se jedna podkritická „hrouda" uranu vystřelí proti druhé a vytvoří tak společně prudkou řetězovou reakci s následkem exploze. V rámci projektu se jí přezdívalo „Thin man".[43] Právě ji zvolil z mnoha různých variant Oppenheimer jako tu nejjednodušší z hlediska vývoje a sestrojení a zároveň zaručeně funkční.[44] Jenže v polovině dubna 1945 dostal tým Emilia Gina Segrèho na přeměření první vzorky plutonia vytvořeného v reaktorech a od předešlých vzorků plutonia z cyklotronů a uranu se zásadně odlišovaly svou reaktivností.[45] V praxi to znamenalo, že by při odpálení bomby „vyhořelo" v prudké reakci už při přibližení dvou „hroud k sobě" a nepodařilo by se efektivně dosáhnout nadkritického množství. Pro veškeré směřování projektu to byla katastrofa. Ze dne na den se musela zcela opustit původní koncepce, kterou využijí pouze bomba Little

Paul: Oppenheimer, Martinis, and the Atom Bomb, 1. 9. 2015, online in: https://warontherocks.com/2015/09/trinity-oppenheimer-martinis-and-the-atom-bomb/) (20. 5. 2024).

40 WARD, Abbi: Leslie R. Groves. Keeping Life Simple Through Chocolate and Control, online in: http://www.loomischaffee.org/uploaded/academics_photos/history_journal/groves.pdf (20. 5. 2024).

41 Groves si údajně potrpěl na takzvané „chocolate turtles", což byly převážně čokoládové bonbony, slepené vrstvou karamelu. MARSHALL LIBBY, Leona: *The Uranium People*. Michigan 1979, s. 93.

42 NORRIS, Robert S.: *Racing for the Bomb. The True Story of General Leslie R. Groves, the Man behind the Birth of the Atomic Age*. New York 2014.

43 HOOK, Sue Vander: The Manhattan Project. Edina 2011, s. 49.

44 HODDESON, Lillian – HENRIKSEN, Paul W. – MEADE, Roger A. – WESTFALL, Catherine L.: *Critical Assembly. A Technical History of Los Alamos During the Oppenheimer Years, 1943–1945*. New York 1993, s. 55–56, 86.

45 Tamtéž, s. 3.

Boy, svržená na Hirošimu, a pět dalších bomb vyrobených na stejném principu mezi roky 1945 a 1947. Svým způsobem se tak negovaly roky výzkumu a všechno vyprodukované plutonium a provozy na jeho produkci za stovky milionů mohly k velkému zděšení generála Grovese přijít zcela vniveč. Přitom již v prvních diskuzích o konstrukci bomby mezi dubnem a zářím 1943 navrhoval Serber využít při stavbě takzvaný princip Serber–Tolman,[46] konstrukci bomby na bázi imploze. Ta díky rychlosti reakce a svému charakteru obcházela „nedostatky" reaktorového plutonia,[47] a naopak mnohem efektivněji palivo využívala, takže ho na hmotnost stačilo mnohem méně.[48] Dosáhnout imploze však představovalo velmi tvrdý oříšek k rozlousknutí, což je také důvod, proč se v roce 1943 Oppenheimer rozhodl soustředit úsilí hlavních výzkumných týmů právě na onu problematickou koncepci *Thin Man*.[49] V zásadě tehdy učinil jediné možné racionální rozhodnutí. *Thin Man* skutečně představoval sázku na jistotu, alespoň takovou, kterou lze pomocí výpočtů s uranem docílit. Koneckonců i díky tomu – v kombinaci s velkou nehospodárnosti ve vztahu k vzácnému uranu-235, kterého bomba při roznětu „spálila" neuvěřitelných 64 kilogramů – nedošlo ani ke zkoušce zbraně. *Little Boy* byl sestaven právě na bázi koncepce *Thin Man* a prodělal křest ohněm přímo nad Hirošimou, zatímco implozní bomba se musela před operačním nasazením vyzkoušet během testu *Trinity*.[50] Oppenheimer to v jednom z memorand z července 1945 explicitně uvedl dokonce i po úspěšně vykonaném testu: „*Pravděpodobnost menšího než optimálního výkonu Little Boy je poměrně malá a je třeba ji ignorovat. Pravděpodobnost, že první bojový plutoniový Fat Man podá méně než optimální výkon, je asi dvanáct procent.*"[51]

---

46 Později přišel s praktičtějším návrhem Neddermeyer. Tamtéž, s. 86.

47 Tamtéž, s. 87.

48 Little boy vyžadoval 64 kg obohaceného uranu, implozní bomba pak 6,4 kg plutonia.

49 Výzkum imploze však Oppenheimer nepodceňoval, samostatný tým vedený zpočátku Neddermeyerem s významnou pomocí von Neumanna a George Kistiakowského k implozi směřoval. Viz mj. GOSLING, Francis: *The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb, U. S. Department of Energy*. Washington 1999, s. 40; LASL, Public relations Office Staff: Los Alamos. Beginning of an Era 1943–1945: The Plans, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/pdfs/00285805.pdf (20. 5. 2024).

50 O tom, že je test nutný, se ujišťovali vědci opakovaně již od konce roku 1943. Pochopitelně až do testu *Trinity* existovaly vážné pochyby o tom, zda bude zbraň vůbec fungovat, i na teoretické úrovni, ale s příchodem léta 1945 se diskuse spíše zaměřily na otázku, s jak velkou explozí lze při roznětu počítat. Viz mj. *Los Alamos. Beginning of an Era 1943-1945*, online: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/los-alamos/los_alamos_part_5.html (26. 5. 2024).

51 Memorandum R. J. Oppenheimer určené brigádnímu generálu Thomasu F. Farellovi a kapitánu W. S. Parsonsovi, 23. July 1945, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/wp-content/

Za předpokladu, že by se veškeré výzkumné úsilí napnulo k implozi již od roku 1943, by se dalo předpokládat, že bude bomba k operačnímu nasazení připravena dříve. Pro podporu této teze bychom ale museli pominout skutečnost, že se o nestabilitě plutonia-240 dozvídají vědci skutečně až v dubnu 1944. Až do naměření prvních vzorků se *Thin Man* jeví jako zcela nepochybně praktičtější a smysluplnější varianta k vývoji. Použití jaderné bomby by jinak zaměřený výzkum pravděpodobně o mnoho neurychlil, jelikož procesy na výrobu, purifikaci a obohacení štěpného materiálu vznikaly srovnatelně i při původně zaměřeném výzkumu, hypoteticky by se dalo hovořit o úspoře v řádu několika týdnů, možná dvou měsíců. Jistou změnu by potom představovala možnost, pokud by si implozí byl vědecký tým jistý natolik, že by se nepřikročilo k testu *Trinity* v Alamogordu. V důsledku toho by pak mohlo dojít k teoretickému nasazení první bomby na přelomu června a července1945 v závislosti na rozhodnutích politického vedení. Pro tuto alternativu však neexistuje žádná solidní opora, naopak se v pramenech opakuje tvrzení, že test implozní bomby bude třeba provést.[52] To koneckonců uvedl i Oppenheimer v memorandu z února 1944: „*Tento test je nutný, jelikož naše znalosti jsou neúplné. Reakce totiž bude probíhat při teplotě, kterou nejsme v laboratoři schopni dosáhnout, což odpovídá energiím, při nichž jsou, a pravděpodobně i zůstanou, vlastnosti jádra do určité míry neznámé. Navíc tlaky, pod kterými bude gadget*[53] *pracovat, jsou rovněž v laboratoři nedosažitelné a informace, které můžeme získat o časoprostorovém rozložení tlaků, nám budou se vší pravděpodobností nejen nedokonale známé, ale případ od případu poněkud nevyzpytatelné* […]. *To* [zjištění vzešlé z testu] *by mimo jiné zahrnovalo znalost poloměru stlačeného jádra s přesností 5 procent.*“[54] I s přihlédnutím k různorodým návrhům plánovacích komisí a další činitelů ve výzkumu či ve vojsku na demonstraci zbraně s předchozím varováním protivníka se test ukazoval jako nutnost. Kromě výše uvedených Oppenheimerových argumentů se jednalo taktéž o získání hodnot pro ideální výšku roznětu bomby nad zemí. Tento údaj má obrovské důsledky na velikost ničivé tlakové vlny. V případě nízkého roznětu většina energie přejde do země, v případě příliš vysokého do vzduchu, naopak v ideální výšce se energie v podobě tlakové vlny plynule rozprostře po zemském povrchu a dosáhne tak největších škod.

uploads/2020/07/1945-07-23-Oppenheimer-to-Farrell-NV0103571.pdf (26. 5. 2024).

52 Oppenheimer, J. R., Memorandum On Test Of Implosion Gadget, 16. 2. 1944, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/implosion-test-request.html (26. 5. 2024).

53 Rozuměj jaderná bomba.

54 Oppenheimer, J. R., Memorandum On Test Of Implosion Gadget, 16. 2. 1944, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/implosion-test-request.html (26. 5. 2024).

Hledání dalších klíčových faktorů s velkým potenciálem pro kontrafaktuální štěpení reálných historických událostí na institucionální úrovni v rámci projektu Manhattan není jednoduché, jelikož komisí a sborů vojenského, politického, vědeckého a smíšeného charakteru existovalo obrovské množství. Obzvláště v rámci výzkumu a vývoje v Los Alamos existovala řada výzkumných sekcí, z nichž každá mohla do určité míry vývoj ovlivnit. Zatímco vědecký výzkum je v zásadě logickým postupem, jenž různou rychlostí sleduje trať danou fyzikálními zákony, vývoj vojenský a politický přináší do rovnice chaos o poznání větší. Zřejmě největší dopad na podobu konce války a samotná jaderná bombardování měly kromě vrcholného politického vedení představovaného Franklinem D. Rooseveltem a Harry S. Trumanem dvě komise.

Takzvaná Interim committee, neboli Prozatímní komise, vznikla na popud ministra války Henryho L. Stimsona na samém začátku května 1945, tedy v době, kdy už neexistovalo velkých pochyb o tom, že se přinejmenším jednu funkční jadernou bombu podaří proti nepříteli nasadit. Komise měla především politický charakter. Vědci jako James B. Conant, Vannevar Bush a Karl Taylor Compton v ní pomáhali posoudit, které další vědce komise potřebuje na poradní úrovni – takto se jejích jednání zúčastnil i Robert J. Oppenheimer, William S. Parsons, Richard C. Tolman, Norman Ramsey, Hans A. Bethe a Robert B. Brode. Ne náhodou na jednání nebyli zváni „problematičtí“ odborníci jako Leó Szilard, Franck, Wigner atd. Zadání bodů k jednání bylo jasné a mělo politický (a do značné míry i předem daný) motiv, očividný z předběžných jednání,[55] závěry komise se v zásadě taktéž shodují s předběžnými stanovami, které v ní na prvních jednáních přednesl Trumanův blízký poradce a budoucí ministr zahraničí James F. Byrnes: „*Pan Byrnes doporučil, a výbor souhlasil, aby byl ministr války vyrozuměn v tom smyslu, že ačkoli je konečný výběr cíle v podstatě vojenské rozhodnutí, současný názor výboru je takový, že by bomba měla být použita proti Japonsku co nejdříve, a to proti válečnému průmyslovému komplexu obklopenému domy dělníků, a aby byla použita bez předchozího varování. Komise vyrozuměla, že malá bomba bude odpálená během testu a ta velká (na principu děla) se využije k prvnímu úderu proti Japonsku.*“[56]

Prozatímní komise v dopisu Henrymu Stimsonovi po třech týdnech jednání v zásadě zopakovala totéž, Bylo podle ní potřeba, „*aby zbraň byla použita proti Japonsku co nejdříve, aby byla použita bez varování a aby byla použita na dva*

55 Notes of Meeting of the Interim Committee, 1. 6. 1945. s. 8–9, online in: https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/notes-meeting-interim-committee (26. 5. 2024).

56 Tamtéž.

cíle, jmenovitě na vojenské zařízení nebo válečný průmyslový komplex obklopený nebo sousedící s domy nebo jinými snadno poškoditelnými budovami.“[57]

Význam Prozatímní komise tedy nelze přeceňovat. S pečlivě zvolenými vědci převážně v poradních pozicích a s jasnou převahou politických zaměstnanců demokratické administrativy se v zásadě stala pouhým nástrojem a konstatovala pouze to, co politické vedení potřebovalo pro podporu vlastních činů. Z memoranda, signovaného náměstkem ministra námořnictva Ralphem A. Bardem, jež 27. června odeslali Stimsonovi, lze vyvodit, že komise částečně podlehla při svých jednáních politickému tlaku i proti vnitřnímu přesvědčení alespoň jednoho z jejích členů.[58] Text v umírněném tónu naznačuje, že by jaderné bombardování nemělo proběhnout bez předchozího varování Japonců s tím, že by měl být podniknut pokus s nimi navázat jednání.[59] Jediným citelným následkem memoranda se stala Bardova prakticky okamžitá rezignace, přijatá k 1. červenci 1945 prezidentem Trumanem,[60] a odchod ze státní správy spojený s deziluzí:[61] „*Celou tu věc si naplánoval Stimson s Grovesem, dost dlouho jsem neměl tušení, co se to k čertu děje.*“[62]

S podobným neúspěchem se setkala i iniciativa vědecké obce působící v rámci projektu Manhattan. S ukončením války v Evropě mnozí vědci přišli o svou hlavní motivaci, proč se do vývoje bomby pustili. Již nehrozilo, že by Třetí říše mohla Spojené státy ve vývoji zbraně předstihnout. Jakmile se doslechli o prvních jednáních Prozatímní komise, řada z nich se hodlala vůči nasazení bomby proti Japonsku ozvat. Tak vznikla Komise pro sociální a politické důsledky atomové bomby – *Committee on the Social and Political Implications of the Atomic Bomb* vedená Jamesem Franckem a následně takzvaná Franckova zpráva.[63] V obou se vědci vyslovovali pro demonstraci bomby, při níž by Japonci mohli bez větších ztrát na životech pochopit, že je kapitulace nevyhnutelná,

---

57 Dopis J. R. Oppenheimera Henrymu Stimsonovi ze 17. srpna 1945, online in: https://teachingamericanhistory.org/document/letter-to-secretary-of-war-henry-stimson/ (26. 5. 2024).

58 Memorandum Ralpha A. Barda Henrymu Stimsonovi z 27. června 1945, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/bard-memo.html (26. 5. 2024).

59 Tamtéž.

60 RALPH A. BARD, 90, Navy leader, dies. in: *The New York Times*, 7. 4. 1975, s. 34.

61 MADDOX, Robert, J.: *Weapons for Victory. the Hiroshima decision*. Columbia 1995, s. 70.

62 TAYLOR, Arch: *Pearl Harbor, Hiroshima & Beyond. Subversion of Values*. 2006, s. 19. Dlužno konstatovat, že Taylor v této konkrétní části nadšeně čerpal z poněkud tendenční monografie psané v revizionistickém duchu od Stewarta Udalla, viz UDALL, Stewart: The Myths of August. A Personal Exploration of Our Tragic Cold War Affair with the Atom. In: *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*, roč. 14, č. 10, Octobre 1999, s. 45–46.

63 GOSLING, Francis. G.: *The Manhattan Project. Making the Atomic Bomb*, s. 77, online in: https://www.atomicarchive.com/history/manhattan-project/p5s4.html (26. 5. 2024).

i za následnou mezinárodní kontrolu jaderných zbraní. V rámci vědeckých kruhů získaly relativně velkou podporu, připojily se k nim i tak významné osobnosti v oboru jako Glenn Seaborg a Leó Szilard. Jejich snaha ovlivnit jednání Prozatímní komise, případně establishmentu obecně, se nesetkala s pozitivním přijetím. Vědecký podvýbor Prozatímní komise se s většinou jejich tvrzení neztotožnil,[64] čímž byla celá záležitost v zásadě až do srpna uzavřena.[65]

Přestože alespoň navenek existovala velká snaha chovat se ke vzpurným vědcům korektně, z dochovaných pramenů je vcelku očividné, že se Prozatímní komise jejich činností ovlivnit nenechala. Ani nejednotná skupinka významných vědců již nemohla v červnu 1945 shozu bomby zabránit, alespoň ne cestou poklidné argumentace prostřednictvím petic a dopisů. Navíc je nutno přiznat, že některé naivní požadavky vědců se nezřídka protivily tvrdé realitě války. Nebylo možno ignorovat riziko, že by v případě demonstrace jaderné bomby Japonci umístili do cílového prostoru americké válečné zajatce, případně že by díky varování mohli snadněji sestřelit letadlo nesoucí jadernou bombu.[66] Reálně se dalo dosáhnout malých změn v záležitostech, pro něž zatím neexistovalo jednoznačné rozhodnutí, kupříkladu v otázce, zda o existenci jaderné bomby budou informováni Sověti v Postupimi.[67]

Bez roznětu! Test Trinity a jeho dopad na průběh války a diplomacie

Prozatímní komise psala o budoucí bombě Fat Man jako o té „menší" z jednoduchého důvodu. V červnu 1945 stále existovaly obrovské pochyby o její funkčnosti a efektivitě, byť dnes již víme, že všechny zasvěcené čekalo obrovské překvapení. Z té „menší" bomby se totiž stane přesvědčivě bomba „větší", která s desetkrát menším množstvím štěpného materiálu vytvořila o 25 % silnější

64 Tamtéž.

65 Franck svou zprávu původně adresoval přímo Henrymu Stimsonovi. Ten se však nacházel mimo Washington, takže jeho náměstek Harrison zprávu poslal přímo vědeckému podvýboru. Proto je jeho role v této záležitosti důležitá. POWASKI, Ronald E.: *March to Armageddon. The United States and the Nuclear Arms.* Birmingham 1987, s. 18.

66 LASL, Public relations Office Staff: Dawn of the Atomic Era, 1945 – Debate Over How to Use the Bomb (Washington, D. C., Late Spring 1945), in: *Manhattan project, an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Events/1945/debate.htm (21. 1. 2024).

67 GOSLING, Francis. G.: *The Manhattan Project. Making the Atomic Bomb*, s. 77, online in: https://www.atomicarchive.com/history/manhattan-project/p5s4.html (15. 5. 2024); Science Panel's Report to the Interim Committee, *Recommendations on the Immediate Use of Nuclear Bombs*, 16. June 1945, online in: https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/interim-committee-report-0/ (21. 1. 2024).

explozi. Test Trinity, jenž definitivně potvrdil funkčnost a efektivitu principu imploze, je nepochybně třeba zařadit mezi klíčové okamžiky možného kontrafaktuálního větvení. Velmi rozsáhle a poctivě se touto otázkou již zabýval Alex Wellerstein ze Stevens Institute of Technology, jehož zjištění jsou solidně podložena množstvím pramenného materiálu.[68] S většinou jeho tezí se dá velmi snadno ztotožnit. Navíc k tomuto tématu vytvořil několik kontrafaktuálních esejí, na prvním místě *What if the Trinity test had failed?*[69] Jeho závěry rozporuji jen výjimečně, spíše je hodlám v tomto případě pouze doplnit.

Wellerstein identifikoval tři hlavní typy neúspěchu testu Trinity. Prvním je paradoxně roznět silný tak, jak vědci ještě před testem předpokládali, čili ekvivalent exploze 5 000 tun trhaviny trinitrotoluen. Vzhledem k tomu, že se během skutečného testu v Alamogordu ukázalo, že má implozní bomba explozi čtyřikrát silnější, jednalo by se v zásadě o neúspěch, jelikož by se nepodařilo využít skutečného potenciálu zkonstruované bomby. Ke shozu na Japonsko by ovšem došlo i bez opakování testu.

Druhá varianta pracovala s ekvivalentem exploze několika set tun trinitrotoluenu, což je stále v zásadě použitelný projektil, jenž by napáchal obzvláště v japonských městech, stavěných převážně ze dřeva a papíru, stále obrovské škody a zároveň neponechal nepříteli žádné trosky zbraně, které by mohl zneužít.[70]

Nejhorší varianta, které se Oppenheimer i Groves obávali v případě testu Trinity i bombardování Nagasaki, vycházela z toho, že dojde pouze k explozi konvenční trhaviny obklopující jaderné jádro, ale nepodaří se zažehnout řetězovou reakci, případně reakce proběhne jen v podobě krátkého zahoření. V případě testu Trinity by tak Američané přišli o třetinu veškerého plutonia, kterým v červenci 1945 disponovali. Při selhání během náletu na Nagasaki by Japonci mohli sesbírat určité množství roztroušeného plutonia, nebo dokonce získat celé jádro. Šance, že by z toho materiálu dokázali vyrobit funkční jadernou bombu, je v podmínkách roku 1945 prakticky nulová. Japonský jaderný výzkum neměl finanční prostředky, podporu ani výsledky, aby něčeho takového dosáhl.[71] To ovšem neznamená, že by pro plutonium nenašli jiné využití, kupříkladu v podobě takzvané „špinavé bomby".

68 WELLERSTEIN, Alex: Restricted Data. The History of Nuclear Secrecy in the United States. Chicago 2021.

69 WELLERSTEIN, Alex: *What if the Trinity test had failed?*, 2020, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/2020/07/16/what-if-the-trinity-test-had-failed/ (15. 5. 2024).

70 Tamtéž.

71 Více viz GRUNDEN, Walter E. – WALKER, Mark – YAMAZAKI, Masakatsu: Wartime Nuclear Weapons Research in Germany and Japan. In: *Osiris*, 2005, roč. 20, s. 107–130, online in: https://www.jstor.org/stable/3655253 (15. 5. 2024).

Pokud by snad bomba při testu Trinity selhala, celkem jistě by to neznamenalo konec jejího dalšího vývoje. Válka proti Japonsku by s největší pravděpodobností v srpnu 1945 neskončila[72] a také dvě proinvestované miliardy by politiky motivovaly k úspěšnému dotažení výzkumu. V co nejbližším termínu by se připravoval další test. Avšak už jen příprava dalšího jádra a bomby by trvala do prvního srpnového týdne a zůstala by otevřená otázka, proč první test selhal. Vědci by se nepochybně snažili nejdříve odhalit příčinu. Generál Groves s velkou nelibostí hleděl na finanční i logistická rizika spojená se ztrátou každého gramu neuvěřitelně drahého plutonia, takže by inklinoval k pečlivému prozkoumání příčin předchozího selhání. Lze pochybovat o tom, že by se Američané pokusili svrhnout pouze *Little Boy*, aniž by měli připravenu alespoň jednu další zaručeně funkční bombu.[73] Časový harmonogram by pak výrazně mohla ovlivnit chystaná invaze.

Co by ovšem neúspěšný test nepochybně změnil, to by byla vyjednávání amerického prezidenta v Postupimi. Truman již během schůze velké trojky se Stalinem, Churchillem a Attleem věděl o velkolepém úspěchu týmu z Los Alamos. Povedený test Trinity v zásadě způsobil bezprecedentní obrat v zahraniční politice Spojených států, jelikož díky němu měly jistotu, že Japonsko jsou schopny porazit samy. Do té doby museli být Američané při vyjednávání se Sověty zdrženliví, což se projevilo v opatrném a nedůsledném přístupu Roosevelta v Jaltě. Chystané vylodění amerických, britských, kanadských, australských a novozélandských sil na Japonském souostroví nutně vyžadovalo smluvenou sovětskou asistenci, jež by přinejmenším odřízla Japonce od jejich zdrojů v Mandžusku.[74] Chování Sovětů v osvobozených státech, nedodržování předešlých dohod o vypsání svobodných voleb, v nichž si národy Evropy zvolí svou budoucnost, nucené i dobrovolné migrace, spory o německé reparace, hranice Polska, německých okupačních zón i SSSR – to jsou všechno body, k nimž by Truman musel přistupovat s opatrností, pokud by potřeboval asis-

72 Jediným významným argumentem pro kapitulaci by byl vstup SSSR do války proti Japonsku, k němuž mělo dle předchozích dohod dojít tři měsíce po konci války v Evropě. Vzhledem k odhodlání Japonců a neochotě kapitulovat i po 9. srpnu 1945 v naší časové ose je kapitulace nepravděpodobná.

73 Charakter komunikace s Japonci vycházel ze snahy je ujistit o tom, že Američané mají jaderných bomb velké množství.

74 O masivním sovětském vylodění na ostrovech lze pochybovat kvůli obecnému nedostatku vyloďovacích prostředků v Rudé armádě a Tichooceánském loďstvu. Tento nedostatek lze pozorovat například při operaci Sešin v polovině srpna 1945, kdy Sověti provedli ne zcela úspěšnou obojživelnou vyloďovací operaci na severu Koreje.

tenci Sovětů v Pacifiku. Ti se chystali vyhlásit válku Japonsku 15. 8. 1945.[75] Také se dá předpokládat jistá úprava Postupimské deklarace.[76]

V okamžiku, kdy by došlo k úspěšnému testu implozní koncepce a Američané by měli k dispozici přinejmenším dvě jádra připravená ke kompletaci nebo by byli alespoň v posledních fázích výroby, neexistovalo o útoku na japonské cíle mezi politickým a vojenským vedením[77] příliš pochybností. Časový harmonogram se zdá být také dost jasný. Prozatímní komise nabádala k co nejvčasnějšímu využití.[78] Každý den, kdy mohli Sověti vyhlásit válku Japoncům a postupovat proti jejich kontinentálním vojskům v Mandžusku a Koreji, mohl potenciálně upevnit jejich pozice při vyjednávání o poválečných pořádcích v oblasti. Američané rozhodně nestáli o to, aby si Sověti nárokovali podíl na okupaci Japonska. Každý den váhání také zvyšoval krvavou daň za dobývání ostrovů v Pacifiku, kterou platila americká námořní pěchota, námořnictvo i letectvo. Rozkaz k použití „speciálních bomb“ poslal generální štáb 25. července 1945, ke shozu mělo dojít co nejdříve po 3. srpnu, jakmile to počasí dovolí.[79] Záleželo tedy již jen na výběru cílů. Tam situace od samého počátku tak jednoznačně nevyznívala.

Nebe nad Kokurou a další alternativy pro shozy jaderných bomb na Japonsko

Přestože k finálnímu rozhodnutí mělo dojít přímo během bombardovací mise a na základně na ostrově Tinian v závislosti na počasí a viditelnosti cílů, samotné cíle pro úder vybírala takzvaná Target Commitee, přičemž zároveň vycházela z pokynů a doporučení Prozatímní komise. Obecně se mělo jednat o cíle s válečným potenciálem i civilní zástavbou, v zásadě netknuté předešlými konvenčními nálety Boeingů B-29. Z finálního výběru šestnácti oblastí vyšla čtyři města určená pro první údery v tomto pořadí: Kjóto, Hirošima, Jokohama, Ko-

---

75 Po náletu na Hirošimu bude vyhlášení války urychleno na 8. 8. 1945 s platností od 9. 8. 1945.

76 Postupimská deklarace z 26. července 1945 obsahovala ultimátum Japonsku, že pokud se nevzdá, čeká ho okamžité a úplné zničení.

77 Rozuměj především generálem Grovesem, jenž stál v čele většiny rozhodnutí vojenského rázu, nebo je alespoň ovlivňoval.

78 Dopis J. R. Oppenheimera Henryho Stimsonovi ze 17. srpna 1945, online in: https://teachingamericanhistory.org/document/letter-to-secretary-of-war-henry-stimson/ (15. 5. 2024).

79 Office of the chief of staff, *Memo for General Carl Spaatz*, 25. July 1945, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/spaatz-memo.html (15. 5. 2024).

kura.[80] Mezi další diskutované cíle patřila Niigata a císařský palác v Tokiu.[81] S ohledem na výsledný dopad na ukončení války by asi výběr jiných cílů než Hirošimy a Nagasaki (jako náhradního cíle) neměl zásadnější dopad. Přestože císař sehrál klíčovou roli při prosazení kapitulace Japonska, ani jaderný útok na jeho palác by na tom nic nezměnil, protože v posledních dvou letech války žil mimo Tokio.[82] Podobně by zřejmě nic klíčového nezměnilo ani simultánní bombardování dvou cílů (Hirošimy a Kokury) najednou, diskutované v Prozatímní komisi.[83]

„*Diskutovalo se o tom, zda by bylo vhodné provést více úderů najednou. Dr. Oppenheimer konstatoval, že provést údery najednou je možné. Generál Groves však vyjádřil pochybnosti o tomto návrhu a poukázal na následující skutečnosti: (1) Přišli bychom o možnost získávat další poznatky o zbrani při každém následném bombardování; (2) Podobný program by vyžadoval uspěchanou práci při montáži zbraní a mohl by proto být neúčinný; (3) Dopad* [rozuměj i dojem na Japonce] *by se dostatečně nelišil od našeho běžného leteckého bombardování.*“[84]

Za zmínku ovšem stojí vyřazení Kjóta jako cíle útoku – ne až tak proto, že by jeho bombardování mělo výrazně odlišnější dopad na Japonce než kupříkladu zničení Hirošimy, ale kvůli způsobu, jímž k jeho vyřazení došlo. Přestože se Kjóto nacházelo v doporučeních Cílové i Prozatímní komise, ve finálním seznamu měst zaslaném na Tinian jej již nenajdeme. Ministr války Henry Stimson měl pro Kjóto slabost, strávil tam přinejmenším jednu dovolenou se svou manželkou Mabel a opakovaně ho navštívil ještě v roli generálního guvernéra Filipín.[85] Historik Alex Wellerstein tvrdí, že Kjóto se jevilo politicky, hospodářsky i vojensky jako ideální cíl. Dosavadní bombardovací kampaně se ho nedotkly a mohlo tak posloužit jako skvělý ukazatel následků jaderného bombardování. Nacházelo se tam navíc velké množství průmyslových provozů klíčových pro válečnou výrobu. Díky řadě univerzit se zase zamlouvalo Prozatímní komisi, která předpokládala, že vysokoškoláci a profesoři budou schopni lépe než

80 DERRY, J. A., Summary of Target Committee Meetings (memorandum), 10.–11. May 1945, online in: https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/target-committee-recommendations/ (15. 5. 2024).

81 Tamtéž.

82 Hirohito emperor of Japan, in: *Britannica*, online in: https://www.britannica.com/biography/Hirohito (15. 5. 2024).

83 REPORT OF THE INTERIM COMMITTEE ON THE MILITARY USE OF THE ATOMIC BOMB – VII. EFFECT OF THE BOMBING ON THE JAPANESE AND THEIR WILL TO FIGHT, 31. May 1945, online in: https://msorganista.weebly.com/uploads/5/9/6/4/59646323/atomic_bomb_activity.pdf (15. 5. 2024).

84 Tamtéž.

85 OI, Mariko: The man who saved Kyoto from the atomic bomb, 9. 8. 2015, online in: https://www.bbc.com/news/world-asia-33755182 (9. 5. 2024).

kdokoliv jiný vyhodnotit, že je atomová bomba zbraň něco zcela nového a významného, tedy nesrovnatelná s konvenčními zbraněmi.[86] Samozřejmě pokud by přežili. Stimson vyškrtl Kjóto ze seznamu již na začátku června, ale komise ho stejně vracely zpět. Ve výsledku tedy musel Stimson apelovat přímo na prezidenta. Jeho hlavním argumentem se staly chrámy a kulturní význam Kjóta jako takového. O schůzce s prezidentem si do deníku 24. července 1945 zapsal: „*Zvláště důrazně souhlasil s mým návrhem, že pokud ho nevyřadíme, hořkost způsobená takovým svévolným činem by mohla znemožnit během dlouhého poválečného období naše smíření s Japonci a obrátila by je k Rusům.*“[87] I tento případ (mezi mnoha jinými) dokazuje, že klíčová pro přijetí rozhodnutí i jejich zvrácení byla v době války mocenská hierarchie, nikoliv kvantita a odbornost apelujících.

Stimsonova sentimentalita, mraky nad Kokurou a geografická vzdálenost náhradního cíle Niigaty od Nagasaki i Kokury nakonec zpečetily osud Hirošimy a Nagasaki. Z hlediska kontrafaktuálního větvení se případným výběrem jiných cílů mnohé nemění a dopady na Japonce a jejich ochotu kapitulovat by zůstaly v zásadě stejné.

Bez kapitulace! Alternativy pro pokračování války v Pacifiku na konec roku 1945 a začátek roku 1946

V nejistotě zůstávalo, zda dvě hotové bomby skutečně povedou k japonské kapitulaci. Američané se připravovali i na eventualitu, že jaderné zbraně poslouží jako podpora invaze do Japonska na podzim 1945. Generál Groves k tomu napsal: „*Nevidím důvod měnit náš předchozí harmonogram pro připravenost prvních tří bomb. V září bychom měli mít tři nebo čtyři bomby. Jedna z nich bude vyrobena z materiálu 235 a bude mít menší účinnost, asi dvoutřetinovou, ve srovnání s testovacím typem, ale v listopadu bychom to měli být schopni uvést na plný výkon. V říjnu by měly být* [kompletovány] *buď čtyři, nebo tři bomby, jedna menší. V listopadu by mělo být nejméně pět bomb a rychlost se zvýší na sedm v prosinci a rozhodně se zvýší na začátku roku 1946. Někdy v listopadu bychom měli dosáhnout u typu 235 stejné účinnosti jako u testovaného plutoniového implozního typu.*“[88]

86 Tamtéž

87 Tamtéž.

88 GROVES, Leslie: Memorandum to the Chief of Staff, July 30, 1945, online in: https://www.dannen.com/decision/bomb-rate.html (9. 5. 2024).

Ještě jasnější představu o tom, co by Japonsko čekalo, kdyby pokračovalo v boji i po srpnu 1945, poskytuje přepis telefonické konverzace mezi generálem Hullem a plukovníkem Seemanem[89] z 13. srpna 1945. Seeman jako pobočník generála Grovese, a budoucí správce Los Alamos, měl informace z první ruky. Zajímavá a zřejmě správná je teze týkající se využití třetí bomby proti Japonsku, jejíž psychologický efekt neměl být zdaleka tak významný jako v případě prvních dvou. Dalším prvkem stojícím za povšimnutí je motiv naskladnění bomb pro potřeby chystané invaze. Rozhovor je v tomto ohledu více než významný. Skutečnost, že by se jaderné bomby použily jako zbraně taktického významu, nikoliv strategického, by do budoucna vytvořila zásadní precedens i pro události studené války.[90] Jejich dnešní „image" zbraně nedozírné hrůzy, která končí války, by se mohla snadno posunout na úroveň jedné ze zbraní arzenálu, která by mohla, ale také nemusela podléhat civilní kontrole. Přepis telefonického rozhovoru je zneklidňující až mrazivý z více úhlů pohledu, ovšem jedna z těch nejvíce nepříjemných skutečností je, s jakou samozřejmostí se v armádních kruzích svržení všech jaderných bomb automaticky předpokládalo:

„*H: Generál Marshall chce znát aktuální stav vývoje těch bomb, abychom mohli nejlépe určit, jak je použít. Pokud si správně vzpomínám, další má být hotová 23.* [srpna 1945].

S: Jedna je připravena k odeslání [13. srpna 1945] – *čeká se na rozkaz.*

H: Nabízí se otázka, zda začít s jejich přesunem podle starého harmonogramu, nebo zda by měly být expedovány v souladu s našimi dalšími plány. Dvě z nich měly na Japonce obrovský vliv, pokud jde o kapitulaci. Další nebude v tomto ohledu [tak] *efektivní. Jinými slovy, Japonci se teď vzdají, nebo se nevzdají. Generál Marshall se domnívá, že bychom nyní měli zvážit, zda je shodit, jak bylo původně plánováno, nebo zda ty, které nyní máme, zadržet, aby se použily jako podpora klíčových operací* [rozuměj invaze], *ale jejich shození by mělo být v souladu s danou prioritou. To je zatím podnět. Chceme vědět, jaké jsou aktuální plány, abychom to zapsali do zprávy.*

S: Celý program je rozfázován podle nejlepší [předpokládané] *produkce. Jedna z nich je připravena k odeslání* [na Tinian] *právě teď. Rozkaz byl vydán ve čtvrtek a měla by být připravena 19.* [srpna].

89 Pramen, z něhož jsem čerpal, pravděpodobně komolí plukovníkovo jméno. Seaman, jak se píše v transkriptu, bude zcela jistě Lyle E. Seeman, zvláštní pobočník generála Grovese v Los Alamos.

90 Více se problematikou taktického využití jaderných bomb v roce 1945 zabýval BERNSTEIN, Barton J.: Eclipsed by Hiroshima and Nagasaki. Early Thinking about Tactical Nuclear Weapons. In: *International Security*, 1991, roč. 15, č. 4, s. 149–173, online in: https://doi.org/10.2307/2539014 (9. 4. 2024).

[…]

S: Pak bude další v první části září. Pak jsou tři jisté. V září bude možná i čtvrtá, buď v půlce, nebo ke konci.

H: Takže kolik v říjnu?

S: Pravděpodobně tři v říjnu.

H: To jsou tři jisté, možná čtyři, do konce září; případně další tři do konce října; takže celkem možná sedm. To jsme potřebovali vědět.

S: Takže můžete počítat se třemi měsíčně, možná se čtyřmi. Pokud bude i čtvrtá, následující měsíc bude chybět. Tedy až do listopadu.

[…]

S: Bude jich pravděpodobně sedm s velkou šancí, že budou k dispozici před 31. říjnem.

H: Takže přibližně tři za měsíc.

[…]

S: Každých deset dní.

H: To jsme potřebovali vědět. To je informace, kterou jsem chtěl. Problémem teď je, zda za předpokladu, že Japonci nekapitulují, pokračovat v jejich shazování pokaždé, když je nějaká vyrobena, nebo zda je zadržet a pak je shodit v rychlé posloupnosti. Ne vše během jednoho dne, ale během krátké doby. A to také bere v úvahu cíl, který sledujeme. Neměli bychom se soustředit spíš na cíle, které invazi nejvíce pomohou, než na průmysl, morálku, psychologický efekt?

[…]

H: Chtěl bych vědět, co si o tomhle mysli generál Groves. Chtěl bych znát jeho názor. Je otázka, jak a kdy ji využít. Určitě splnily účel, ty dvě, které jsme už použili. Nemyslím si, že by další mohla zapůsobit více než ty dvě předešlé. Kdybychom měli další dnes, byl by to dobrý den na její svržení. Připravená není. Každopádně během příštích deseti dnů se Japonci rozhodnou tak či onak. Pokud jde o další bombu, psychologický efekt je ztracen, tedy ve vztahu ke kapitulaci. Neměli bychom je na chvíli pozdržet a pak je svrhnout rovnou raz, dva, tři? Rád bych věděl, co si o tom myslí generál Groves.“[91]

Z výše uvedeného memoranda i transkriptu tedy lze vyvodit, že by v případě neochoty Japonců kapitulovat mohla jaderná bomba velmi brzy dopadnout na další město – pravděpodobně na Kokuru.[92] Po praktické stránce bylo vše připraveno, politické hledisko je složitější. Při dlouhém čekání na japonskou kapitulaci Američané obnovili nálety konvenčními pumami, nicméně další

91 Přepis telefonického rozhovoru mezi generálem Hullem a plukovníkem Seamanem [sic] z 13. srpna 1945, online in: https://nsarchive.gwu.edu/document/28444-document-87-telephone-conversation-transcript-general-hull-and-colonel-seaman-sic (9. 5. 2024).

92 Pevný cíl pro misi však zatím nikdo nestanovil.

shozy jaderných bomb po Nagasaki prezident Truman zastavil. Ve svých úvahách se zdál být rozpolcený. Zastavení jaderné kampaně ospravedlňoval tím, že se mu příčily myšlenky na „*zabití všech těch dětí*".[93] Na druhou stranu ale 14. srpna 1945 v rozhovoru s britským diplomatem prohlásil, že mu Japonci nedávají na výběr a že bude muset nechat shodit třetí bombu.[94] Pokud by ke kapitulaci nedošlo, dá se předpokládat, že by se další jaderné bomby použití dočkaly, byť možná velká část z nich až v listopadu.

Bez japonské kapitulace by svržení bomb nemělo alternativu, došlo by k němu během invaze, nebo už před ní. Sebevíc by se na hypotetické rovině daly najít jiné cesty k míru i bez provedení invaze do Japonska, většina z nich by nevyhnutelně vycházela ze smířlivosti a ochoty k velkým kompromisům ze strany Spojených států. Kupříkladu by nemusela být vyžadována bezpodmínečná kapitulace. Smířlivosti se nicméně před začátkem srpna Američanům moc nedostávalo, zvláště v kontextu probíhajících krvavých bojů a zákeřného útoku na Pearl Harbor. Zásadní schůzku, na níž se plánovala invaze do Japonska, absolvoval Truman 18. června 1945. Ve stínu „jatek" na Okinawě i Iwo Jimě se dalo snadno předpokládat, že ztráty na životech budou nesmírné.[95] Truman to tušil, ale spoléhal se na ne zcela důvěryhodné[96] podklady od armády a námořnictva: „*Musím rozhodnout o strategii pro Japonsko – provedeme invazi do samotného Japonska, nebo budeme bombardovat a zavedeme blokádu? To je mé dosud nejtěžší rozhodnutí* [jako prezidenta]. *Ale učiním ho, až budu mít všechna fakta.*"[97]

Kontrafaktuálním rámcem operace Olympic, tedy listopadové invaze na Kjúšú, a operace Coronet, březnového vylodění v oblasti Kanto a útoku na Tokio,

---

93 LASL, Public relations Office Staff: Dawn of the Atomic Era, 1945 – Japan Surrenders. In: *Manhattan project, an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Events/1945/surrender.htm (9. 5. 2024).

94 WELLERSTEIN, Alex: Did the U. S. plan to drop more than two atomic bombs on Japan? 4. 8. 2020, online: https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/did-united-states-plan-drop-more-than-two-atomic-bombs-japan (9. 5. 2024).

95 Invaze předpokládala zapojení mezinárodní koalice společně s Brity, Kanaďany, Australany a Novozélanďany, přičemž proti zapojení Indů protestoval generál Douglas MacArthur (není jisté, zda úspěšně). Na zahájení operace Olympic se chystalo osm letadlových lodí a čtyři bitevní lodě, předpokládalo se, že britské bombardéry Lancaster budou operovat z Okinawy. Přesto je pravděpodobné, že hlavní tíhu bojů i ztrát by nesli na svých bedrech Američané.

96 BERNSTEIN, Barton J.: The Alarming Japanese Buildup on Southern Kyushu, Growing U. S. Fears, and Counterfactual Analysis. Would the Planned November 1945 Invasion of Southern Kyushu Have Occurred? In: *Pacific Historical Review*, 1999, roč. 68, č. 4, s. 574, online in: https://doi.org/10.2307/4492371 (9. 5. 2024).

97 Tamtéž, s. 568–569.

se podrobně zabýval historik Barton J. Bernstein.[98] Jeho klíčová teze vychází z předpokladu, že by již během srpna pravděpodobně došlo k revizi, případně úplnému zrušení operace Olympic.[99] S touto tezí se dá snadno ztotožnit, jelikož japonský plán Ketsu-Go na obranu domoviny v zásadě správně odhadl americké plány na vylodění i konkrétní místa, kde k vylodění dojde. Došlo zde tak k velkému soustředění obranných prostředků.[100] Přestože revizionističtí historici inklinují k tomu posuzovat tuto operaci Tokia jako zoufalý boj z posledních sil, není tomu tak. Plány Japonců vycházely z jejich předchozích zkušeností a promyšlené strategie.[101] Japonským cílem nebylo odrazit americkou invazi, ale způsobit nepříteli maximální ztráty živé síly na moři i na souši a tím si vynutit lepší podmínky při vyjednávání o míru. Pro vojáky a statisíce nasazených civilistů to představovalo už předem sebevražedný střet. Smrt v boji znamenala důstojné vykoupení před životem v hanbě.[102] Americký letecký průzkum již na začátku srpna sledoval velké přesuny nepřítele, kumulaci vojska, prostředků kamikadze a budování obranných pozic a letišť proti invazi.[103] Vážnou hrozbu představovalo masivní nasazení sebevražedných letadel, člunů, potápěčů i pěchoty. Nedávné zkušenosti ukázaly, že obstarožní a pomalé výcvikové dvojplošníky, které Japonci z nouze nakládali výbušninami a posílali proti těžce vyzbrojenému americkému loďstvu, slavily nečekaný úspěch.[104] Americké námořnictvo se naučilo spoléhat na radar a elektronicky odpalované roznětky v protileteckých projektilech (takzvané „proximity fuses“). Ovšem vzhledem k tomu, že staré dvojplošníky ze dřeva a papíru radar neměl šanci zachytit, mohly potenciálně při útoku za tmy napáchat na invazní flotile obrovské škody.[105] Navíc se účelně změnila i taktika

98 Tamtéž, s. 561–609.

99 Tamtéž, s. 594.

100 Více viz kupříkladu ZALOGA, Steven. J.: *Defense of Japan 1945*. New York 2011.

101 KIRKENDALL, Richard S.: *Harry's Farewell. Interpreting and Teaching the Truman Presidency.* Columbia 2004, s. 111.

102 COMPTON, Karl T.: If the Atomic Bomb Had Not Been Used. Was Japan already beaten before the August 1945 bombings? In: *The Atlantic*, Washington, December 1946 Issue, online in: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1946/12/if-the-atomic-bomb-had-not-been-used/376238/ (9. 5. 2024).

103 BERNSTEIN, Barton J.: The Alarming Japanese Buildup on Southern Kyushu, Growing U. S. Fears, and Counterfactual Analysis. Would the Planned November 1945 Invasion of Southern Kyushu Have Occurred?, s. 581.

104 Na sklonku července 1945 se během tří nocí podařilo sedmi japonským sebevražedným dvojplošníkům vyřadit z boje tři americké torpédoborce – *USS Callaghan*, *USS Cassin Young* a *USS Prichett*. Tento incident ukázal, že s použitím správné strategie mohou být tyto obstarožní prostředky kamikadze využity velmi efektivně.

105 Více k problematice „stealth“ kamikadze dvojplošníků viz GIANGRECO, D. M.: Japan's "Stealth" Kamikazes, 2017, online in: https://www.historynet.com/japans-stealth-kamikazes/ (9. 5. 2024).

nasazení kamikadze. Již se neměly soustředit na letadlové lodě a jejich doprovod složený z bitevních lodí, křižníků a torpédoborců, nýbrž nově na transporty pěchoty, aby způsobily maximální ztráty na životech.

Shrnout vzniklou situaci tedy není jednoduché. Odhadnout potenciální vývoj snad lze vytvořením několika pravděpodobných scénářů, přičemž v některých se nevyhneme čirým spekulacím. Američané měli informace o intenzivním budování japonské pobřežní obrany na plánovaných místech vylodění a chystali se na úrovni generálního štábu plán Olympic revidovat. Generál Marshall inklinoval k provedení invaze v revidované podobě za využití jaderných zbraní pro likvidací japonských opěrných bodů v zázemí.[106] Podobné tendence lze podle Wellersteina sledovat i u větší části členů generálního štábu.

Situace by tedy zřejmě vyústila v jeden až dva jaderné rozněty nad japonskými městy, nejspíše nad Niigatou a Kokurou, ale zbytek jaderného arzenálu by posloužil pro podporu invaze. Jeho účinek na bránící se Japonce však nelze přeceňovat. Psychologický efekt by již byl zanedbatelný a roztroušené obranné síly přece jen pro jadernou bombu s účinkem 15-20 kT TNT nepředstavují vhodný cíl.[107] Civilní kontrolu nad jadernými zbraněmi by se zřejmě podařilo zachovat, byť precedens pro jejich taktické použití na bitevním poli ve světle blížící se studené války nelze vnímat jinak než negativně.

Harry S. Truman i Henry Stimson by v čele politického vedení možná revidovali celý plán, ať již by Američané disponovali jadernou bombou, či nikoliv. Původní odhady amerických ztrát při invazi byly i úmyslně silně podhodnocené,[108] k jejich revizi by nevyhnutelně došlo ještě v průběhu srpna 1945.[109] Truman, pro něhož právě předpokládané ztráty představovaly stěžejní argument, by ještě na přelomu srpna a září 1945 dost možná revidoval předešlé rozhodnutí k provedení invaze a odložil ji na později ve prospěch alternativního plánu Japonsko bombardovat a vyhladovět. Sověti by pochopitelně získali mnohem větší manévrovací prostor jak v Mandžusku, tak i na dalších osvobozených územích. Pokud by Američané nedisponovali jadernou bombou, lze předpokládat

106 BERNSTEIN, Barton J.: The Alarming Japanese Buildup on Southern Kyushu, Growing U. S. Fears, and Counterfactual Analysis. Would the Planned November 1945 Invasion of Southern Kyushu Have Occurred?, s. 590.

107 Přepis telefonického rozhovoru mezi generálem Hullem a plukovníkem Seamanem [sic], 13. srpen 1945, online in: https://nsarchive.gwu.edu/document/28444-document-87-telephone-conversation-transcript-general-hull-and-colonel-seaman-sic (9. 5. 2024).

108 BERNSTEIN, Barton J.: The Alarming Japanese Buildup on Southern Kyushu, Growing U. S. Fears, and Counterfactual Analysis: Would the Planned November 1945 Invasion of Southern Kyushu Have Occurred?, s. 574.

109 Tamtéž.

jejich mnohem těsnější spolupráci se Sověty při provedení invaze, doprovázené americkým přivíráním očí nad událostmi v Evropě.

Bezpodmínečná japonská kapitulace bez použití jaderných bomb není pravděpodobná. Každopádně počátek invaze, případně sovětské obsazení Mandžuska a likvidace Kwantungské armády by mohly poskytnout císaři dostatečný argument pro vyhlášení kapitulace a její prosazení i přes váhání politiků a přetrvávající odpor vojenského velení. To je však již čistá spekulace.

Nejhorší pro historii jsou pamětníci

Parafrází na výrok pana profesora Roberta Kvačka se snažím uvést, že sebevíc je analýza možných alternativních scénářů kontrafaktuální historie zábavnou disciplínou, jedna z přetrvávajících otázek mě nutí k zamyšlení, zda mohu vůbec být jako přímý účastník jedné z možných historických linií zcela nestranný. K této otázce mě vede především finální zhodnocení, v němž se, i přes velkou snahu zůstat nestranným, nemohu ubránit dojmu, že z předkládaných scénářů vnímám ten reálný jako v zásadě jeden z těch nejlepších. Co kdyby se však splnilo přání Alberta Einsteina a k jadernému roznětu vůbec nedošlo? Koneckonců v rozhovorech s novináři po válce říkal, že kdyby tušil, že Němci bombu nevyvinou, pod žádný dopis Rooseveltovi by se nepodepsal.

Patří mezi okřídlená tvrzení historiků, že „*bez bomby by nedošlo ke studené válce*". Scénář, v němž Američané potřebují sovětskou pomoc k dokončení války s Japonskem, ovšem není zárukou, že by k vypuknutí sporu mezi oběma supervelmocemi ve finále nedošlo. Pouhých devět měsíců okupace Mandžuska umožnilo Sovětům podpořit komunistické režimy v Číně i na severu Korejského poloostrova. Delší přítomnost Sovětů v Číně a jejich stupňující se požadavky na spolurozhodování o osudu poraženého Japonska a Mandžuska by Američany mohl postavit před alternativu, v níž by si nutně museli vybrat mezi hájením Evropy a Dálného východu. To by pro Evropu nemuselo dopadnout dobře. Koneckonců udržet dlouhodobě v Západním Berlíně, Rakousku i Západním Německu parlamentní demokracii, aniž by Američané zároveň disponovali ultimátním prostředkem odstrašování, tedy jadernou bombou, se jeví jako více než problematické. Konflikt, ať již studený, nebo horký, by na sebe jistě nenechal dlouho čekat.

Ovšem skutečnost, že by k vyvinutí jaderné bomby nedošlo vůbec, obzvláště pak po zapojení americké vlády do financování výzkumu, je silně nepravděpodobná, jak lze koneckonců z předešlých stránek snadno vyvodit. I kdyby test první bomby založené na plutoniu selhal, přikročilo by se k dalšímu, pří-

padně ještě dalšímu testu, dokud by se nepodařilo dosáhnout kýžených výsledků. Koncepce „uranového" typu bomby se opírala o výpočty a o jednoduchou konstrukci, vědci si její funkčností byli zcela jistí, test nevyžadovali, v srpnu mohlo dojít k jejímu roznětu nezávisle na stavu implozní varianty bomby. Odborná literatura i prameny dokazují i to, že o použití a případném nepoužití bomby proti Japonsku rozhodovali lidé, kteří neměli k druhé alternativě vážnou motivaci, naopak k té první je nutil mimo jiné trvající válečný stav, vysoké americké ztráty z bitev roku 1945 a samozřejmě různorodé politické důvody.

V zásadě by tak největší potenciál pro odlišný průběh válečných a poválečných událostí mohly představovat odlišné scénáře po neúspěšném testu v Alamogordu. V takovém případě by mohli Japonci přikročit ke kapitulaci čistě na základě vstupu SSSR do války, shozu uranové bomby nebo se stát svědky použití jaderných bomb na podporu vylodění Spojenců na Kjúšú. Je však třeba zároveň konstatovat, že od začátku srpna 1945 se inklinace ke kapitulaci mohla jen posilovat. Plánované vylodění, případně operace Starvation, by její pravděpodobnost jen zvýšily. Jakýkoli výzkum případných válečných operací v roce 1946 však již stojí na „vratkých nohách", jelikož se již během července 1945 počítalo s vážnými změnami plánů na vylodění. Pokud by boje plynule pokračovaly i v srpnu a na podzim, zásahy by pravděpodobně byly ještě rozsáhlejší.

POUŽITÉ ZDROJE

Prameny

COMPTON, Karl T.: If the Atomic Bomb Had Not Been Used. Was Japan already beaten before the August 1945 bombings? In: *The Atlantic*, Washington, December 1946 Issue, online in: https://www.theatlantic.com/magazine/archive/1946/12/if-the-atomic-bomb-had-not-been-used/376238/ (9. 5. 2024)

DERRY, J. A., Summary of Target Committee Meetings (memorandum), 10.–11. May 1945, online in: https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/target-committee-recommendations/ (15. 5. 2024)

Dopis J. R. Oppenheimera Henrymu Stimsonovi ze 17. srpna 1945, online in: https://teachingamericanhistory.org/document/letter-to-secretary-of-war-henry-stimson/ (26. 5. 2024)

GROVES, Leslie: Memorandum to the Chief of Staff, July 30, 1945, online in: https://www.dannen.com/decision/bomb-rate.html (9. 5. 2024)

Memorandum Ralpha A. Barda Henrymu Stimsonovi z 27. června 1945, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/bard-memo.html (26. 5. 2024)

Memorandum R. J. Oppenheimer určené brigádnímu generálu Thomasu F. Farellovi a kapitánu W. S. Parsonsovi, 23. červenec 1945, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/wp-content/uploads/2020/07/1945-07-23-Oppenheimer-to-Farrell-NV0103571.pdf (26. 5. 2024)

Military Policy Committee, Minutes of Meetings, 5. 5. 1943, s. 2, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/wp-content/uploads/2013/09/R03-T06-F23-Military-Policy-Committee-Minutes-of-Meetings.pdf (9. 3. 2023)

Notes of Meeting of the Interim Committee, 1. 6. 1945. s. 8–9, online in: https://www.trumanlibrary.gov/library/research-files/notes-meeting-interim-committee (26. 5. 2024)

Notes of the Interim Committee Meeting, 31. May 1945, s. 7, online in: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB162/12.pdf (9. 5. 2024)

Office of the chief of staff, *Memo for General Carl Spaatz*, 25. July 1945, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/spaatz-memo.html (15. 5. 2024)

Oppenheimer, J. R., Memorandum On Test Of Implosion Gadget, 16. 2. 1944, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/manhattan-project/implosion-test-request.html (26. 5. 2024)

Přepis telefonického rozhovoru mezi generálem Hullem a plukovníkem Seamanem [sic] z 13. srpna 1945, online in: https://nsarchive.gwu.edu/document/28444-document-87-telephone-conversation-transcript-general-hull-and-colonel-seaman-sic (9. 5. 2024).

Ralph A. Bard, 90, Navy Leader, Dies. in: *The New York Times*, 7. 4. 1975, s. 34 Report of the Interim Committee on the Military Use of the Atomic Bom. VII. Effect of the Bombing on the Japanese and Their Will to Fight, 31. May 1945, online in: https://msorganista.weebly.com/uploads/5/9/6/4/59646323/atomic_bomb_activity.pdf (15. 5. 2024)

Science Panel's Report to the Interim Committee, *Recommendations on the Immediate Use of Nuclear Weapons*, 16. June 1945, online in: https://ahf.nuclearmuseum.org/ahf/key-documents/interim-committee-report-0/ (21. 1. 2024)

Literatura

ALLEN, Daniel: Uranium Security in the DRC, 2. 1. 2024, online in: https://nonproliferation.org/uranium-security-in-the-drc/ (9. 5. 2024)

ANTÓN, Jacinto: Could the United States have dropped the first atomic bomb on Nazi Germany? 18. 1. 2024, online in: https://english.elpais.com/culture/2024-01-18/could-the-united-states-have-dropped-the-first-atomic-bomb-on-nazi-germany.html# (9. 5. 2024)

BERNSTEIN, Barton J.: Eclipsed by Hiroshima and Nagasaki. Early Thinking about Tactical Nuclear Weapons. In: *International Security*, 1991, roč. 15, č. 4, s. 149–173, online in: https://doi.org/10.2307/2539014 (9. 4. 2024)

BERNSTEIN, Barton J.: The Alarming Japanese Buildup on Southern Kyushu, Growing U.S. Fears, and Counterfactual Analysis: Would the Planned November 1945 Invasion of Southern Kyushu Have Occurred? In: *Pacific Historical Review*, 1999, roč. 68, č. 4, s. 561–609, online in: https://doi.org/10.2307/4492371 (9. 5. 2024)

CONANT, Jennet: *109 East Palace: Robert Oppenheimer and the Secret City of Los Alamos*. New York 2005

FERMI, Enrico: The Development of the first chain reaction pile. In: *Proceedings of the American Philosophical Society*, 1946, roč. 90, č. 1, January 1946, s. 20–24, online in: https://www.jstor.org/stable/3301034 (9. 5. 2024)

GIANGRECO, D. M.: Japan's "Stealth" Kamikazes, 2017, online in: https://www.historynet.com/japans-stealth-kamikazes/ (9. 5. 2024)

GOSLING, Francis. G.: *The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb*, online in: https://www.atomicarchive.com/history/manhattan-project/p5s4.html (15. 5. 2024)

GOSLING, Francis: *The Manhattan Project: Making the Atomic Bomb, U.S. Department of Energy*. Washington 1999

GOWING, Margaret: *Britain and Atomic Energy 1939–1945.* London 1964

GRUNDEN, Walter E. – WALKER, Mark – YAMAZAKI, Masakatsu: Wartime Nuclear Weapons Research in Germany and Japan. In: *Osiris*, 2005, roč. 20, s. 107–130, online in: https://www.jstor.org/stable/3655253 (15. 5. 2024)

HEWLETT, Richard G. – ANDERSON, Oscar E.: *The New World, 1939–1946. Volume I. of a History of the United States Atomic Energy Commission*. Pennsylvania 1962, online in: https://www.governmentattic.org/5docs/TheNewWorld1939-1946.pdf (28. 4. 2024).

HODDESON, Lillian – HENRIKSEN, Paul W. – MEADE, Roger A. – WESTFALL, Catherine L.: *Critical Assembly. A Technical History of Los Alamos During the Oppenheimer Years, 1943–1945.* New York 1993

HOOK, Sue Vander: *The Manhattan Project*. Edina 2011

LASL, Public relations Office Staff: Atomic Rivals nad the Alsos Mission (Germany and Japan, 1938–1945), in: *The Manhattan project an interactive histo-*

ry, online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Events/1942-1945/rivals.htm (9. 5. 2024)

LASL, Public relations Office Staff: Dawn of the Atomic Era, 1945. Debate Over How to Use the Bomb (Washington, D. C., Late Spring 1945), in: *Manhattan project, an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Events/1945/debate.htm (21. 1. 2024)

LASL, Public relations Office Staff: Los Alamos: Beginning of an Era 1943–1945: The Plans, online in: https://www.atomicarchive.com/resources/documents/pdfs/00285805.pdf (20. 5. 2024)

LASL, Public relations Office Staff: Uranium mines, in: *The Manhattan project an interactive history,* online in: https://www.osti.gov/opennet/manhattan-project-history/Places/Other/uranium-mines.html (20. 5. 2024)

KIRKENDALL, Richard S.: *Harry's Farewell. Interpreting and Teaching the Truman Presidency.* Columbia 2004

LEWANDOWSKI, Paul: Oppenheimer, Martinis, and the Atom Bomb, 1. 9. 2015, online in: https://warontherocks.com/2015/09/trinity-oppenheimer-martinis-and-the-atom-bomb/) (20. 5. 2024)

MADDOX, Robert, J.: *Weapons for Victory. The Hiroshima decision*. Columbia 1995

MARSHALL LIBBY, Leona: *The Uranium People.* Michigan 1979

NICHOLS, Kenneth D.: *The Road to Trinity*. New York 1987

NORRIS, Robert S.: *Racing for the Bomb. The True Story of General Leslie R. Groves, the Man behind the Birth of the Atomic Age*. 2014, online in: https://www.google.cz/books/edition/Racing_for_the_Bomb/nKDfAAAAMAAJ?hl=cs&gbpv=0&bsq=Norris,%20Robert%20S.%20Racing%20for%20the%20Bomb: (9. 5. 2024)

NORRIS, Robert S.: *Racing for the Bomb: The True Story of General Leslie R. Groves, the Man behind the Birth of the Atomic Age*. New York 2014.

OI, Mariko: The man who saved Kyoto from the atomic bomb, 9. 8. 2015, online in: https://www.bbc.com/news/world-asia-33755182 (9. 5. 2024)

PAUL-JACOBS, Stefan: Roads not Taken am 8./10. März 1945, oder. Wie die Sprengung einer Rheinbrücke dazu führt, dass eine Atombombe auf Ludwigshafen fällt, 2024–2026, online in: https://www.museumsportal-berlin.de/en/events/roads-not-taken-am-8-10-maerz-1945-oder-wie-die-sprengung-einer-rheinbruecke-dazu-fuehrt-dass-eine-atombombe-auf-ludwigshafen-faellt/ (9. 5. 2024)

POWASKI, Ronald E.: *March to Armageddon. The United States and the Nuclear Arms.* Birmingham 1987

RHODES, Richard: *The Making of the Atomic Bomb.* 2012

RIXEY, Presley Marion, et al.: Special Contribution. The Official Report on the Case of President McKinley. In: *The Boston Medical and Surical Journal*, Boston, 24. 10. 1901, s. 473–777, online in: https://www.nejm.org/doi/full/10.1056/NEJM190110241451709 (28. 4. 2024)

SMITH, Kiona N.: *The Search For Lost Nazi Uranium* 20. 5. 2019, online in: https://www.forbes.com/sites/kionasmith/2019/05/20/the-search-for-lost-nazi-uranium/ (9. 5. 2024)

SUMMERSCALES, Owen (ed.): A History of Plutonium, 21. 11. 2022, online in: https://discover.lanl.gov/publications/actinide-research-quarterly/first-quarter-2022/shining-light-on-a-dark-element/ (20. 5. 2024)

TAYLOR, Arch: *Pearl Harbor, Hiroshima & Beyond. Subversion of Values*. Victoria 2006

UDALL, Stewart: The Myths of August. A Personal Exploration of Our Tragic Cold War Affair with the Atom. In: *IEEE Aerospace and Electronic Systems Magazine*, roč. 14, č. 10, Octobre 1999, s. 45–46.

WALKER, Mark: *Nazi Science. Myth, Truth, and the German Atomic Bomb.* New York 2001

WARD, Abbi: Leslie R. Groves – Keeping Life Simple Through Chocolate and Control, online in: http://www.loomischaffee.org/uploaded/academics_photos/history_journal/groves.pdf (20. 5. 2024)

WELLERSTEIN, Alex: Did the U.S. plan to drop more than two atomic bombs on Japan? 4. 8. 2020, online: https://www.nationalgeographic.com/history/history-magazine/article/did-united-states-plan-drop-more-than-two-atomic-bombs-japan (9. 5. 2024)

WELLERSTEIN, Alex: Restricted Data. The History of Nuclear Secrecy in the United States. Chicago 2021

WELLERSTEIN, Alex: *What if the Trinity test had failed?*, 2020, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/2020/07/16/what-if-the-trinity-test-had-failed/ (15. 5. 2024)

WELLERSTEIN, Alex: Would the atomic bomb have been used against Germany? In: *Restricted Data. The Nuclear Secrecy Blog*, 2013, online in: https://blog.nuclearsecrecy.com/2013/10/04/atomic-bomb-used-nazi-germany/#-footnote_0_4581 (28. 4. 2024)

WILLS, Matthew: Two William McKinley Autopsies. In: *Jstor – Politics and history*, online in: https://daily.jstor.org/two-william-mckinley-autopsies/ (28. 4. 2024)

ZALOGA, Steven J.: *Defense of Japan 1945,* Osprey Publishing, New York 2011

Vol. 26/2 | 2024 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 237–248

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.11

STUDIE

Cizinka
Co je nového v cestování časem

JAROSLAV PINKAS

Outlander. What's new in time travel

In 1991, Diana Gabaldon published the first of her novels about an English nurse, Claire Randall, who is mysteriously transported from 1946 to the Scottish Highlands in 1743, before the last Jacobite rising. The novel series was followed by a popular television show, now available worldwide. Outlander (as the novel and television series is called) has become a global phenomenon. It includes romance, exotic historical realities, action, and an admiration for tradition as well as an emphasis on human dignity. This paper focuses on how counterfactuals function within this fictional world. Claire seeks to change history, both "big" (e.g., preventing the Battle of Culloden) and "small" (improving the quality of people's lives). The paper also examines the question of whether the narrative of Outlander is more liberal or conservative.

Keywords: time travel; pop culture; temporality; causality; narratives; Outlander

Kontrafaktuální historie je v popkultuře reprezentována v různých žánrech a klastrech, nejčastěji v žánru sci-fi či fantasy, v níž se rozehrávají alternativní historické světy založené na odlišných volbách v klíčových okamžicích dějin (kdyby Hitler nenapadl USA, kdyby Kennedy nejel do Dallasu atp.). Takovéto fikční světy zpravidla nabízí více či méně variovanou minulost v níž se poměry (sociální, kulturní, politické) odlišují od „naší" reality. Z filmů můžeme jmenovat např. *Otčinu* (1994, režie Christopher Menaul) či *Rudý úsvit* (1984, režie John Milius), ze seriálů z poslední doby např. *Muž z vysokého zámku* (2015, režie David Semel, Daniel Percival) či *SS-GB* (2017, režie Philipp Kadelbach).

Zpravidla se jedná o plurimediální události, tedy filmy a seriály vznikají na základě knižních předloh. Tyto tituly představují zvláštní variantu historických fikcí, založenou na existenci „kontrafaktuálu“, tedy stanovení bodu, v němž mohl historický vývoj probíhat jinak než ve skutečnosti. Všechny tyto knihy, filmy a seriály pracují s principem příčiny a následku. Kanadský didaktik a historik Peter Seixas jej vnímá jako jeden z principů definující historické myšlení, a analýza kontrafaktuálu tak podle něj může přispět k lepšímu pochopení kauzality.

V tomto textu se pokusíme tyto přístupy aplikovat na sérii *Cizinka*, která byla na motivy románové série Diany Gabaldonové produkována Ronaldem D. Moorem[1] pro televizi Starz, poprvé v roce 2014. Vzhledem k tomu, že si Gabaldonová udržela kontrolu nad adaptací, mluvím i o seriálu jako o světě Gabaldonové (a občas zmiňuji i producenta Moora).

Diana Gabaldonová, narozená v roce 1952 ve Spojených státech, pochází z rodiny s mexicko-americkými kořeny. Vystudovala zoologii a má doktorát z behaviorální ekologie. Než se stala spisovatelkou, pracovala jako vysokoškolská učitelka a vědecká pracovnice v oblasti environmentálních studií. K psaní se dostala později, když se rozhodla napsat román Cizinka (Outlander) jako cvičení ve psaní historické fikce, aniž by původně měla v úmyslu jej vydat. Úspěch románu vedl ke vzniku rozsáhlé knižní série (v současné době devět knih). Světonázorově je pro ni důležitá kombinace vědeckého myšlení a hlubokého zájmu o historii a lidskou psychologii, což se odráží i v jejích dílech, kde se prolínají prvky historické fikce, romantiky a vědeckého bádání. Díla Diany Gabaldonové byla přeložena do více než čtyřiceti jazyků a stala se globálním fenoménem. Úspěch knižní série vedl k pokusům dílo zfilmovat, žádný z návrhů ale nebyl úspěšný. Teprve nabídka významného producenta a scénáristy Ronalda D. Moora přesvědčila Gabaldonovou, aby dala svolení ke vzniku první série v produkci televize Starz.[2]

1 Ronald D. Moore je americký producent a scenárista, který se proslavil zejména prací na sci-fi a fantasy sériích. Svou kariéru začal jako scenárista seriálu Star Trek: The Next Generation, kde rychle získal uznání za své příspěvky k hlubokému rozvoji postav a morálním dilematům. Významně přispěl i k dalším sériím v rámci vesmíru Star Trek, včetně Deep Space Nine a Voyager. Jeho největším úspěchem je remake seriálu Battlestar Galactica (2004), který byl inovativní a získal široké uznání za temný, filozofický a politický pohled na sci-fi žánr. Kromě seriálu Outlander patří k dalším výrazným Moorovým počinům série For All Mankind, alternativní sci-fi seriál, který zkoumá, jak by se svět vyvíjel, kdyby Sověti přistáli na Měsíci jako první. Ronald D. Moore je známý pro svůj důraz na komplexní postavy, politické intriky a etická dilemata, čímž si získal respekt jak mezi kritikou, tak mezi fanoušky žánru.

2 Starz je americká prémiová kabelová a satelitní televizní stanice, která byla spuštěna v roce 1994 a je známá svým zaměřením na původní dramatické seriály a filmy. Stanice patří do skupiny Starz Inc., která je vlastněna společností Lionsgate. Starz nabízí jak původní pořady,

Kontrafaktuál však není doménou jen „historické fikce", ve skutečnosti prostupuje popkulturou a objevuje se v ikonických sériích jako je *Terminátor* (prvně 1984), *Návrat do budoucnosti* (prvně 1985) či aktuálně v Universu Marvelu.[3] V nich nejde tolik o budování alternativních světů, jako spíše o sledování jednotlivců a důsledků jejich rozhodnutí, přičemž v rámci tohoto subžánru se ustavilo několik konvencí, které „vysvětlují" mechaniku cestování časem. Americký historik sci-fi Gery Westfahl uvádí v předmluvě ke sborníku zabývajícím se cestami časem, že tato „pravidla" nemají žádnou závaznost, jedná se spíše o žánrové motivy, tropy.[4] Především se napříč touto literaturou objevuje přesvědčení, že minulost je neměnná, pokud se něco v čase mění, není to minulost, nýbrž budoucnost. I v českém prostředí je známá povídka R. Bradburyho o lovcích dinosaurů ilustrující „motýlí efekt", tedy skutečnost, že i nepatrná změna v minulosti může mít fatální dopady pro současnost.[5] Nemluvím teď o „hard sci-fi", v níž jde naopak o prozkoumání „seriozních" vědeckých problémů v žánru fantastiky, mluvím o „romancích alternativní reality", tedy žánru, který byl určen především pro ženy, ale který nabývá mimořádné popularity a obliby i u mužů. V tomto subžánru se zpravidla nevyskytují alternativní reality vznikající „štěpením" časových událostí, ovšem mohou se vyskytnout „časové paradoxy", tj. jsou zde konkrétní omezení (v *Cizince* je nutné pro cestování užít jako magické atributy drahé kameny a setkání cestovatele se sebou samým ústí v jeho smrt, cestovat mohou jen geneticky disponovaní jedinci atp.). Cestování časem je pokládáno za součást přírodních sil a některým lidem je dostupné od pravěku. Blíže se ovšem mechanika cestování nerozvíjí.

Nepůjde o vyčerpávající analýzu subžánru „cestování v čase", ale spíše o sondu ukazující, v jakém režimu se v populární kultuře traktuje kauzalita a temporalita, tedy schopnost vyvozovat předpoklady událostí i jejich důsledky a postavení těchto událostí v proudu času.

---

tak i rozsáhlou knihovnu filmů od významných hollywoodských studií. Mezi její nejvýznamnější původní pořady patří série jako *Outlander*, *Power* a *American Gods*. Kanál se snaží oslovit široké spektrum diváků svými dramatickými, historickými i fantasy seriály, často s odvážnějšími tématy a silnými postavami. Starz je také známý tím, že nabízí multiplatformní přístup ke svému obsahu, včetně streamování prostřednictvím vlastní aplikace a partnerských služeb. Díky svému prémiovému obsahu si stanice získala loajální diváckou základnu.

3 Viz např. *Doctor Strange v mnohovesmíru šílenství* (2022, režie Sam Raimi), *Spider-Man: Napříč paralelními světy* (2023, režie Joaquim Dos Santos, Kemp Powers, Justin K. Thompson) a řada dalších.

4 WESTFAHL, Gary – SLUSSER, George – LEIBY, David A. (eds.). *Worlds enough and time: explorations of time in science fiction and fantasy*. Westport 2002.

5 BRADBURY, Ray: Burácení hromu. In: BRADBURY, Ray: *Kaleidoskop*. Praha 1989, s. 261–273.

Od roku 2014 do roku 2023 vzniklo sedm řad a seriál se stal globálním fenoménem, který získal přízeň kritiků i diváků.[6] Popisuje osudy Claire Randallové (hraje ji Caitriona Balfeová), která pracovala jako zdravotní sestra v britské armádě za druhé světové války. Těsně po válce přijíždí se svým manželem Frankem (Tobias Menzies, hraje ve dvojroli i hlavního antagonistu z 18. století – Jonathana Randalla) do Skotska a je prostřednictvím magických sil přenesena do roku 1743, těsně před vypuknutí jakobitského povstání (namířeného proti vládnoucí hannoverské dynastii) na skotské Vysočině. Ocitá se ve víru politických intrik a čelí zájmu mnoha mužů – brutálního anglického kapitána Jonathana Randalla, vojenského vůdce klanu MacKenzie Dougala (Graham McTavish), mladého dobrodruha Jamieho Frasera (Sam Heughan). Její počáteční odhodlání vrátit se do své „původní" doby se postupem času změní a Claire zůstane v 18. století, nicméně po čase se vrací do 20. století, kde žije zhruba dvacet let, a ze 60. let 20. století se opět vrací do 18. století. Děj se postupně v prostoru i čase přesouvá – od skotské Vysočiny do Anglie, Francie, britských kolonií v Karibiku a v Severní Americe, resp. od jakobitského povstání až k americké revoluci v časové rovině 18. století a od druhé světové války po šedesátá léta v časové rovině 20. století. Claire se v „nové" době vdá, ale porodí ve své „původní době" a do 18. století se pak vrací i její dcera Brianna následovaná svým přítelem Rogerem. Žánrově se jedná o historickou romanci, v níž je kladen důraz na individuální osudy protagonistů, do nichž ovšem zasahuje „velká" historie. Mimořádná pozornost je soustředěna na věrnost historickému detailu a historické „správnosti" příběhu.[7]

Cizinka se stala všestranným plurimediálním produktem, televizní série vznikla na základě původní románové série, ale jak v románovém, tak v televiz-

6 Seriál se vysílal i na mnoha dalších streamovacích platformách (Netflix, Amazon Prime, Sky Go, Viaplay a řada dalších), což mu vyneslo celosvětovou popularitu. Vysokou diváckou popularitu Cizinky lze ilustrovat články na TVBEurope, což je významná platforma zaměřená na profesionální televizní a vysílací průmysl v Evropě. TVBEurope poskytuje důležité informace o tom, jak se televizní a mediální průmysl mění v důsledku nových technologií a změn ve způsobu, jakým diváci konzumují obsah, jako je rostoucí role streamovacích služeb. PRIESTLEY, Jenny: UK TV and film production spend hits record high Inward investment spend from major international productions reached £2.37 billion in 2017.January 31, 2018. *TVB EUROPE*, online in: https://www.tvbeurope.com/business/uk-tv-and-film-production-spend-hits-record-high (25. 9. 2024). Seriál získal velké množství cen a nominací: za výkony herců, věrné kostýmy, za nejlepší seriál, byl oceněn v řadě kategorií (Zlatý glóbus, Choice Awards, Critics' Choice Television Awards, BAFTA Scotland Awards a řada dalších cen).

7 BENNET, Tara: *Jak se točí cizinka. Seriál. Oficiální průvodce první & druhou sérií*. Praha 2017; GABALDON, Diana: *The Outlandish companion. In which much is revealed regarding Claire and Jamie Fraser, their lives and times, antecedents, adventures, companions, and progeny, with learned commentary (and many footnotes) by their humble creator*. New York 2009.

ním prostředí se objevují crossovery (románová série *Lord John Grey*) i prequelly (připravovaná série o rodičích Jamieho Frasera), na románovou tvorbu je navázána řada derivátů, ať už oficiálních, nebo z fanouškovského prostředí.[8] Fenomén *Cizinky* byl opakovaně zkoumán z hlediska lingvistického (intertextualita, narativní strategie)[9], kulturního (vliv *Cizinky* na představy o skotské minulosti, dopad na turistický průmysl ve Skotsku) a především feministického (jaká je reprezentace ženy v 18. století a ve 20. století, jaké jsou efektivní životní strategie, k jakým hodnotám *Cizinka* referuje).[10] Zkoumána byla z pohledu postkoloniální teorie nebo i politologie.[11]

V tomto textu se pokusíme prozkoumat sérii *Cizinka* z pohledu konstruování kontrafaktuality a temporality. *Cizinka* totiž nabízí řadu možností, jak k těmto fenoménům přistoupit. Je možné zkoumat konstrukci kontrafaktuálnosti z pohledu „velkých dějin" (jaké jsou podmínky (ne)realizace historické události, např. jakobitského povstání), ale i z pohledu „malých" (rodinných) dějin (volba muže, životní strategie, hodnotového rámce, rozhodnutí pomoci malé komunitě). Mix různých časů a prostorů navíc nabízí možnost vytvářet různé referenční rámce těchto rozhodnutí. Zatímco Claire v roce 1743 zastává jednoznačně postoje emancipované ženy z poloviny 20. století (vzdoruje patriarchálním autoritám Columa MacKenzieho či otce Baina), uprostřed 60. let se její názory vlivem internalizace některých morálních zásad z 18. století stanou konzervativnějšími, což se projevuje větším akceptováním dobových konvencí. Ironická hra hodnot, které ztrácí jednoznačnou vazbu na konkrétní dobu, je viditelná například z proměnlivého postoje vůči některým sexuálním praktikám. Claire získává autonomnější pohled na sex nikoli díky změnám v 60. letech 20. století, ale díky seznámení s uvolněným světem pařížského dvora v roce 1744. V 60. letech 20. století se tak na probíhající sexuální revoluci dívá s určitým ironickým odstupem. Temporální mnohovrstevnatost ještě umocňuje voiceover vypravěčky (Claire), která komentuje veškeré dění v seriálu z odstupu, v blíže neurčené „současnosti", o níž ale divák nic neví (je z 18. století, nebo z 20. století?). Tato neurčitost vyvolává nejistotu, neboť neustálé prolínání časo-

8 SCHRADER, Valerie Lynn: *Public Memory and the Television Series Outlander*. 2020.

9 lDONELAN, Caro: "Sing Me a Song of a Lass That is Gone". Myth and Meaning in the Starz Original Series Outlander. In: *Quarterly Review of Film and Video*, 2018, roč. 35, č. 1, s. 31–53.

10 HOFFMAN Courtney A.: *How to Be a Woman in the Highlands. A Feminist Portrayal of Scotland in Outlander. The Cinematic Eighteenth Century*. 2017. s. 103–117; FRANKEL, Valerie Estelle: *Outlander's Sassenachs. Essays on Gender, Race, Orientation and the other in the Novels and Televisions Series*. 2016.

11 SHACKLOCK, Zoë: On (Not) Watching Outlander in the United Kingdom. In: *Visual Culture in Britain*, 2016, roč. 17, č. 3, s. 311–328.

vých linií relativizuje čas příběhu, ale i veškerou kontextualizaci jednajících postav.

Další (ironický) motiv představuje využití historiografie jako pomůcky pro lokalizaci událostí a postav do času a prostoru, a to nikoli pouze metaforicky či symbolicky, ale ryze prakticky. Clairin první manžel Frank je historikem v Oxfordu, znalosti o roce 1743 čerpá Claire jednak z jeho expertnosti, jednak z vyprávění o místních reáliích od reverenda Wakefielda. Historikem je i její pozdější zeť Roger MacKenzie, adoptivní syn Wakefielda. Díky Rogerovým historickým výzkumům zjistí Claire, že její druhý muž Jamie nezahynul v bitvě u Cullodenu, ale byl identifikován jako tiskař žijící v roce 1765 v Glasgow. Historický výzkum netvoří pouze pozadí příběhu, ale je jedním z jeho podstatných aktérů. Také tato okolnost dělá z *Cizinky* mnohovrstevnaté dílo, které si zaslouží důkladnou temporální analýzu. Historici jsou vylíčeni jako nepraktičtí intelektuálové, kteří sice disponují schopností identifikovat události, ale nikoli je ovlivnit. To platí jak pro Franka (navzdory horečnému úsilí svou ženu nenajde, je pouhým trpným objektem událostí, nikoli jejich tvůrcem), tak i pro Rogera, jehož počáteční neschopnost obstát v „tradičních" mužských ctnostech nezbytných pro přežití v americké divočině 18. století (lov, střelba, fyzické výkony) jej nakonec dovedou k rozhodnutí stát se reverendem (jako byl jeho adoptivní otec), tedy duchovním vůdcem, který ale nemá přímý vztah k fungování komunity. Jak ve své práci upozorňuje literární vědkyně Saija Pelkonen, žánr romantického příběhu založeného na cestování časem má relativně dlouhou tradici, první romány s touto problematikou se objevily už v 60. letech 20. století a od roku 1992 zavedlo nakladatelství Harlequin žánr „cestování v čase".[12] *Cizinka* Diany Gabaldonové je tak součástí širšího trendu postmoderního narušování tradiční temporality spojené s nonfikcí.

Teorie o čase Diany Gabaldonové

Na základě vyjádření Diany Gabaldonové můžeme celkem přesně určit autorský pohled na možnost ovlivnění dějin v rámci fikčního světa *Cizinky*. V roce 2009 napsala:

„Jde o to, že většina ‚velkých' historických událostí je výsledkem kumulativního jednání desítek, stovek, tisíců lidí. Je nepravděpodobné, že by jediný člověk, bez ohledu na to, kolik toho ví, byl schopen něco ovlivnit. Na druhou stranu (...) jedi-

12 PELKONEN, Maija: *Adaptation as a methodical Approach. A comparative study of the novel Outlander and the TV Series*. 2016, online in: https://oulurepo.oulu.fi/handle/10024/6393 (10. 8. 2024).

nec dost možná může změnit ‚malé' události. Události, které ovlivňují pouze jednoho nebo několik málo lidí – protože to jsou události, které jednotlivec běžně ovlivňuje, ať už s odbornými znalostmi, nebo bez nich. Pravděpodobně byste mohli obyčejnému člověku zabránit v tom, aby nastoupil do letadla, o kterém víte, že se zřítí; v případě potřeby byste ho mohli praštit po hlavě.“[13]

V této tezi vidíme jasný odraz žánrových pravidel o nemožnosti změnit minulost, respektive „velké“ příběhy. Gabaldonová rozlišuje mezi „velkými“ událostmi, které nelze změnit, a „malými“, u nichž to možné je. Ve druhé sérii se Jamie s Claire pokusí změnit minulost – zabránit bitvě u Cullodenu. Chtějí přivést na mizinu vůdce jakobitského povstání, „dobrého prince Charlieho“, aby zabránili jeho odjezdu z Francie do Skotska. Ale zdá se, že právě zoufalství z finanční katastrofy bylo poslední kapkou, která prince přiměla k cestě na skotskou Vysočinu. Divák (ani čtenář) to neví jistě, může se jen dohadovat, ale zdá se to jako nejpravděpodobnější vysvětlení. Cesty časem (ani cestovatelé časem) tak nebudují kontrafaktuály a nemění „velkou“ historii. Netýká se to jen Claire, ale i její přítelkyně Geillis, která pochází z 20. století a je příznivkyní skotské nezávislosti. Její politické ambice ji přivedou do 18. století, kde ze všech sil podporuje věc jakobitů, ovšem marně. Stejně neúspěšný je i domorodý Američan Vydří zub, který se vrací do 18. století, aby přesvědčil „svůj“ kmen Mohawků, že je nutné vyhnat všechny bělochy. Mohawkové mu nevěří, protože nemají jeho zkušenost a nechápou, proč by měli s bělochy bojovat, když ti se k nim chovají korektně. Nedovedou si představit budoucnost, a nakonec Vydří zub zabijí. Veškeré pokusy jednotlivců jsou nakonec marné a prosadí se „správná“ kauzalita. Claire si vezme ponaučení a už se více nestaví do cesty „historickému osudu“. Poté, co s rodinou přesídlí do amerických kolonií, se už nesnaží historii změnit, jenom ji přežít. Sledujeme obratné manévrování Fraserů mezi loajalisty a revolucionáři s cílem postavit se tentokrát na „správnou stranu dějin“.

Kontrafaktuály ve světě *Cizinky*

Základními časovými rovinami příběhu jsou 18. a 20. století. Referečními událostmi, od nichž se odvíjí děje a postoje, jsou jakobitské povstání, především bitva u Cullodenu (1746), americká válka za nezávislost a druhá světová válka. „Běžné“ narušování vyprávění formou flashbacků je zde ještě umocněno neu-

13 GABALDON, Diana: *The Outlandish companion*, s. 527 (vlastní překlad). Tato obsáhlá kniha je nesourodou směsicí autorských komentářů a „dodatků“, tedy jakési encyklopedie fikčního světa *Cizinky*. Najdeme tam například obsáhlou studii vysvětlující diskurs botaniky v 18. století, důkladný místopis všech lokalit, v nichž se děj odehrává, ale i lingvistické exkurzy.

stálou intervencí Claiřiných znalostí, které „kontaminují“ všechny časové roviny. K těmto základním časovým rovinám přibývají ještě další dvě – čas publikování románů (1991–2014) a čas zveřejnění televizního seriálu (2014–2025).[14] Na literární dílo lze samozřejmě nahlížet jako na autonomní entitu,[15] ale pro naše účely je důležité vnímat i společenské kontexty, v nichž dílo vzniká a „funguje“.[16]

Ačkoli se Claire snaží přizpůsobit mravům 18. století, neustále do něj vnáší své vlastní hodnoty a kulturní vzorce, ale i produkty. Nejviditelnějším aspektem jsou lékařské postupy a stále intenzivnější využívání „technologií“, které vrcholí předčasným vynálezem penicilinu či popularizace metody antikoncepce spočívající v určování plodných a neplodných dnů v rámci menstruačního cyklu. Později se do těchto snah zapojí i její dcera Brianna, která jako vyškolená inženýrka zlepšuje infrastrukturu kolonistů na Fraserově hřebeni.

Právě tyto „malé“ kontrafaktuály, odpovídající teorii D. Gabaldonové o cestování časem, se zaměřující na každodennost, sociální a kulturní aspekty života, vytváří podmínky pro porušování zdánlivě neotřesitelné kauzality, která ve fikčním světě *Cizinky* panuje. Ilustrovat si to můžeme na snaze Claire zlepšit postavení žen v Severní Karolíně. Pod pseudonymem doktor Rawlings poskytuje rady ženám, jak se vyhnout nechtěnému otěhotnění. To ji ovšem přivede do konfliktu s milicí nespokojených mužů, kteří tyto „novoty“ odmítají jako narušování společenského řádu. Dobře míněná snaha Claire tak končí tragédií, jejím únosem, znásilněním a v posledku smrtí všech těchto mužů, kteří zahynou buď v důsledku konfliktu s Jamiem a jeho muži, nebo jsou jimi posléze popraveni. Změna může být vždy pouze evoluční, nikdy revoluční.

Politická změna nepřichází ve fikčním světě *Cizinky* jako důsledek přímé akce, ale spíše jako proměny kulturních vzorců, které přináší pokrok ve vzdělanosti a sociálních poměrech. Parametr změny je vždy konkrétní a rámovaný horizontem zkušenosti, pro abstraktní politické ideje zde není místo, „pokrok“ je vždy zasazen do kontextu konkrétní komunity (Castle Leoch, Lallybroch, Fraserův hřeben, kmen Čerokíů). Přímá politická akce Vydřího zubu, který chce mobilizovat domorodé Američany k boji proti bělochům, selže. Příliš totiž

14 Podle údajů z roku 2023 by se měla v roce 2025 vysílat poslední, osmá řada seriálu, srov. LENSKÁ, Eva: *8. řada seriálu Cizinka má být poslední, ale producentka by ráda natáčela dál. Problém je knižní série*, www.netflixer.cz, 28. 6. 2023, online in: https://netflixer.cz/serialy/31938-8-rada-serialu-cizinka-ma-byt-posledni-ale-producentka-by-rada-natacela-dal-problemem-je-ale-knizni-serie/ (10. 8. 2024).

15 LYNN, Steven: *Texts and contexts. Writing about literature with critical theory*. Pearson 2017.

16 EAGLETON, Terry: *Literary theory. An introduction*. 2011; HALL, Stuart. Cultural studies: Two paradigms. In: *Media, culture & society*, 1980, roč. 2, č. 1, s. 57–72.

vyčnívá z dobového kontextu. Opatrná diplomacie Jamieho oproti tomu uspěje a vytvoří spojenectví mezi britskou korunou a Čerokíi. Jamie jim přitom pouze naznačí jejich osud, tj. jejich budoucí vyhnání do Oklahomy „cestou slz“, kterou uskuteční americká vláda ve 30. letech 19. století. O tom, nakolik bylo jeho varování efektivní, se nedozvíme nic, ve fikčním světě *Cizinky* se o něm už dále nemluví. Čerokíové jsou vyzbrojení puškami, znalostmi a spojenectvími, které jejich momentální situaci (tj. situaci v 60. letech 18. století) posilují, jejich budoucí osud však nikdo neřeší. Rada, kterou Jamie dá náčelníkovi Čerokíů („až ten čas přijde, skryjte se“) nechtěně dokladuje limity liberálního narativu, který *Cizinkou* prostupuje. Změna prostě není možná, ani kdyby měla zabránit genocidě.

Hodnoty a čas

Ačkoli se Diana Gabaldonová (a ještě více Ronald D. Moore) úzkostlivě vyhýbá politickým komentářům, román i seriál je samozřejmě manifestací hodnot a postojů. Skrze složitou konstrukci různých časových rovin prosvítají témata svobody, emancipace a důstojnosti člověka, tedy klasické liberální hodnoty. Neméně podstatným linkami jsou i přičinlivost, samostatnost, podnikavost, nezávislost, tedy klasické konzervativní hodnoty. *Cizinku* můžeme považovat za nostalgický útěk do minulosti před složitostí a komplexností moderního světa, ale zároveň je i bojem za důstojnost a emancipaci minorit (domorodých Američanů, Afričanů, Afroameričanů), sociálně znevýhodněných či lidí na okraji společnosti (chudí, rolníci, prostitutky, pašeráci atd.). Právě tato dynamická ambivalence mezi konzervativními a liberálními hodnotami přispívá k „tekutosti“ příběhu a zároveň jeho přitažlivosti. Boří totiž jednoduchou dichotomii „zaostalá minulost“ versus „pokroková přítomnost“ a zároveň problematizuje i podobně zjednodušující protiklad „přirozené minulosti“ versus „umělé přítomnosti“. Tato fluidnost je způsobena kombinací Claiřiných hodnot na straně jedné, které si přináší z budoucnosti/současnosti, a jejich zkušeností na straně druhé, které jsou kombinací budoucnosti i minulosti. Progresivistická témata (homosexualita a její společenské konsekvence, genderová a rasová diskriminace) jsou „překryty“ konzervativními motivy (práce, služba, nenárokovost). Stát (Velká Británie) je představován jako nepřátelská entita zasahující do svobody jednotlivce (Skotů a později Američanů usilujících o suverenitu), nikoli jako zdroj práva. Tato chameleonská povaha hodnot ve fikčním světě *Cizinky* smiřuje konzervativní i liberální publikum. Ačkoli Gabaldonová sama se programově k politickým otázkám nevyjadřuje a naopak se snaží fikční

svět „depolitizovat“ („je to jen příběh“),[17] spíše bych řekl, že odvádí pozornost. Když zdůrazňuje, že pro čtenáře/diváka jsou důležitější kulturní filigrány ilustrující dobovou každodennost (jak chodily dámy na pařížském dvoře na toaletu) než velké politické otázky (jaká byla smlouva mezi Velkou Británií a Rakouskem v roce 1752),[18] zakrývá tím existující progresivistickou agendu, kterou její dílo obsahuje. Programové odmítání feministické interpretace *Cizinky* považuji spíše za marketinkově motivovanou obranu produktu, který by mohl jednoznačným vyjádřením utrpět.Mnozí historici upozorňují na postliberální obrat v přístupu k dějinám po roce 2000. Ten se podle nich projevuje snahou státu a konzervativních elit intervenovat do způsobů komunikace minulosti.[19] Namísto kritického tázání a otevřené interpretace sílí snahy po regulaci výkladu a jeho kontrole v duchu „master narativu“. Tento obrat musíme brát v úvahu při zvažování televizní adaptace díla D. Gabaldonové. Zatímco jádro její série vzniká ještě v době triumfu liberalismu (první kniha vyšla v roce 1991), adaptace už se vytváří ve změněném kulturním klimatu (první série v roce 2014). Snahy „depolitizovat“ či spíše „multipolitizovat“ (tj. netrvat na jedné vyhraněné politické souvislosti, ale zasazovat dílo do různých kontextů) je tak třeba vnímat v těchto nových kulturních souvislostech. Zřetelné je to právě v průvodci k *Cizince*, který byl publikován v roce 2009 a který představuje velmi obsáhlou formu autorského komentáře k dílu.[20]

Gabaldonová obratnou „multipolitizací“ uniká z pasti kulturních válek, které do svých tenat vtahují každý významnější popkulturní produkt. Tato strategie vynikne ve srovnání se seriálem *Brigertonovi* (2020, 2022, 2024), který se v některých ohledech *Cizince* podobá. Jde o historický příběh zasazený do počátku 19. století, který také řeší aktuální progresivistickou agendu (rasismus, gender atp.). Ovšem přímočarost této agendy a odlišné narativní strategie (progresivismus zde není vnášen zvenčí, ale je základním kontrafaktuálem, podmínkou tohoto fikčního světa) vyvolala řadu negativních reakcí. *Cizinka*, v níž se progresivistická témata mísí s konzervativními, je v tomto směru obtížně identifikovatelná a před vtažením do kulturních válek lépe chráněná. Rezignace na „velké“ kontrafaktuály navíc smiřuje s progresivistickou agendou i kon-

---

17 Např. v podcastu *The Storycentric podcast*, epizoda 24 – Diana Gabaldon, 23. 1. 2024, online in: https://open.spotify.com/episode/2XdrSnEbNS6VM8Vidz5wcz (10. 8. 2024).

18 GABALDON, Diana: *The Outlandish companion*, s. 42

19 AHONEN, Sirkka: The lure of grand narratives. A dilemma for history teachers. In: ELMERSJÖ, Henrik Åström – CLARK, Anna – VINTEREK, Monika (eds.): *International perspectives on teaching rival histories. Pedagogical responses to contested narratives and the history wars*, s. 41–62; KANSTEINER, Wulf: Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies. In: *History and theory*, 2002, roč. 41, č. 2, s. 179–197.

20 GABALDON, Diana: *The Outlandish companion*.

zervativně orientované diváky/ čtenáře. Jistota zachování „řádu" (tj. neměnnost kauzality a velmi opatrný přístup ke změně) dále obrušuje hrany kontroverze. Ty se pak spíše než na otázku kontrafaktuálů a temporality zaměřují na otázky tělesnosti, sexuality a identity. Tím vyvazují (přes veškeré lpění na historických detailech) celé dílo z historického kontextu. *Cizinka* představuje nový pokus o využití kulis minulosti pro komunikaci ryze současných témat. Jak řekla sama Gabaldonová, když z odstupu (2022) hodnotila zájem čtenářů i diváků o své dílo: „*Lidé se samozřejmě zajímají o drama a dramatické situace a magické supersíly, ale nakonec je především zajímá, co to znamená být člověkem.*"[21]

POUŽITÉ ZDROJE

Literatura

AHONEN, Sirkka: The lure of grand narratives. A dilemma for history teachers. In: ELMERSJÖ, Henrik Åström – CLARK, Anna – VINTEREK, Monika (eds.): *International perspectives on teaching rival histories. Pedagogical responses to contested narratives and the history wars*, 2017

BENNET, Tara: *Jak se točí cizinka. Seriál. Oficiální průvodce první & druhou sérií*. Praha 2017

GABALDON, Diana: *The Outlandish companion. In which much is revealed regarding Claire and Jamie Fraser, their lives and times, antecedents, adventures, companions, and progeny, with learned commentary (and many footnotes) by their humble creator*. New York 2009

EAGLETON, Terry: *Literary theory. An introduction*. 2011

FRANKEL, Valerie Estelle: *Outlander's Sassenachs. Essays on Gender, Race, Orientation and the other in the Novels and Televisions Series*. 2016

HALL, Stuart. Cultural studies. Two paradigms. In: *Media, culture & society*, 1980, roč. 2, č. 1, s. 57–72

HOFFMAN Courtney A.: *How to Be a Woman in the Highlands. A Feminist Portrayal of Scotland in Outlander. The Cinematic Eighteenth Century*. 2017

lDONELAN, Caro: "Sing Me a Song of a Lass That is Gone". Myth and Meaning in the Starz Original Series Outlander. In: *Quarterly Review of Film and Video*, 2018, roč. 35, č. 1, s. 31–53

21 Vystoupení Diany Gabaldonové na Mezinárodním knižním veletrhu v Edinburghu v roce 2022, online in: //www.youtube.com/watch?v=5MTbgpp9kcA&list=PLxMBYaRc8B-Okf-6snx94-sh-1QIItqtGk&index=4&t=329s, 4:46–4:59, vlastní překlad (10. 8. 2024).

KANSTEINER, Wulf: Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies. In: *History and theory*, 2002, roč. 41, č. 2, s. 179–197

LENSKÁ, Eva: *8. řada seriálu Cizinka má být poslední, ale producentka by ráda natáčela dál. Problém je knižní série*, www.netflixer.cz, 28. 6. 2023, online in: https://netflixer.cz/serialy/31938-8-rada-serialu-cizinka-ma-byt-posledni-ale-producentka-by-rada-natacela-dal-problemem-je-ale-knizni-serie/ (10. 8. 2024)

LYNN, Steven: *Texts and contexts. Writing about literature with critical theory*. Pearson 2017

PELKONEN, Maija: *Adaptation as a methodical Approach: a comparative study of the novel Outlander and the TV Series*. 2016, online in: https://oulurepo.oulu.fi/handle/10024/6393 (10. 8. 2024)

SHACKLOCK, Zoë: On (Not) Watching Outlander in the United Kingdom. In: *Visual Culture in Britain*, 2016, roč. 17, č. 3, s. 311–328

SCHRADER, Valerie Lynn: *Public Memory and the Television Series Outlander*. 2020

WESTFAHL, Gary – SLUSSER, George – LEIBY, David A. (eds.). *Worlds enough and time: explorations of time in science fiction and fantasy*. Westport 2002

Rozhovory

Vystoupení Diany Gabaldonové na Mezinárodním knižním veletrhu v Edinburghu v roce 2022, online in: www.youtube.com/watch?v=5MTbgpp9kcA&list=PLxMBYaRc8B-Okf6snx94-sh-1QIItqtGk&index=4&t=329s (10. 8. 2024)

Podcasty

The Storycentric podcast, epizoda 24 – Diana Gabaldon, 23. 1. 2024, online in: https://open.spotify.com/episode/2XdrSnEbNS6VM8Vidz5wcz (10. 8. 2024)

MEMORABILIE

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.12

RECENZE | ZPRÁVY

Spomienky Petrušky Šustrovej a na Petrušku Šustrovú

VOJTECH ČELKO

Tento rok v novembri si budeme pripomínať tridsaťpäť rokov nežnej revolúcie alebo Roku zázrakov, ak by sme použili názov súboru reportáží britského historika, politológa a publicistu Timothyho Gartona Asha. Rok 1989 zmenil osudy národov krajín strednej a východnej Európy. Preto chcem upozorniť na spomienky niektorých aktérov roku 1989. Vopred upozorňujem, že niektoré texty budú osobnejšie ladené, lebo mnohých autorov spomienok som mal možnosť osobne poznať zo študentského hnutia šesťdesiatych rokov. A aj ďalej som sledoval ich životné osudy, ako sa hovorí „až do hořkého konce". To je aj prípad autorky recenzovanej knihy, Petrušky Šustrovej (1947 – 2023).

Svojim spomienkam dala poetický názov *Nahoře nad mraky září slunce vždycky.*[1] Časovo sú ohraničené začiatkom štúdia na FF UK v roku 1966 a ukončené rokom 1990, keď sa z podnetu Oldřicha Hromádku stala členkou bezpečnostnej komisie Občianskeho fóra a následne námestníčkou federálneho ministra vnútra. V tejto funkcii bola do konca januára 1992, o tom období však už nepíše. Nepokračuje ani rokmi, keď zastávala niektoré funkcie napríklad v Ústave pro studium totalitních režimů, bola aj členkou rôznych medzinárodných výborov na kontrolu volieb v rôznych krajinách a podobne. K niektorým udalostiam sa už nechcela vracať a znovu ich prežívať. Uvažovala o forme rozhovoru s Petrom Placákom, v ktorom by videla dokončenie spomienok. Zdravotné dôvody a smrť tomu zabránili. Nakoniec Petr Placák, ktorý autorku dobre po-

1 ŠUSTROVÁ, Petruška: *Nahoře nad mraky září slunce vždycky.* Praha, Pulchra 2023, 288 s.

znal, doslovom v krátkych rešeršiach brilantne prešiel niektoré kapitolky posledného tridsaťročia jej života.

Petruška Šustrová si veľmi chránila svoje súkromie, a tak sa o ňom v knihe dozvieme len minimum. Občas spomenie mamičku, spisovateľku a prekladateľku Jitku Bodlákovú, a sestru Ivanku, ktoré žili po roku 1968 vo Švajčiarsku. V prípade potreby Petrušku podľa svojich možností podporovali. Dozvieme sa, že jej dedo František Bodlák bol počas vojny v odboji, zatkli ho a údajne zomrel na infarkt v berlínskej väznici Plötzensee.

Petruška bola štyrikrát vydatá a vychovala päť detí, ale o manželoch sa zmieňuje minimálne. Kto pozná jej publicistiku, najmä piatkové fejtóny v Lidových novinách, vedel viac o jej dvoch kocúroch, ktorí boli jej spoločníkmi pri písaní či prekladaní, než o manželoch. Posledné manželstvo, podľa jej slov vzniklo z nutnosti získania prídavkov na deti, lebo ako politicky nespoľahlivá nemohla pracovať ani ako upratovačka. Prídavky mohol dostávať len pracujúci. V tomto prípade prídavky na deti išli na manžela. Znie to humorne, ale možno to tak bolo. Z manželstva sa narodil syn Florián Bednář, ale s manželom Ludvom bývala až do smrti. Nič bližšie k tomu neuvádzala.

Pár slov k autorke. Po maturite na pražskom Gymnáziu na Pražačce začala študovať dejepis a češtinu na FF UK. Viac než štúdiu venovala pozornosť aktuálnym udalostiam konca šesťdesiatych rokov, ktoré sa odohrávali na fakulte. V jej prípade skončili vylúčením z fakulty, zatknutím a odsúdením v procese s Hnutím revolučnej mládeže (HRM). Za podvracanie republiky si odsedela dva roky. Po prepustení z väzenia sa naďalej angažovala v občianskych protestoch, okrem iného prepisovala samizdaty, neskôr vytvárala Informácie o Charte 77 – (INFOCH). Pracovala ako poštová úradníčka, upratovačka v obvodnom podniku bytového hospodárstva. Od augusta 1982 do novembra 1989 nebola z kádrových dôvodov prijatá do žiadneho zamestnania. Koncom roku 1976 podpísala Vyhlásenie Charty 77, v roku 1979 sa stala členkou Výboru na obranu nespravodlivo stíhaných. V roku 1985 bola jednou z troch hovorcov Charty 77. Od roku 1987 spolupracovala s redakciou samizdatovej revue Střední Evropa a v ďalších ilegálnych tlačovinách.

Veľmi často musela podstúpiť domové prehliadky, najrozličnejšie výsluchy, zadržovania, ponižovanie. V spomienkach píše o týchto svojich skúsenostiach, ako si sama našla spôsob zachovať si dôstojnosť a nedať sa vyprovokovať, udržať si integritu osobnosti. Bola neobyčajne statočná. Čakal som, že vo svojich spomienkach ozrejmí aj správanie niektorých jej kolegov z disentu, pretože o nich šli rôzne povesti. Vôbec ich však menom nespomína, preto to nebudem otvárať, ale v niektorých prípadoch by som sa rád dozvedel, ako to bolo.

Vlastným úsilím sa naučila angličtinu a poľštinu tak, že bola schopná kultivovane prekladať renomovaných autorov politickej literatúry. V tomto smere vykonala mimoriadne záslužnú prácu. Sprístupnila nám tituly, ktoré sme mali poznať. Okrem toho v spolupráci s ďalšími autormi vydala viaceré knihy, zborníky. Veľmi sa angažovala v česko-poľskej solidarite a patrila k jej najvýznamnejším predstaviteľom.

Petrušku som poznal ako poslankyňu Akademickej rady študentov FF UK (ARS), zvolenú počas štrajku vysokých škôl v novembri 1968. Kedykoľvek som prišiel do miestnosti, kde sídlila ARS, bola tam. Buď vybavovala alebo počúvala návštevníkov a ich ponosy. Zúčastňovala sa nielen všetkých schôdzí, ale aj na ich príprave. O jej aktivitách v HRM som nevedel.

Po jej prepustení z väzenia som ju náhodne stretol na Karlovom moste. Objal som ju a pozval do Malostranskej kaviarne na pohár vína. Jej prekvapujúce slová mi ešte dodnes znejú v ušiach: „Ty se mně nebojíš?“. Neviem, o čom sme sa bavili, nechcem si vymýšľať, ale určite nie o väzení. To však bolo na dlho naše posledné stretnutie. Odišiel som do pohraničia, kde som v Rumburku strávil dvanásť rokov. V druhej polovici osemdesiatych rokov som v Tigridovom Svědectví našiel dva Petruškine články. Veľmi vtipnú recenziu Tigridovej knihy *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu*, ku ktorej si požičal názov knihy G. B. Shawa *Průvodce inteligentní ženy po socialismu a kapitalizmu*. O čom bola druhá kniha, či článok, si už nepamätám. Obidva na mňa zapôsobili obsahom a štýlom. Nechcel som veriť, že to je od Petrušky, lebo som ju mal v pamäti zaškatuľkovanú zo študentských rokov v inej podobe. Vedel som, že neskôr bola nielen signatárkou, ale aj hovorkyňou Charty 77. Angažovala sa aj v iných oblastiach, ale nemal som možnosť osobného stretnutia. Neskoršie už v novom tisícročí, keď som sa s ňou stretol, bola členkou správnej rady Ústavu pro studium totalitních režimů. Správala sa veľmi odmerane. Nepoznal som príčinu, nebol som si vedomý ničoho, čo by sa jej mohlo dotknúť. Po nejakom čase – domnievam sa, že si niektoré veci overila – sa začala správať kamarátsky, bezprostredne ako kedysi v študentských rokoch. Stretnutia neboli časté, zato pre mňa zaujímavé v jej pravidelných piatkových fejtónoch v Lidovkách, ale hlavne prekladoch kníh, ktoré som si kupoval.

Nemohol som sa zúčastniť na rozlúčke s ňou, bol som mimo Prahy. Ale vedel som, že preložila knihu Waltera Laqeuera, ku ktorej sa jej nepodarilo nájsť vydavateľa: *Dřívější světy. Vzpomínky na léta mého putování*, o ktorej napísala, že si ju kamaráti, ktorí majú záujem, môžu od nej vyžiadať. V kondolenčnom liste som sa zmienil o knihe jej synovi Štěpánovi Korčišovi, ktorý mi text v „pédeefku“ láskavo poslal. Urobil som ním radosť nielen sebe, ale viacerým ľuďom, ktorých osudy wroclawského židovského emigranta zaujali.

Petruška bola zaujímavá, zásadová, svojrázna osobnosť, s ktorou tiež nebolo jednoduché vychádzať. Koho zobrala do svojho okruhu, pod svoje krídla, ten vedel, že nad ním nejakým spôsobom drží ochrannú ruku.

Kniha jej spomienok *Nahoře nad mraky září slunce vždycky*, ktorú vydalo vydavateľstvo Pulchra, je svedectvom doby normalizácie, ale aj charakteru ľudí, preto pre poznanie tohto obdobia stojí za prečítanie.

Nedá mi, aby som nevyužil príležitosť a nevrátil sa k procesu s Hnutím revolučnej mládeže. Ako som uvádzal, nevedel som o ich aktivitách, ale medzi zatvorenými bol aj Slovák Egon Čierny, kamarát zo štúdií, ktorý pochádzal z východného Slovenska. Pôvodne študoval v Mongolsku, ale potom prišli v Prahe na ministerstve na to, že by mu nemohli nostrifikovať diplom ulanbátarskej univerzity, tak ho povolali naspäť do Prahy, kde začal študovať kórejčinu. Bol to Egon Čierny, ktorý niekedy koncom apríla alebo začiatkom mája 1968 iniciatívne spoločne s Gabrielou Bujnovou a Ankou Horeckou (už si nepamätám, či bol ešte niekto iný) zvolal na kolej Větrník zhromaždenie slovenských študentov s cieľom založiť slovenský vysokoškolský spolok. Výsledkom, na moje prekvapenie veľmi navštíveného zhromaždenia študentiek a študentov, bolo založenie Slovenského akademického klubu (SAK). Pôvodne, a vystúpil som s tým hneď v diskusii, som bol proti založeniu tohto spolku, lebo som nechcel rozdeľovať študentské hnutie v Prahe na české a slovenské.

Vedel som, že roky existuje v Prahe Ady Endre klub, ktorý založil rešpektovaný profesor hungaristiky, neskôr môj dobrý priateľ profesor Peter Rákos. On, na základe svojich pedagogických, ale najmä ľudských skúseností, mimochodom, bol aj z rasových dôvodov väznený v Osvienčime, v tomto klube dlhé roky poskytoval pomoc maďarským študentom zo Slovenska. Títo často nevedeli dobre ani po česky, ani po slovensky a prišli študovať na pražské vysoké školy, aby sa dokázali orientovať v Prahe.

Nakoniec po nejakom čase, ale hlavne vývojom, ktorý pokračoval po príchode sovietskych vojsk, som prišiel na oprávnenosť existencie Slovenského akademického klubu. Dôvodov bolo viac, preto som vstúpil do SAKu a podieľal sa na príprave jeho programov a činnosti vôbec. Časom, po odstúpení prvého predsedu Otta Bachmana, som bol zvolený jeho predsedom. Cítil som morálnu povinnosť pomôcť v tejto situácii otcovi zakladateľovi, Egonovi Čiernemu. S niektorými ďalšími členmi vedenia sme premýšľali, čo urobiť, aby sme Egonovi v tejto situácii pomohli. Nakoniec som mal vzor. V tom čase som už bol vedeckým ašpirantom v Historickom ústave ČSAV a mojím školiteľom bol Dr. Vilém Prečan. Tamojšia odborová organizácia, ktorej som bol členom, prevzala spoločenskú záruku za historika Dr. Jana Tesaře, ktorého v septembri

1969 zavreli v súvislosti s Vyhlásením desiatich k prvému výročiu sovietskej intervencie do Československa.

Lenže, ako urobiť také vyhlásenie v Egonov prospech? Keby sme zvolali schôdzu SAK s takýmto programom, ťažko by niekto prišiel. Nieženby nechceli pomôcť kolegovi, ale v študentských rokoch nikto nemal čas na schôdzovanie a ešte s nejasným účelom. Nakoniec sme zorganizovali diskotéku na koleji Jednota pre členov Slovenského akademického klubu a ich priateľov. Diskotéka bola slušne navštívená, dokonca sme pripravili aj súťaž voľby Miss jednotlivých kolejí, ale cez prestávku medzi tancom a iným programom, som vysvetlil o čo nám ide. Zhromaždenie spoločenskú záruku jednohlasne prijalo.

Na druhý deň som o tom skoncipoval list a spoločne s Janom Krajčom sme ho zaniesli na prokuratúru do Husovej ulice v Prahe 1. Pamätám si to ako dnes, keď som list príslušnému pánovi (neviem, aká bola jeho funkcia) odovzdával, tak sa do nás pustil. Kričal na nás, či vieme, čo Egon pripravoval. Samozrejme, nevedel som, ale ako som Egona poznal, bol to komótny človek, veľmi sčítaný, vyštudoval kórejčinu, zaujímali ho udalosti druhej svetovej vojny, napísal a obhájil diplomovku o bojoch pri Tobruku. Podľa mňa Egon nebol žiaden revolučný typ, ale skutočne som nevedel, o čo vlastne ide. Išlo mi o to pomôcť kamarátovi v prekérnej situácii. Všetci sme boli sklamaní vývojom normalizácie. Veľa vecí sa nám nepáčilo a považovali sme toto konanie za správne.

Nakoniec ani neviem, nakoľko tá záruka pomohla, lebo Egon bol tiež odsúdený. Viem, že sa o tej záruke dozvedel od svojho právnika. Tiež v dobe okolo procesu ma jeho mladší brat, ktorý pricestoval do Prahy, asi na radu Egonovho obhajcu, vyhľadal na internáte. Egon sa mi po prepustení, pri náhodnom stretnutí – viem, že pracoval v antikvariáte na Vinohradoch – poďakoval, že som niečo také v jeho prospech organizoval.

Keď kolega Jaroslav Pažout pracoval na svojej knihe *Československé a západoevropské studentské hnutí v šedesátých letech 20. století*, sme o tom spolu hovorili. Neskôr mi povedal, že medzi dokumentmi o procese s HRM sa s tým listom – spoločenskou zárukou – nestretol. Neviem, kde sa dnes ten dokument nachádza a či sa ešte niektorý budúci bádateľ k nemu dostane.

Ako som už spomenul, odišiel som do pohraničia, kde som dvanásť rokov pracoval v rumburskom múzeu. V časoch perestrojky mi inžinier Havaš, ktorý viedol sekretariát Petra Colotku, predsedu slovenskej vlády a ex offo podpredsedu federálnej vlády, pomohol, aby som mohol zmeniť zamestnanie a odišiel pracovať do novej kultúrnej inštitúcie – Domu slovenskej kultúry v Prahe. S Egonom Čiernym som sa osobne stretol až po zmene režimu, pri uvedení

nejakej knihy v Pedagogickom múzeu. Okrem pozdravu sme spolu nehovorili. S Egonom sú spojené iné príbehy, ktoré už k Hnutiu revolučnej mládeže a aktivite Klubu slovenských akademikov nepatria, ale pri tejto príležitosti považujem za potrebné na túto akciu upozorniť.

RECENZE | ZPRÁVY

Vol. 26/2 | 2024 Česko-slovenská historická ročenka pp. 259–261

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.13

RECENZE | ZPRÁVY

Správa o krízových rokoch vo svete

ROMAN HOLEC

ЯНКОВСКА, Надежда: *Години на криза. Никита Хрушчов и предизвикателствата пред комунистческото движение (1956 – 1964).* София, Изд. на БАН 2023. 424 s.

Popredná bulharská odborníčka na obdobie po druhej svetovej vojne siahla vo svojej najnovšej rozsiahlej publikácii po komplikovanej téme medzinárodného komunistického hnutia, ktoré v práci stelesňovala a zastrešovala najmä osobnosť Nikitu Sergejeviča Chruščova. Kniha je rámcovaná rokom 1956 s jeho turbulentnými udalosťami (20. zjazd KSSZ, rozpustenie Informačného byra, poľská kríza a revolúcia v Maďarsku) a rokom 1964, kedy bol Chruščov zbavený všetkých svojich funkcií a donútený odísť do ústrania. V priebehu uvedených extrémne dynamických deviatich rokov „studenej vojny" sleduje autorka zmeny v línii sovietskej politiky a všetky (aj z toho) vyplývajúce problémy v medzinárodnom komunistickom hnutí. Sústredila sa najmä na bezprostredný vplyv 20. zjazdu na ľavicové hnutie vo svete, na 22. zjazd KSSZ a druhú vlnu destalinizácie, ako aj na komplikované vzťahy s čínskymi a juhoslovanskými komunistami, pričom čínsko-sovietsky konflikt je červenou niťou tiahnucou sa celou publikáciou. Adekvátny priestor bol venovaný aj kontextom kubánskej revolúcie a kubánskej krízy. Tieto témy tvoria chrbticu celej publikácie, pričom vplyv uvedených kľúčových medzinárodných udalostí na politiku jednotlivých komunistických strán sú ďalším rozsiahlym tematickým okruhom. Stranou záujmu nezostali ani vnútorné problémy komunistických strán v Európe, Ázii, Afrike a na Kube. Komunistické strany všetkých relevantných štátov vtedajšieho sveta tak dostali v publikácii svoj priestor

a kniha N. Jankovskej tým nadobudla nielen zaujímavý interpretačný, ale aj bohatý informačný aspekt.

Aspoň jeden príklad. Dozvedáme sa o reakcii na 20. zjazd KSSZ vo Vietname a v Mongolsku. Neboli jednoduché, vzhľadom na vojnové skúsenosti prvého a zovretie medzi ZSSR a Čínou v prípade druhého spojeneckého štátu. Mongolsko opúšťajú práve v roku 1956 sovietske vojská a mongolské stranícke vedenie sa snažilo udržiavať tradične dobré vzťahy aj s čínskym susedom. Rovnako však podporili kroky ZSSR na jeseň 1956 v Maďarsku. Existujúce disproporcie neviedli k mongolskej emancipácii, práve naopak, Mongoli (na čele s J. Cedenbalom) sa stále viac dostávali pod vplyv a závislosť od sovietskeho režimu. Čínska snaha predstaviť mongolskú nezávislosť ako jednu zo Stalinových chýb sa nestretla s úspechom. V čínsko-sovietskom spore sa Mongoli postavili na sovietsku stranu.

Vietnamci zase požadovali dlhší čas na „spracovanie" tajného Chruščovovho prejavu a snažili sa o zosúladenie teórie a praxe, resp. o zdôvodnenie vlastnej cesty k socializmu. Vietnamský vodca Ho-Či-Min sa v tom čase ospravedlňuje za všetkých mŕtvych a za všetky chyby pri realizácii pozemkovej reformy. Naopak, medzitým v KĽDR nadobúdal stále väčšie rozmery kult osobnosti Kim-Ir-Sena, ktorý pri rokovaniach s Chruščovom otvorene a na základe vlastných politických záujmov odmietol sovietsky program destalinizácie.

Podobných zaujímavých myšlienok je v rozsiahlej publikácii viac ako dosť. Kniha je pritom postavená na bulharských a ruských archívoch, rovnako hlavne na bulharskej a sovietskej/ruskej literatúre, čo v dnešných časoch zvyšuje – vzhľadom na ťažkú dostupnosť – význam druhej z nich. Ak historiografia brežnevovskej éry zostávala v zajatí ideologických schém a obmedzení, od deväťdesiatych rokov začína ruská historiografia novátorsky prinášať nové pramene i nové interpretačné postupy, ktoré môžu byť inšpiratívne pre všetkých historikov komunistického, resp. ľavicového hnutia. A tí začínajú – po rokoch istej stagnácie a nezáujmu o podobné témy – znovu získavať pôdu pod nohami a ich témy sa stávajú predmetom mnohých diskusií a neraz diametrálne odlišných koncepčných prístupov. V tomto smere môže byť situácia v českej historiografii najlepším dôkazom (napr. diskusie na stránkach *Soudobých dějin*). Bulharské a ruské primárne pramene sú doplnené rozsiahlymi prameňmi z popredných zdigitalizovaných knižníc a archívov ako americké CIA FOIA a Wilson Center alebo z marxistického internetového archívu. K tomu autorka využila aj rôzne vydané pramenné edície na tému zahraničnopolitických vzťahov.

Československá problematika nebola pre autorku primárna (to sa týka aj česko-slovenských vzťahov) a proces destalinizácie v tomto štáte sledovala len rámcovo, pričom vychádzala z bulharských a najnovších ruských prác, ako aj

z už trochu zastaranej práce G. Skillinga. Medzi literatúrou nájdeme len jednu prácu zo Slovenska, aj to však ide o text slovenského orientalistu K. Sorbyho, zaoberajúci sa Sýriou. Preto nie kvôli československým dejinám odporúčam po práci siahnuť, skôr kvôli svetovým ideovým a politickým súvislostiam, v ktorých sa doboví predstavitelia museli pohybovať.

Ide vo všeobecnosti o seriózne a koncepčne vypracované dielo, za ktorým vidieť mnohoročný výskum autorky a dobrú znalosť komplikovaných ideologických i politických kontextov. Pravda, ekonomické problémy zostali v pozadí záujmu N. Jankovskej, čo by určite neraz dopovedalo a vysvetlilo aj mnohé politické problémy.

Z hľadiska používateľa tak ešte zostala snáď len jedna pripomienka: v rozsiahlej a bohato zaľudnenej publikácii by sa určite uplatnila obrazová príloha a najmä akútne chýbajúci menný register.

Vol. 26/2 | 2024 **Česko-slovenská historická ročenka** pp. 263–265

DOI:10.5817/cshr.2024.26.2.14

RECENZE | ZPRÁVY

Maďarský básnik na česko-slovenskom pomedzí

ROMAN HOLEC

JUHÁSZ, Gyula: *Spomienka na Skalicu.* Bratislava, Marenčin PT 2024. 232 s.

Túto recenziu začnem subjektívnou spomienkou. Keď som v prvej polovici osemdesiatych rokov 20. storočia končil letný kurz maďarského jazyka v Debrecíne, zúčastnil som sa recitačnej súťaže. Vybral som si báseň Gyulu Juhásza, ktorá mi imponovala viac svojím rozsahom ako obsahom, keďže tomu som úplne nerozumel. Báseň som sa dobre naučil a moja premyslená taktika slávila úspech. Porotu som očividne ohromil dĺžkou svojho prednesu a získal som prvú cenu. Jej súčasťou boli aj platne s poéziou tohto básnika. K nim som sa už vôbec nedostal, najprv nebol gramofón, potom čas. Takže po vyše štyroch desaťročiach sa opätovne stretávam, hoci úplne inak, s básnikom Gyulom Juhászom.

Preklad jeho textov a edičné poznámky v recenzovanej knihe zabezpečil môj veľký priateľ a podľa mňa aj najrenomovanejší prekladateľ z maďarskej literatúry Karol Wlachovský. Oboch protagonistov recenzovanej knihy tak poznám takmer dôverne a s o to väčším záujmom som preto po knihe siahol.

Kniha je zameraná na obdobie rokov 1911 – 1913, keď Gyula Juhász pôsobil ako profesor maďarčiny a latinčiny na vyššom štátnom gymnáziu v Skalici. Do tohto mesta na hraniciach krajiny, mimochodom tento motív bol často Juhászom využívaný, odchádzal básnik ako do vyhnanstva. S nevôľou a trpkosťou. Nakoniec neboli roky v Skalici úplne márne, o čom svedčia aj časté spomienkové návraty i po odchode z tohto mesta. Kniha je tak zložená z listov písaných

rôznym adresátom zo Skalice, zo spomienok napísaných priamo počas skalického pobytu, ale i z rokov po ňom, z rôznych glos i prozaických textov, v ktorých sa objavuje Skalica alebo ktoré sa svojimi príbehmi v Skalici odohrávajú. Ako mesto s prevládajúcim slovenským obyvateľstvom bol pre Juhásza pobyt v ňom nepochybne výzvou a jeho názory sú preto mimoriadne zaujímavé i pre slovenského čitateľa.

Zaujímavé je napríklad, že poznal Pavla Blaha a jeho rodinu, ale v bohatom osobnom fonde tohto lekára a politika niet o Juhászovi ani zmienka, rovnako v kvalitnej dvojzväzkovej biografii o jeho osobe z pera Štefana Janšáka. Akoby títo intelektuáli z jednej i druhej strany nežili spolu, ale viedli paralelné životy vedľa seba.

Juhászov pobyt na moravsko-slovenskom pohraničí môže zaujať i českých historikov, najmä svojim mentálnym vnímaním rozdielov na oboch stranách hranice, ako aj vnímaním hranice samotnej. So žiakmi chodieval pravidelne na vlastenecké vychádzky k hranici spievajúc „staré piesne o starej sláve“: „*Uhorská hranica je dlhá sotva vyše poldruha míle, pri pravej zákrute hradskej už aj vidno uhorský hraničný stĺp so svojou matne červenou, bielou a zelenou farbou a ošúchaným, vybledným erbom krajiny. Na druhej strane je moravský hraničný kameň, vedľa neho svätý obraz, krucifix, primitívne zobrazenie primitívnych duší. Postojíme pred uhorskými farbami. Celá trieda zborovo nahlas prečíta nápis, ktorý človek ľahostajne môže čítať milión ráz, ale teraz a tu sa mu rozbúši srdce, zablysnú oči, zachveje hlas, keď číta nad erbom: Maďarsko* [správne by som dal Uhorsko – R. H.].

– Chlapci, tu sme teraz celkom pri uhorskej hranici. Tu je ešte Uhorsko, ale tamto je už Morava.

Urobím krok a hľa, som v cudzej zemi. Zostaňme my pekne na maďarskej zemi, takto, a teraz si zaspievajme Vörösmartyho Ohlas! [*Szózat* – R. H.]“ (s. 77).

Už v roku 1913 si Juhász uvedomoval, o čo sú podmienky a pomery bezprostredne za hranicou Uhorska priaznivejšie, vyspelejšie a kultúrnejšie, vadili mu však ostré protinemecké postoje a česko-nemecké animozity (s. 103). Na druhej strane si Juhász bol vedomý chybnej uhorskej národnostnej politiky a plody týchto chýb sa žali práve v rokoch prevratu. I tak však veril, že vlastenectvo, ktoré zasieval do duší svojich žiakov, musí priniesť svoje ovocie.

Hraničný kameň bol v roku 1918 tŕňom v oku Čechov, ktorí mali na jeho mieste vysadiť lipy česko-slovenskej slobody. Tie zase povytrhávali údajne miestni Maďari. V novembri 1918 Juhász už s horkosťou konštatoval, že Skalicu obsadili Česi. Vnímal to ako osobnú stratu a spomínal na svojich priateľov, známych i reálie, ktoré sa naraz ocitli v cudzích rukách („*Prenikol som k srdcu a rozumu mládeže malého hraničného hradu za chrbtom božím a keď som sa lúčil,*

plakal som aj ja, aj oni.“, s. 107). Pevne veril, že pôjde len o dočasnú stratu („*A čakám na deň, keď Skalica podľa každého ľudského a božieho práva navždy zostane naša.*“, s. 110).

Zaujímavé sú však aj iné konotácie, napríklad obšírna zmienka o indiánskom „období“ v detstve básnika. Ukazuje sa, že popularita J. F. Coopera, K. Maya a T. Mayne-Reida medzi deťmi nemala žiadne národnostné hranice, naopak, pôsobila univerzálne a okrem Juhásza zasiahla i Sándora Máraya, Mila Urbana, Jána Hrušovského a ďalších.

Niektoré prekladové záležitosti a postupy môžu byť predmetom diskusie, niektoré nepresnosti možno vytknúť (chyba v letopočte na s. 13, pravopisná hrúbka na s. 25 v pozn. 3, zamieňanie snemu/parlamentu na s. 19, na s. 28 *Grenzbote* a *Die Presse* sú nemecké tlačové orgány, na s. 102 a 108 nejde o W. T. Steadeta ani o W. T. Steada, ale o H. W. Steeda, nesprávne je na s. 115 vysvetlený Pavol Blaho, správne má byť na s. 157 Büchner a pod.), vcelku však ide o vydarené, pútavé, pritom však neraz mimoriadne náročne prekladové dielo. Jazyk Gyulu Juhásza ako významného básnika maďarskej moderny je neľahkým orieškom, čo platí aj o prozaických textoch. Z nich tie, ktoré sa vzťahovali na Skalicu, sú súčasťou uvedeného diela. Čo sa týka básnickej tvorby, tam je Juhászov jazyk takmer nepreložiteľný.

Výborný je Wlachovského úvod a záver. V nich sa dozvedáme o tvorbe a všetkých súvislostiach Juhászovho komplikovaného životného bytia, o jeho postojoch, psychike i osudoch. Až do básnikovho tragického konca.

Tak ako si Košice nakoniec osvojili Máraya, Dolná Strehová Madácha, Sklabiná Mikszátha, Komárno Jókaia, tak by si mala i Skalica nájsť vo svojich bohatých dejinách miesto pre Gyulu Juhásza. Hoci v meste strávil len tri roky, prirástlo mu k srdcu (svedectvom toho je napokon i recenzovaná publikácia) a zanechal naň vo svojom diele pozoruhodné spomienky.

SEZNAM AUTORŮ | THE LIST OF THE AUTHORS

prof. PhDr. Pavel Kladiwa, PhD.
Filozofická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava

Prof. PaedDr. Martin Pekár, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Josefa Šafárika v Košiciach, Košice

Mgr. Zuzana Tokárová, PhD.
Filozofická fakulta Univerzity Pavla Josefa Šafárika v Košiciach, Košice

Mgr. Patrícia Fogelová, PhD.
Spoločenskovedný ústav Centra spoločenských a psychologických vied Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Milan Ducháček, PhD.
Přírodovědně-humanitní a pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci, Liberec

doc. PhDr. Jaroslav Pažout, PhD.
Přírodovědně-humanitní a pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci, Liberec

Prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc.
Přírodovědně-humanitní a pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci, Liberec

PhDr. Vojtěch Kessler, PhD.
Historický ústav Akademie věd ČR, Praha

Mgr. Josef Šrámek, PhD.
Muzeum východních Čech v Hradci Králové, Hradec Králové

Mgr. László Vörös, PhD.
Historický ústav Slovenskej akadémie vied, Bratislava

PhDr. Michal Ulvr, PhD.
Přírodovědně-humanitní a pedagogická fakulta Technické univerzity v Liberci, Liberec

PhDr. Jaroslav Pinkas, PhD.
Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

PhDr. Vojtech Čelko
Společnost M. R. Štefánika, Praha

prof. PhDr. Roman Holec, DrSc.
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Bratislava

POKYNY PRO AUTORY PŘÍSPĚVKŮ DO ČESKO-SLOVENSKÉ HISTORICKÉ ROČENKY

Redakce Československé historické ročenky přijímá k publikování **pouze původní odborné texty (studie a materiálie, tj. menší edice pramenů), které ještě nebyly publikovány v jiném periodiku či publikaci**. Dále přijímá zprávy o literatuře, recenze, zprávy o projektech či významných vědeckých setkáních spjatých s česko-slovenskou problematikou. Nepřijímají se kompilace či texty sporného autorství. Texty je možno odevzdávat v češtině, slovenštině, angličtině a němčině, v těchto jazycích budou také publikovány. Na konci textu je třeba uvést **soupis zdrojů** členěný na prameny (archivní prameny – tiskem vydané prameny – normativní prameny – dobový tisk – memoárové texty) a na literaturu. Nedílnou součástí recenzovaných příspěvků (studie, materiálie) jsou již při jejich odevzdání **klíčová slova** (3–7) a **resumé** (cca 1 800 znaků), obojí pro překlad do angličtiny.

Časopis Česko-slovenské historické ročenky dbá na dodržování všeobecně platných norem publikační etiky, jejichž respektování je povinností pro každého autora / každou autorku vědecké práce. Východiskem jsou normy publikační etiky stanovené Výborem publikační etiky (Comitee on Publication Ethics): http://publicationethics.org/resources/guidelines; http://publicationethics.org/resources/code-conduct.

Autor/ka příspěvku se zavazuje, že se při své tvorbě zdržel/a jakéhokoliv přebírání dat jiného autora bez uvedení zdroje, přičemž daty se myslí nejenom konkrétní údaje, ale i myšlenky či koncepty. Autor/ka příspěvku nabídnutého Česko-slovenské historické ročence zodpovídá za správnost a úplnost údajů, včetně korektního uvádění spoluautorství. Svůj příspěvek nesmí nabídnout současně více vydavatelům. Autor může oslovit nového vydavatele až v okamžiku, kdy je zamítnuto uveřejnění původně osloveným vydavatelem.

Redakce Česko-slovenské historické ročenky žádá autory, aby v zájmu urychlení redakční práce při přípravě periodika dodržovali následující pokyny:

1) Text zasílejte elektronickou poštou na adresu redakce (jaroslav.pazout@tul.cz, Richard.Pavlovic@minv.sk).
2) Maximální rozsah textu je 30 normostran (cca 54 000 znaků i s mezerami) bez obrazové přílohy. Případný větší rozsah je třeba předem projednat s redakcí.
3) Text příspěvku musí být psán v textovém editoru Word a uložen ve formátu rtf.
4) Text včetně poznámek je třeba odevzdat bez zarovnání pravého okraje, bez použití dělení slov, záhlaví nebo zápatí. Text je psán plynule v rámci odstavce, klávesou Enter jsou oddělovány pouze odstavce. Při psaní nelze použít styly, pouze základní text. V textu je možné používat pouze jeden písemný font, v jehož rámci je možné využít i tučné a kurzívní písmo. Rozlišujte pomlčku (–) a spojovník (-).
5) Poznámky vkládejte do textu automatickou formou prostřednictvím funkce Vložit – Poznámky pod čarou (průběžné číslování 1, 2, 3…). U edic dokumentů je vhodnější vložit archeografické (a, b, c…) a věcné (1, 2, 3…) poznámky vždy za jednotlivý dokument.
6) Texty je možno po konzultaci s redakcí doplnit o obrazovou přílohu (fotografie, dokumenty, karikatury atd.). Faksimilie je třeba odevzdat jako samostatné soubory v potřebné tiskové kvalitě (minimálně 300 dpi), nejlépe ve formátu *.tif či *.jpg. Ve zvláštním souboru pak zašlete popis dokumentů s odkazy na zdroj.
7) V poznámkovém aparátu je třeba dodržet následující citační úzus:

V odkazech na **archivní fondy a sbírky** dodržujte toto pořadí údajů: název archivu; název fondu či sbírky – f. XX-X, případně též jeho dílčí části; signatura (sign.) / inventární číslo (inv. č.) / inventární jednotka (inv. j.) / číslo jednací – karton – kart. / svazek – sv.; název nebo popis dokumentu (např.: Národní archiv (dále NA), f. KSČ – Ústřední výbor, 1945–1989, Praha (KSČ-ÚV), 02/1 – předsednictvo, 1962–1966, sv. 11, arch. j. 14, b. 1, Zpráva komise pro přešetření politických procesů v období 1949–1954, předložená 14. schůzi předsednictva ÚV KSČ konané 26. března 1963. – zkrácený záznam při dalších citacích: NA, KSČ-ÚV, …).

V odkazech na **dobová periodika** dodržujte toto pořadí údajů: ***deníky*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou). In: *Název deníku* (kurzivou), datum, strana (např. FEJEŠ, Ján: Důsledně prosazovat zákonnost, disciplínu a pořádek. In: *Rudé právo*, 8. 1. 1985, s. 3); ***časopisy*** – Autor stati (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou). In: *Název časopisu* (kurzivou), ročník, číslo, datum, strana/rozmezí stran (např. HAVEL, Václav: Na téma opozice. In: *Literární listy*, roč. 1, č. 6, 4. dubna 1968, s. 4; NĚMEC, Jan: Současné úkoly justice. In: *Socialistická zákonnost*, 1970, roč. 18, č. 1, s. 3).

V odkazech na **literaturu** dodržujte toto pořadí údajů:

Monografie – Jméno autora/autorů (v pořadí: PŘÍJMENÍ [verzálkami], křestní jméno – spoluautoři): *Název*. *Podnázev* (obojí kurzivou). Místo vydání rok vydání, strana (příp. rozmezí stran s dlouhou pomlčkou bez mezer, zkratka s.). (např. OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989. Příspěvek ke stavu bádání*. Praha 2002, s. 22.).

Stať ze sborníku – Autor stati (viz výše): Název. Podnázev (obyčejně, ne kurzivou), in: *Název sborníku. Podnázev* (obojí kurzivou). Editor/Editoři (zkratka Ed./Eds.). Místo vydání, rok vydání, strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KŘESŤAN, Jiří: Opožděná reportáž o neopožděném kultu. Vyhnání Ivana Svitáka z akademie věd v roce 1964. In: *Česká věda a Pražské jaro (1963–1970). Sborník z konference*. Eds. Zilynská, Blanka – Svobodný, Petr. Praha 2001, s. 261.).

Stať z časopisu a jiných periodik – Autor (viz výše): Název. Podnázev. In: *Název časopisu* (kurzivou), rok, ročník (zkratkou roč.), číslo (zkratkou č.), strana (příp. rozmezí stran, zkratka s.). (např.: KVAČEK, Robert: Stále neklidné dějiny. K obrazu první republiky. In: *Soudobé dějiny*, 2001, roč. 8, č. 1, s. 116. – SHACKLOCK, Zoë: On (Not) Watching Outlander in the United Kingdom. In: *Visual Culture in Britain*, 2016, roč. 17, č. 3, s. 311–328.)

Při opakovaném citování uvádějte zkrácený tvar odkazu – titul bez podtitulu a dalších bibliografických údajů (např.: OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989,* s. 265. U stati ze sborníku při opakovaném citování jen PŘÍJMENÍ, jméno autora: *název stati*, s. xx. Název stati i knihy může být zkrácený, pokud je příliš dlouhý.

Odkaz na online zdroje – Kubišová, Marta: Dopis řediteli čs. televize. In: *Informace o Chartě 77*, 1979, roč. 2, č. 3, s. 18–19, online in: https://www.vons.cz/data/pdf/infoch/1979/INFOCH_03_1979.pdf (29. 3. 2021).

Všechny studie jsou podrobeny anonymnímu recenznímu řízení, redakční rada je posílá k posouzení dvěma nezávislým recenzentům. Autor bude s obsahem posudků seznámen. Redakční rada může na základě recenzních posudků text akceptovat, zamítnout nebo vrátit autorovi k doplnění či přepracování, případně si vyžádat třetí nezávislý posudek.

Studie budou zveřejněny v klasické „papírové“ formě i v podobě digitální. Autoři/autorky zodpovídají za faktografickou i jazykovou správnost svých příspěvků a souhlasí s publikováním tiskové podoby svého příspěvku v elektronické verzi periodika na internetu. Redakce si vyhrazuje právo příspěvky jazykově upravovat.

Česko-slovenská historická ročenka

Peer-reviewed scientific journal
Roč. 26, 2024, č. 2

Redakcia/Editorial Office
Doc. PhDr. Jaroslav Pažout, Ph.D., e-mail: jaroslav.pazout@tul.cz
PhDr. Richard Pavlovič, PhD., e-mail: richard.pavlovic@minv.sk
Grafická úprava a návrh obálky: Petr Čížek
Korektury českých textů: Mgr. Bc. Lenka Křížová, Ph.D.
Korektury slovenských textů: PhDr. Lucia Tokárová, PhD.
Překlady do anglického jazyka: Mgr. Zdeněk Hartmann

Vydavatel/Published by
Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha
Masarykova univerzita, Brno
Historický ústav SAV, v. v. i., Bratislava

Rozsah: 272 s.

www.cskh.sk

ISSN 1214-8334

HISTORICKÝ ÚSTAV
Akademie věd České republiky

MUNI MASARYKOVA UNIVERZITA

